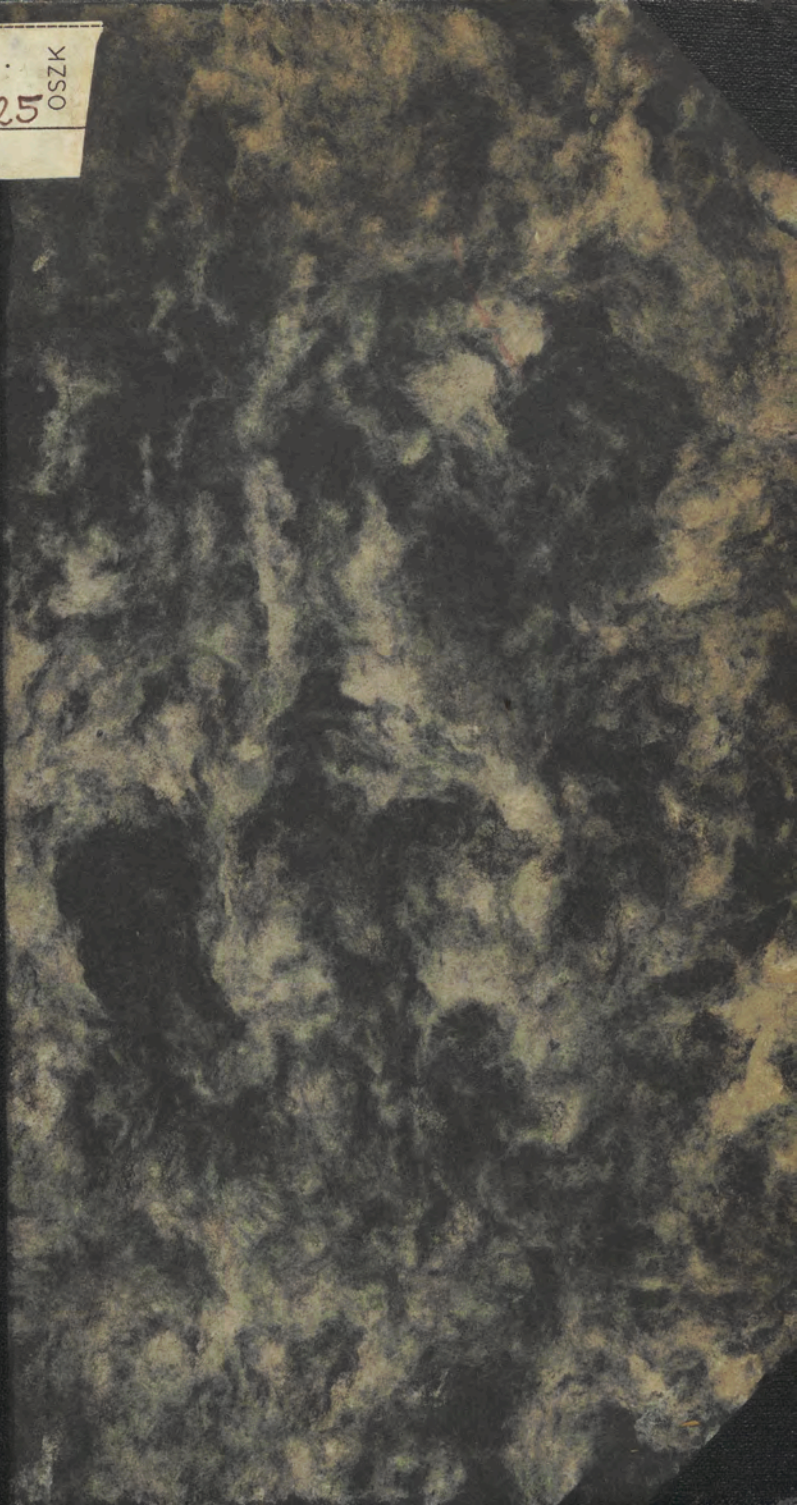

.....
10.725

2.

OSZK

10.725

A LATINTANÍTÁS TÖRTÉNETE

NEVELÉSTÖRTÉNETI FORRÁSTANULMÁNY

IRTA

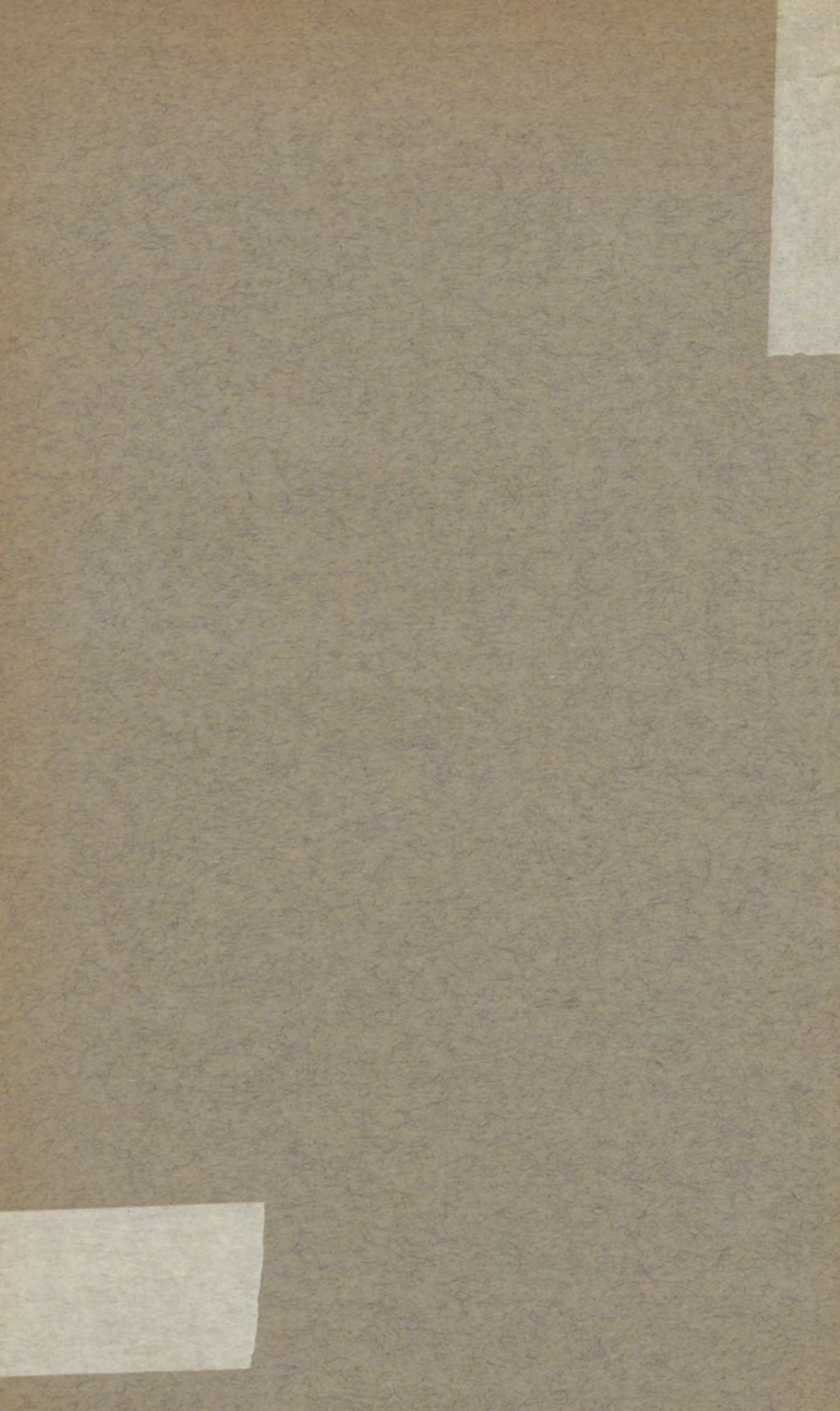
Dr. BALASSA BRUNÓ

CISZT. R. TANÁRKÉPZŐINTÉZETI TANÁR

II.

BUDAPEST, 1930.

SÁRKÁNY-NYOMDA R-T, VI., HORN EDE-UTCA 9.

A LATINTANÍTÁS TÖRTÉNETE

NEVELÉSTÖRTÉNETI FORRÁSTANULMÁNY

IRTA

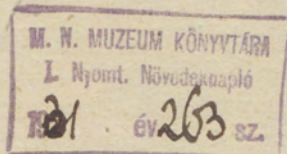
Dr. BALASSA BRUNÓ

CISZT. R. TANÁRKÉPZŐINTÉZETI TANÁR

II.

10.725/2

BUDAPEST, 1930.

IV.

A latintanítás anyaga.

A korfölfogás teremtette meg mindenkoron az iskola művelődési eszményét és szabta meg egyben ennek megvalósítására a tanulmányi anyagot is. Jó másfélezer esztendő¹ latintanításának sűrűn változó, éppen ezért tarka és sokrétű anyagát a XVIII. század végéig az a változatlanul uralkodó törekvés fogja össze, hogy a latin iskola sajátíttassa el növendékeivel a *latin beszédnek* oly fokú *készségét*, mellyel a tanuló otthonosan mozoghat az általános műveltség egész területén. A nemzeti nyelvek teljes uralmának idejéig ugyanis a latin beszéd tudása adta csak meg a polgárjogot, mellyel a magasabb tudományok: előbb a bölcsélet és theológia, később pedig az egyetem összes szellemi kincseihez férközhetett az ismereteket áhító lélek.

A nyelvkészség elsajátításának célkitűzése nevelő iskolában sohasem lehet a tanítás anyagát meghatározó elv, mert hiszen ez a közölt ismereti tartalomnak csak külső megjelenési formája, nyelvi köntöse. Mégis uralkodó tekintéllyel érvényesíti hatalmát a tanítás anyagán is hosszú évszázadokon keresztül, ameddig csak a műveltség elengedhetetlen kellékének tartják a latin beszédet.

Az iskola azonban e latintudáson mindenkor a nyelv *elméleti* és *gyakorlati* ismeretét értette. Tanításának anyagát is úgy válogatta tehát egybe, hogy a gyakorlati beszédkészség, úgyszintén az írásművészet vagy fogalmazás a nyelv szerkezetének, választékos ékességének, kötött vagy kötetlen alakban való irodalmi formáinak elméleti ismeretén alapuljon. Ezért visz ez a törekvés átfogó szempontokat a tananyag megválasztásába is.

A latin iskola nyelvtanítása egyrészt arra vetett súlyt, hogy

¹ A neohumanizmussal megszületett gimnázium történetét a VI., a latintanítás egész hazai történetét pedig a VII. fejezet tárgyalja majd.

a fokozatosan fejlesztett nyelvi készség könnyen és hűségesen tolmácsolja az iskolától közvetített általános műveltség egész tartalmát, másrészt tanításának módja lehető gyors és eredményes legyen. Az első szemszögből a tanítás anyagának (IV.), a másodikéből módjának (V.) története adódik.

A tanítás tényleges sorrendje követeli már meg ezek után, hogy először a beszédképesség megalapozásához szükséges ismereti anyag bemutatásából induljon ki a tárgyalás (A.), ezt kövesse, mint az iskola életében is, a latin nyelv iskolai elméletének (B.): a nyelvtannak, stilisztikának, poetikának és retorikának ismertetése; az olvasmányi anyagot megrajzoló történeti kép zárja végezetül e fejezet tárgyalását. (C.)

A) A latin beszéd tanításának anyaga.

A római iskolának, mint minden pusztán anyanyelvi iskolának azóta is, az a föladat jutott egykoron, hogy tanulóinak anyanyelvi ismereteit rendezze, kiegészítse, a grammatika elméletével tudatosítsa és elmélyítse, a nemzeti irodalom bemutatásával a nyelvérzékét kifinomítsa. A római közoktatás történetének utolsó szakaszában, mellyel a keresztény művelődés közvetlenül kapcsolódik, az elemi ismereteket a kis iskola (ludus) tanította.² Az írás, olvasás, számolás elsajátítása után a grammatikai iskolákban kapta meg az ifjúság a sajátos római irodalmi műveltséget.

A római imperium és a területén nyomában kelt új, keresztény országok közé ékelődött kultúrális szakadékot mi sem világhíthatja meg jobban, mint az, hogy az oktatás egész rendszere az egyháziak szűk körére vontan sokkal kezdetlegesebb formára tért. A keresztény társadalom rétegződésében jóformán csak az egyháziak feladatának tekintették a tudományok művelését. Az Európa területén megtelepedett új népek századokon keresztül még az írás és olvasás legelemibb ismeretei után sem áhítoznak. Az antik világ szellemi hagyatéka, idegenné vált nyelvével együtt, az egyháziak öröksége lett. Ez magyarázza meg, hogy a keresztény iskolákban az alapvető ismereteknek és

² Fináczy: Az ókori nevelés tört. 225., 245. és köv. II.

a latin nyelvnek tanítása szükségképen egybeolvadt. Így adódott, hogy aki olvasni vagy írni akart — ezt pedig csak egyházi ember tekintette hivatásbéli kötelességének —, csak latinnyelvű kódexeket lapozgathatott, az írnivalót is csak latin betűkkel latin nyelven róhatta a pergamenekre. Ezen idegenné-vált nyelv tanulását pedig az iskola hosszú évekre kinyúló fáradságos munkája mellett annak az egyházi közösségnek (székesegyház, káptalan, monostor) latin beszéde segítette elő, amelynek keretében folyt az iskolázás. Századokon át egyértelmű volt az iskolázás a papi vagy szerzetesi hivatásra való előkészülettel.

1.

Ez érteti meg, hogy a konkrét helyzet szabta meg a tanítás *bevezető* ismeretanyagát. A vallásos nevelés úgy kívánja, — gondolták — hogy a tanuló rögtön kapcsolódjék bele a monostor vagy székesegyház papságának imádságos életébe, a naponta négy-öt, néha még több órán át tartó latinnyelvű liturgia végzésébe.³ Könyv nélkül kell tehát tudnia az abban sűrűn ismétlődő *imádságokat*: a Miatyánkot, a különféle hitvallásokat (apostoli, niceai, a szt. Athanáziusnak tulajdonítottat), főként azonban a 150 zsoltárt. Az egyszerű imádságokat már anyanyelvén ismerte a gyermek: a legelső feladata tehát abban állott, hogy latinul is megtanulja őket. Néha az egyházi iskola már eleve is megkívánja, hogy az imádságok latin ismeretével kérje fölvetelét a tanuló. Sok fáradsággal járhatott e tekintélyes terjedelmű latin szöveg megtanítása, ezért bízták az egyházi pályára szánt kisfiúkat is nem ritkán a türelmesebb apácák gondjaira.⁴

Amikor pedig az írás és olvasás tanítására kerül a sor, a tanuló a nagy gonddal és fáradsággal megrajzolt vagy kisilabizált betűk nyomán a neki már két nyelven is ismerős imádságok egyes szavaira vagy sorára bukkan.

A tanítás anyaga az első esztendők alatt a Szentírásnak

³ V. ö. III. fej. 320. jegyz. *Thorpe*: i. m. 18. és köv. ll. A XI. sz.-ból származó latin beszélgetések gyűjteményében a tanuló előadja napirendjét: napjában nyolcszor megy a közös zsolozsmára, latinul együtt éneklí a szerzetesekkel a hajnali és ünnepélyes nagymisét, a hét bűnbánati zsolárt és a litániát.

⁴ *Specht*: i. m. 61. l. és 3. jegyz.

főleg a liturgiában szereplő részleteivel (ünnepek evangéliumai), az apostoli levelekből vett részletekkel, az elemi hitbéli ismeretekkel (később katekizmus néven) és az ószövetségi könyvek erkölcsi tartalmú szentenciáival bővült ki. Ez az ismeretanyag a legteljesebb összhangban állott a középkor vallásos életszemléletével, megfelelt az egyházi hivatásnak, melyre minden tanuló készült, végezetül pedig lehetővé tette, hogy a növendék rögtön bekapcsolódhatott a monostor vagy székesegyház liturgikus életébe. Ez magyarázhatja meg, hogy a későbbi századok is ezt tekintették a latintanítás bevezető anyagának mindaddig, míg részben az elemi vagy kis iskolák nem gondoskodtak az alapvető ismeretek anyanyelvi közléséről, másrészt pedig ezenfelül az iskolában való művelődés nem jelentette egyben az egyházi pályára való lekötöttséget is.

Idővel az iskolák bevezető anyagának szinte kánonszerű sorrendje alakult ki. Az 1266-ból származó alapítólevél szerint a breslauer Magdolna-templommal kapcsolatos iskola az abc után a Miatyánkot, Angyali Üdvözetet, a hiszekegyet, a zoltáros könyvet tanítja. Ugyanezekkel kezdődik a tanítás a XIV. és XV. sz. kolostori és városi iskoláiban is.⁵ Az elemi ismeretek legelső középkori foglalata a „*tabula*”, innen a kezdők neve *tabulista*.⁶ A *tabula* végigkíséri a renaissance és a humanizmus egész iskolázását. Tanulmányi anyaga a középkori imádságokból és a kissé kiszélesített katekizmus igazságaiból áll.⁷ A változás később csak annyi, hogy a XIV. és XV. sz.-tól kezdve két nyelven tanítják a *tabula* anyagát, melyet vallásos tartalma miatt imádkozva kellett emlékezetébe vésnie a tanulónak.⁸

⁵ Müller: i. m. 207. l. és 38. jegyz.; 208. l. és 43—4. jegyz. A breslauer a. levél: „... pueri parvuli doceantur et discant alphabetum cum oratione dominica et salutationem b. M. v. cum symbolo et psalterio et septem psalmis.”

⁶ Müller: i. m. 210 l. Nevezték még *tabula elementalis latina*, *tabella elementaria*-nak is.

⁷ A XV. sz.-ból származó „*Es tu scholaris?*” bevezető része „*pro tabulista*” ily kérdéseket tartalmaz: Magister: Scis-ne tabulam? Discipulus: Scio. M.: Quomodo incipit tabula? D.: Pater noster... M.: Quid est tabula? D.: Liber prosaicus tractans de oratione dominicali et aliis sibi adiunctis a deo et sanctis compilatus... M.: De quo tractant in tabula? D.: De fide catholica et orationibus dei et sanctorum et sanctarum.”

⁸ A wasserburgi iskola 1562-ben úgy kívánja, hogy a *Tafelbüchle*... „zu Zeiten teutsch, zu Zeiten Lateinisch aufs einfeltigest vorgebettet oder

Hogy a régi középkori iskolák közös vallásos gyakorlataiból igen sok változatlanul megélte még a XVII. századot is,⁹ a vallási kettészakadás után a katolikus és protestáns részről újra elmélyedt hitélet magyarázza meg. Különösen feltűnő ez a jelenség a pietizmus kebelében. A hallei iskolában pl. még a XVII. sz. végén is két karra osztottan, fölváltva imádkozzák a zsoltárokat.¹⁰

Mindamellett a középkori liturgikus élet gyökeres változásával a zsoltárok sokat veszítettek régi jelentőségükből. Ezért éli túl ezeket a harcok hitéletben fontossá vált evangéliumok, apostoli levelek, főleg pedig a katekizmus magyarázata és könyv nélkül való megtanítása. Ez azonban nemcsak bevezető studium, hanem folytatódik a rendszeres nyelvtani oktatás idején is, sőt a tanítók különös kötelességeként követelik meg az iskolai törvények, hogy e szent szövegeket alaposan grammatizálják végig a tanulókkal.¹¹

A középkori iskola hagyományaiból kiindulva hasonlóképpen évszázados útat járnak meg a latintanítás bevezető anyagában a vallásos, erkölcsi tartalmú mondások, *szentenciák*. A renaissanceig a hét ókori bölcs velős mondásait leszámítva úgyszólván kizárólag csak a Szentírásból, onnan is főleg a „pro-

vorgesprochen werden.“ V. ö. Müller: u. o. 48. jegyz. A tabula vagy Tafelbüchlein használatát l. *Vorbaum*: i. m. I. k. 74. l. (Württemberg, 1582.) 76—78. ll; 170. l. (Pommersche Kirchenordn. 1563.); 188. l. (Breslauer Schulordn. 1570.); 751. l. Neanders Bedenken, wie ein Knabe zu leiten und zu unterweisen. 1582.; 469. l. Augsburger Schulordn. 1576. „... Precationem Dominicam, symbolum Apostolorum, decem praecepta, primum Germanice, deinde Latine, post etiam in superioribus classibus Graece, in scholae ingressu et egressu recitabunt.“; 237. l. (Kursächsische Kirchenordn. 1580.).

⁹ *Vorbaum*: i. m. I. k. 91—2. ll. „Am Sambstag zur Vesper... sollen alle Knaben züchtig zu der Schul kommen, ein jeder sein Psalmenbüchlin mit sich bringen... soll die gantz Schul zu der Predig vnd Letaney fleissig kommen.“ (Württemberg. 1559.) V. ö. I. 47—49. ll. jegyz.

¹⁰ *Vorbaum*: i. m. II. k. 550. l. „... psalmos... alternis versibus, clare, distincte, tarde, recitari adeoque decantari etiam statis horis praecipimus“ (Halle, 1661.); v. ö. még 554. l.

¹¹ *Vorbaum*: i. m. I. k. 171. l. (Pommersche Schulordn. 1563.) „Alle Woche soll auch des Sonnabends das Evangelium des folgenden Sonntags auf eine gelegene Stunde diesen Kindern exponiret, und Nomina et Verba decliniret, conjugiret und Evangelia mit den formulis loquendi repetiret

verbia Salamonis"-ból szedték ki a szentenciákat.¹² És habár a renaissancetól kezdve a klasszikus írók műveiből is válogatnak a régiekhez hasonlóképen erkölcsi-ízű szentenciákat,¹³ a fölülkerekedett vallásos szellem hatása alatt Salamon bölcs mondásainak emlékezetbe vésését a legtöbb protestáns tanterv még továbbra is előírja legkisebb növendékeinek.¹⁴

A humanisták féltették az iskola latin nyelvének tisztaságát a Vulgata csiszolatlan stílusától és ezért siettek a régi tanulmányi anyag helyébe újat, klasszikusat tenni vagy a régít, ha másként már nem lehetett, legalább új, kifogástalan nyelvi köntösbe öltöztetni. Így láttak napvilágot antik versformában (a tanítás könnyebbsége kedvéért) a humanista-nyelvű evangéliumok és zsoltárfordítások, melyek előtt nem egy protestáns iskola nyitott kapút.¹⁵

Az iskola vallásos hagyományokban gyökerező felfogásán nem üthettek azonban jelentősebb rést ezek a humanista vál-

werden."...„Dazu sollen diese Knaben den Catechismus nicht allein in Deutscher Sprache mit der Auslegung, sondern denselben auch Lateinisch ganz auswendig lernen und wissen die Evangelia Dominicalia..."; „sollen die Schulmeister hiemit nicht viel Auslegens machen, sondern den Text grammaticae expliciren..."; 173. l. „Alle Sonnabend soll das Evangelium simplicissime exponiret, die Grammatica, Etymologia und Syntaxis und die Definitiones aus demselben...repetiret werden." V. ö. 415. l. (Magdeburg. 1553.); II. k. 204—5. ll. (Soest, 1618.); I. k. 21. l. (Hamburg, 1529.); 29. l. (Wittenberg, 1533.); 72. l. (Württemberg, 1559.); 170. l. (Pommersche Kirch. ordn. 1563.); II. k. 592. l. (Güstrow, 1662.).

¹² *Manitius*: i. m. I. kt. 501. l. pl. a regensburgi *Othlonus*: Liber pro-verbiorum c. műve. *Migne*, PL. 146. coll. 300. és köv.; v. ö. *Fináczy*: Akkori nev. tört. 178. l. jegyz.; később *Vormbaum*: i. m. I. kt. 190. l. (Breslau, 1570.)

¹³ *Vormbaum*: i. m. I. k. 6. l. (Kursächsische Schulordn. 1528.), 46, 190, 193, 195, 751. stb.

¹⁴ *Vormbaum*: i. m. I. k. 72. l. (Württemberg, 1559); 172, 240, 415, 576, 664, 748, II. k. 115, 524, 538, 554; 1662-ben a güstrowi tterv, 592. l.

¹⁵ *Vormbaum*: i. m. I. k. 644. l. (Ordnung des Gymn. zu Aschersleben, 1589.) „Distichon, quo Stigelius complexus est summam Evangelii". Hasonlóképpen görögül vagy latinul Brentius, Camerarius is: *Capita pietatis et religionis Christianae versibus comprehensa*. Leipzig, 1546.; *Paulsen*: i. m. I. k. 374. l.; *Georgius Buchanan* és *Eobannus Hessus* verses zsoltárfordításait is használták az iskolák. *Vormbaum*: i. m. II. k. 204—5. ll. (Soest, 1618.) V. ö. *Paulsen*: i. m. I. k. 62. l.; *Trotzendorf*: *Rosarium sententiarum sanctarum*. V. ö. *Vormbaum*: i. m. II. k. 114. l.

lalkozások. Hiába emeli föl szavát épen e nem tisztanyelvű bevezető anyag ellen a latinstilus egyik legkiválóbb mestere, *Sturm*, és ítéli el élesen a katekizmusból és imádságokból kiinduló latintanítást, sőt a klasszikusokból összeszedett szentenciák tanítását is, még egy század multán is azt a választ kapja, hogy a gyermekeknek épen a legelső és legmélyebben bevéssző ismereteiket kell a vallásosság hamisítatlan forrásából, a Szentírásból meríteniök.¹⁶

A XVIII. sz. közepe felé is akad még iskola, melynek tanulói a katekizmuson és a szentírási történeteken próbálgatják az első deklinációt, szentírási szentenciákat emléznek, mielőtt a nyelvtanról hallottak volna,¹⁷ s csak a felvilágosodás idején tűnik el a latintanítás anyagából ez az erkölcsi, vallásos tartalmú előkészítő rész. Most már csak a klasszikusoktól vett szentenciák járnak a humanista gimnáziumban; minden egyéb vagy teljesen elmaradt vagy pedig az önállósult vallásoktatás kereteibe helyezkedett el.¹⁸

¹⁶ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 681. l. „Sed magis mihi placet et privatim expertus sum, satius esse ab inflexionibus nominum et verborum facere principium, quam a partibus Cathecesis... Psittaci carmen est, non hominis, sermo Latinus aut Graecus ab eo, qui loquitur non intellectus.” U. ott 665. l. „Scio equidem vituperandos esse illos libros, qui nobis pueris legabantur et ex scriptoribus sine ordine coactas sententias habeant, breves illas quidem et subtiles et elegantes, sed hoc genus memoriam vastat, aciem stili distrahit et saepe facit ut multa inepte scriptis interponantur.” U. o. II. k. 536. l. (Halle, 1661.) „Cum vero pietas et latinae linguae expedita facultas sint praecipui nostrarum scholarum fines duo; neque sermo pueris utilior aut melior inchoare possit aut debeat inculari latinus, quam qui est de Deo rebusque divinis.”

¹⁷ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 383. l. (Braunschweig-Lüneburg, 1737.) „Zur allerersten Uebung im lesen und verstehen nimmt man die Hübnerschen Historias Sacras, auch ehe die Grammatik das erste mahl durchlaufen worden, und saget den Kindern bey Gelegenheit des Lesens die Bedeutung einzeln Wörter und kurtzer Sätze vor... z. E. es würde der Spruch gelesen Ego sum via, veritas, vita, nemo venit ad patrem, nisi per me, ehe noch der mindeste Anfang mit der Grammatic gemacht worden; so kan man dem Kinde sagen ego heisst ich, sum bin, via der Weg u. s. s.”

¹⁸ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 560. l. (Frankfurt, 1765.) „§ XIII. Wir wollen auch, dass denen Schülern in allen Classen Sprüchwörter, Sentenzen, Verse und schöne sinnreichen Stellen aus guten Autoren zu memoriren aufgeben werden, als welches nebst dem auf die Latinität gerichteten Vortheil, einen guten Nutzen auf die ganze Lebenszeit verschaffet.”

Ez utolsó állomáshoz azonban nem azonos úton jutottak el a katolikus és protestáns iskolák.

A könyvnyomtatás után a bevezető anyag, mivel hogy közvetlenül a grammatika tanítását előzte meg, a latin nyelvtanok élére került.¹⁹ Egyformán tanította tehát minden latin iskola. A protestáns iskolák később is, végig kitartottak e szokás mellett, mivel legkisebb tanulóikkal az olvasás és írás elemeinél kezdték rendszerint a tanítást. A középkori eljárásom legfeljebb annyiban változtattak, hogy először az anyanyelven, majd rögtön utána latinul tanították e bevezető részeket. A katolikusok latin iskolái a legnagyobb részben a jézustársaságok kezén voltak, akik már csak az elemi ismeretekkel fölkészült tanulók előtt nyitották meg intézeteik kapúit. Náluk tehát rögtön a latin nyelvtan tanításával indult meg az oktatás, s az említett imádságok a vallásos oktatás tárgyát képezték és közvetlenül legalább is nem vegyültek a latintanítás anyagával. A történeti fejlődés útját, egyben végső állomását azonban itt is az mutatja, hogy a katekizmusnak egy-egy osztályra szánt részét még a XVIII. sz. második felében is egybekötik a latin nyelvtannal.²⁰

2.

Amíg csak a latin beszéd az egyedüli szava az egyházi liturgia mellett a tudományok összes ismereteinek és jórésben az iskolázott emberek mindennapi életét összefonó sok mondanivalóinak is, a latintanításnak nagy gondot kellett fordítania a

¹⁹ *Nicolaus Perotto*: (V. ö. III. fej. 283. jegyz.) nyelvtanának bevezető kérdései: *Da salutationem B. Mariae Virginis...*; *da orationem dominicam...*; *da symbolum...*; *Aldus Manutius*: (u. ott) grammatikájának bevezetésében: *Pater noster, Ave Maria, Credo, Decalogus, Salve Regina, Prologus Evangelii sec. Johannem, preces ante post prandium et coenam et studium...* A régi és új anyag érdekes keverékét mutatja *Melanchthon* nyelvtana: *Enchiridion elementorum puerilium*. Wittenberg. 1524. Élén áll az abc, magán és mássalhangzók, a fenti imákon kívül sok zsoltár, szt. Máté evangéliumának 5—7. fejezetei, adagiumok, szentenciák Erasmus írsaiból, részlet Ovidius *Ars Amatoriájából* (I. 513—22), *de cultura corporis*, *Plautus Mosellaria-jának Act. I. 3. jelenete*.

²⁰ *Praelectiones Grammaticae Germanice et Latine. Pro infima classe ... Coloniae.* (évszám nélkül). 296—313. II. *Canisius* katekizmusának ez osztályra eső része. V. ö. *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 49—50. II.

latin *szókincs* fokozatos és oly terjedelmű megtanítására, mely bőven futotta a vallásos, tudományos és mindennapi élet ismereteinek és gondolatainak kifejezésére. A latin beszédnek ez a feladata egyben megvilágítja azt is, hogy a tudományos megismerés irányváltozásaival és haladásával, a társadalmi élet folytonos, évszázados fejlődésével kapcsolatban a latin nyelv szókészletének is állandóan lépést kellett tartania. Az antik világ latin nyelve csak részben vállalkozhatott az új életszemlélet tolmácsolására, mert ami merőben új vagy pedig a tudományok területén és az életformában fokozatos fejlődés és haladás eredménye volt, az csak a továbbképzett és gazdagított latin szókészlettel nyerhetett kifejezést. Mindenesetre nem a pusztá szó, hanem a vele közvetített ismeret és gondolat sorsa volt a perdöntő. Ezért osztozott az antik szókincs történeti szerepe mindenben azon ismeretekével, melyek tolmácsolójaként került a kereszténység örökébe.

Az a szókészlet, melyet az iskola latintanítása növendékeivel birtokba óhajtott vétetni, három különböző rétegből állott: a vallás, a tudomány (a szorosán vett latin iskola tanításában inkább az általános műveltség) és a mindenkorí köznapi élet szókincséből. A tanítás során nem különültek el ezek a rétegek ily merev kategóriákban, de mégis megvolt a hagyományos egymásutánjuk és váltakozó vezető-szerepük.

A szókincs megszerzéséhez az első lépés a tanítás bevezető, *vallásos* anyagából indult ki. Ennek szókészlete a tanulókat bőven ellátta nemcsak a jámbor és vallásos beszélgetéseket szolgáló szavakkal és kifejezésekkel, de futotta még a hittudományokhoz szükséges bevezetésre is.

A középkori iskola életének közös vallásos gyakorlatai miatt nem volt lehetséges, hogy az írás és olvasás elsajátítása után az emlékezetbe vésett latin imádságokat mindjárt meg is értsék a tanulók. Ezért gyakori eset főleg a korai középkorban, — a zsolozsmát végző apácákra pedig közmondásossá is vált, — hogy a latin szöveg pusztá olvasásával, vagy nagyon hiányos és töredékes megértésével végetért a latin tudás.²¹ A férfi monostorok kebelében mégis legtöbbször történt több-kevesebb gondoskodás arról, hogy mielőbb az értelmes imádkozáshoz vezessék el a

²¹ *Specht*: i. m. 68—9. ll.; *Vormbaum*: i. m. I. 192. l. „psittaci carmen“.

növendékeket. A szótanítás legelső gyakorlóterét tehát szintén azokban az imákban kell látnunk, amelyek a rendszeres tanítást megelőzték.

A könyvnélkül megtanított latin szövegek egyes szavait az anyanyelven megadott jelentéssel együtt kiemelték tehát az imádságoknak az emlékezetben egybeolvadt egészéből első sorban azért, hogy megértessék, de egyben azért is, hogy a kiszakított szó más kapcsolatban majd értelmesen is használható legyen. A tanítás módja semmiben sem különbözött attól, amelyet még a XVIII. század második felében is megtalálunk egyik-másik iskolában.²¹ A tanító az imádság minden egyes szavának megmondotta anyanyelvi jelentését, majd lefordított minden mondatot. Leggyakrabban az élőszó e magyarázatok közvetítője, azért nagyon kevés ennek a történeti nyoma.

Az iskola idevágó ősrégi gyakorlatának azonban a legelső nyomtatott tankönyvek a bizonyosságai. A tanító emlékezetének kiegészítésére — a terjedelmesebb zsolttáros könyvnél és Szentírásnál látták ennek első sorban szükségét — szolgáltak eleinte a szöveg mellé írt glosszák vagy a ritkábban előforduló szavaknak sorok közé írt jelentései (töredékes, interlineáris bejegyzések), később a tanítás céljából az ugyancsak a sorok közé rótt teljes fordítások.²² Kissé megmásított alakban ugyan, de ezt az eljárást követték a XVI. sz. folyamán már nemcsak az imádságok tanításában, hanem a katekizmus és a bibliai történetében is.²³

A *mindennapi* és *iskolai* élethez szükséges szókészlet gyors elsajátítására vetette ezek után magát a latintanítás. Bár az iskolai közösség hivatalos latin érintkezési nyelvéből is sok ragadhatott a fogékony gyermeki lélekre, mégsem elégedtek meg a középkorban ez esetleges és rendszertelen tanulással, hanem korán megkezdették a kidolgozott latin beszédgyakorlatok emlékezetbevésését. Ezeken kívül azonban, — jóllehet évszázadok kialakult fölfogása volt, hogy a beszédkézséget csak folytonos gyakorlat teremti meg, ennek előfeltétele pedig a szüksé-

²² Ilyen a windbergi zsolttáros könyv, v. ö. *Tetzner F.*: *Gesch. d. deutsch. Bildung u. Jugenderziehung*. Gütersloh. 1897. 190. és köv. ll.

²³ V. ö. előbb 17. jegyz. A *Luther-féle* katekizmusnak két kiadását használta az iskola: a kicsinyek németül, a nagyobbak latinul tanulták ugyanazt.

ges szókészlet, jóideig mégsem tanítottak a grammatikát megelőzőleg különálló szószedeteket. Ilyesfajta középkori gyűjtemények célja és természete is mutatja, hogy nem kezdők számára írott bevezető munkáknak szánták szerzőik. Minthogy azonban a tanítás további során (XII. sz.) a középkori iskola is siettette a szótanulást a szótárszerű gyűjtemények bevésetésével, a XV. századbéli nyomtatott szótárak pedig részben már a grammatika előtt tanulmányi tárgyai a legkisebb tanulóknak, itt látszott a legalkalmasabbnak a *latin szótárak* iskolai szerepének és multjának összefoglaló megvilágítása.

A fejlődés útja a grammatikának az antik elgondolásból származtatható feladatából és a középkori encyklopedikus kísérletekből indul ki.

A *grammatika* (ezért nem azonos értelmű a ma használatos latin nyelvtannal) első sorban a helyes, hibátlan beszéd tudománya. De nemcsak a nyelvhelyesség törvényeivel ismertet meg, hanem gondoskodik — főleg a koraközépkor grammatikái, melyeknek figyelembe kellett venniök, hogy a latin nem anyanyelv többé — a szükséges szókincs elsajátíttatásáról is. A régi grammatikák temérdek szót, példát közölnek nem csupán a nyelv törvényeinek és aprólékos sajátosságainak példázására, hanem azért is, hogy a tanuló birtokába vehesse a latin nyelv szükséges szókincsét. A grammatikákat magyarázó kommentárok egyik törekvése pedig szintén az, hogy még inkább kibővítsék szavakkal és példákkal az eredeti szöveget.²⁴ A szavak jelentését természetesen latin körülírással igyekeztek tisztázni. A fejlődés további során a kommentárok értékesnek tartott része a nyelvtanba szívódott föl, szókincse pedig a grammatikához függesztett szótárban (glossarium) rendeződött. A legelső fennmaradt minták egyike Aelfric (X. sz.) műve,^{24*} mely a nyelvtan végén található latin szótár szavainak már angol jelentését adja meg. A tanítás kezdetén fölmerült nehézségeket tehát régebben a glosszákkal, később a sokat forgatott grammatikákhoz készített külön szótárral igyekeztek elosztatni. Ezek a nyelvtan egész szókészletének jelentését megadták. A

²⁴ *Manitius*: i. m. I. kt. 464. és köv. ll.

^{24*} *Manitius*: i. m. I. kt. 677. „incipiunt nomina multarum rerum. Nomina anglice.” felirással kezdődik a szótár.

Doctrinale-hoz írt kéziratot, *Expositio Germanica omnium vocabulorum primae partis Alexandri pl. a XVI. sz. elején Hermannus Torrentinus* humanista kiadásában nyomtatva folytatja életét az iskolákban. Az 1525-ben kinyomtatott egyik *Doctrinale* élén pedig hangsúlyozottan hirdetik, hogy a nyelvtan végén ott áll az *Index omnium vocabulorum teutonicae et polonice expositorum*.²⁵ Ez magyarázza meg azt a századokig dívó szokást, hogy minden latin nyelvtan végén szótár áll, jóideig az egyetlen, melyet a tanuló ténylegesen maga forgat.

A latin nyelvtan és szótár összetartozását különben olyannyira fontosnak tartották, hogy a szótár-szerkesztő, ha már maga nem akart külön nyelvtant írni könyvéhez, más író grammatikáját állította szótára élére. A *Vocabularium Latino-Teutonicum* 1467. évi kiadásában pl. a *Catholicon*ból vett latin nyelvtan kivonata foglaltatik.²⁶ Éppen ezért a nyelvtanhoz tartozik a szótár még a XVIII. század folyamán is és tanítása a grammatikai tanulmányok egyik ága.²⁷

A szótár anyagának elrendezésében pedig ezenfelül azáltal jut kifejezésre a grammatikával közös történeti sors, hogy az egyik sajátos rendező szempont épen a nyelvtani. Mivel a grammatikai szabályok és kategóriák köré csoportosították a szókincset, a középkori glosszákból is már a nyelvtani elvek a vezetők.²⁸ A legkiforrottabb alakban később a szótáraknak az a fajtája tesz erről tanubizonyosságot, melyekben a latin szavak nyelvtani hovátartozandóságuk szerint csoportosulnak. *Altensteig* J. 1515-ben kiadott iskolai szótárában²⁹ a latin nyelv egész szókincse a nyolc beszédrész (főnevek, névmások, igék, határozók, főnévi-, melléknévi igenevek stb.) szerint rendeződik, sőt még az alosztályok is a nyelvtani kategóriák között maradnak. Ennek végső nyoma, hogy manapság használatos szó-

²⁵ V. ö. *Reichling D.*: *Das Doctrinale...* Mon. Germ. Paed. XII. kt. LXII. l.

²⁶ V. ö. *Müller*: i. m. 205. l.

²⁷ *Vormbaum*: i. m. II. kt. 417. l. (Braunschweig-Wolfenbüttel. Schulordn. 1651.) „Ea vero Grammaticae pars, quae vocum significationes exponit, inchoabitur a Radicibus Latinae linguae Christophori Heidmani, quibus conjugetur Nomenclator Hadriani Junii.” — *Christophorus Cellarius*: *Erleichterte Lateinische Grammatica...* Merseburg. 1702.; sok kiadást ért.

²⁸ *Manitius*: i. m. II. kt. 717. l.

²⁹ *Vocabularius. Hagenoviae. 1508.* V. ö. *Geiger L.*: i. m. 399. l.

táraink is nyújtanak grammatikai útbaigazítást (a szó nemét, a birtokos eset és az infinitivus kapcsán a ragozás nyelvtani osztályát stb. jelölik meg).

A szótárak kialakulásához vezető *másik út* a tudományok egész ismeretanyagának összefoglalására törekvő kísérletekből indul ki. Az antik világ szellemi kincseit őrző római iskolázás elmúlásának idején látták meg egyesek annak múlhatatlan fontosságát és egyben sürgősségét is, hogy a keresztény művelt emberek, illetőleg egyháziak számára röviden egybefoglaltassék minden értékes ismeret. A középkor későbbi során is, a kultúra fejlődésének minden újabb állomásán megnyilvánul ez a törekvés, mely tárgyi érdeklődésével és irányával antik kezdeményezésbe gyökerezik vissza (*T. Varro, Nonius* stb.), s mely épen ezért történeti előzménye és alapja minden ilyen későbbi vállalkozásnak.³⁰

Már *Cassiodorus*nak a szemei előtt is ilyen nagy összefoglaló, de a régi ismeretanyagot megrostáló és átértékelő gyűjtemény lebeg az *Institutiones* írása közben.

A VII. század felfogásának álláspontjáról *Isidorus* *Ety-mologiae* c. munkája vállalkozott e föladat megoldására. Ha nem is szigorúan iskolai tankönyv ez az írásmű, — bár akadtak, akik épen nagy tárgyi tudást közvetítő szótárszerűsége miatt szívesen taníttatták volna,³¹ — enciklopedikus természeténél fogva a középkor folyamán a legtöbbit forgatott és használt könyvek közé tartozott, melyből az iskolák tanítói merítettek előadásaik kiegészítésére tekintélyes anyagot. Az *Ety-mologiae* tartalma ezért a tárgyi ismeretek forrása, elrendezése pedig későbbi munkák példaképe lett. *Isidorus* célja az, hogy korának minden hozzáférhető ismeretét összefoglalja, az ezek közvetítéséhez szükséges latin szókincset közölje, magyarázólag (parafrazis) kifejtse, a szavak jelentését eredetük (néha nagyon kalandos) föltárásával vagy sokszor felületes meghatározásával (definitio) megadja. Az anyagot részben a hét szabad

³⁰ Pl. *Comenius* vagy még előbb mestere *Alsted*: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn. 1630., v. ö. *Fináczy*: Az újkori nev. tört. 19. l.; hasonló összefoglaló és átértékelő vállalkozás a francia *Nagy Encyklopaedia*. V. ö. *Fináczy*: u. ott 105. l.

³¹ V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 66. l. *Joh. Saresberiensis* a XIII. században.

művészet hagyományos kereteiben, részben pedig a mi szemünkben nagyon is rendszertelenül megválogatott tárgyi csoportokban rendezi el. A trivium és quadrivium anyagának összefoglalása után ismerteti pl. a keresztény népeket, nyelvüket, országaikat és államéletüket. Majd emberek, állatok, világ, világrészek, szigetek, hegyek, városok, épületek; kövek, ércek; föld- és kertművelés; háború, játék; hajók, építészet; ruházat, ékszerek; étel, ital, szerszámok és egyéb eszközök címén közli a szókincset.³²

A IX. századból *Hrabanus Maurus De rerum naturis* c. munkája, a sok antik adatot tartalmazó *Liber Glossarum, Salomo* (III.) *Vocabularius*-a adják meg az ismereteknek a kor szellemi szintjéhez mért összefoglalását.³³

A X. századból elég legyen *Aynard*, a XI.-ből pedig *Papias* művét kiemelnünk. Mindkettőről bizonyos már, hogy szerzőik iskolai célból írták, amit az utóbbinak a címe is kifejez: *Elementarium doctrinae rudimentum*. Abc rendben vonultatják föl az anyagot (különben már Salomo is), de mutatkozik még a régi tárgyi elrendezés nyoma is. *Papias Elementarium*-ában az egyes címszók alatt még egész kis értekezések rejlenek. *Carminum varietas* címen pl. *Boethius* nyomán 27 versformát ismertet a példáknak felhozott versek kezdősorával, ehhez kapcsolódik még 19 horatiusi versforma *Servius* nyomán szintén példákkal. A levélírássra szintén egész leveles-könyvet ad, mely mintául szolgálhat. A parancs (*praeceptum*) c. alatt a tíz parancs eléggé beható tárgyalását találjuk, a *regnum* alatt pedig sommásan történeti adatokat. Megmagyarázza a hét szabad művészet egész anyagát, a mythológiát, az egyház intézményeit és tanítását stb. Elterjedt használatát az iskolákban nyert sokféle neve is mutatja, használhatóságát pedig az, hogy a renaissance idején sokszorosán kiadták, de már szótár formájában.³⁴

³² V. ö. fent III fej. 35. l. 80. jegyz. és *Manitius*: i. m. I. kt. 60. és köv. ll.

³³ V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 299—300.; 133., 597. ll. és *Müller*: i. m. 205. l.; *U. Zeller*: *Bischof Salomo v. Konstanz, Abt v. St. Gallen*. Leipzig. 1910. utolsó fejezet.

³⁴ *Manitius*: i. m. I. kt. 718. és köv. ll.; II. kt. 744. l. olasz szótárképen Milano. 1476. nyomták. *Alphabetum Papiae, de significatis vocabulorum P., de significatione vocabulorum P., de expositionibus V. P.,*

Ez enciklopedikus természetű munkák sorából még az egyetlen *Summa seu Catholicon* címűt kell kiemelnünk, melyet 1286-ban írt *Joannes (de Janua) Balbi* genuai dominikánus. E szótár különös címét úgy magyarázza meg a szerző, hogy műve egyetemes és általános (=katolikus), azaz minden tudományágra használható. Az első négy fejezetben a helyesírás, hangsúly, nyelvtan és az ékesbeszéd szabályait közli az író, ezekre következik csak a tulajdonképeni szótár. A késői középkornak legelterjedtebb szótárai és tankönyvei közé tartozott ez a munka, az iskola pedig a humanizmusnak a XVI. sz.-ban való végleges meggyökerezéséig számtalan nyomtatott kiadásban használta.³⁵

A XIII. század használtabb szótárszerű enciklopédiái között foglalnak helyet *Huguccio: Liber derivationum-a*, *Johannes de Garlandia: Dictionarium-a*, *C. Mure: Repertorium vocabulorum exquisitorum oratorie, poesis et histiarum-a*, *Garnerius: Vetus Glossarium-a* és *Neckam A.: De nominibus utensilium c. műve*.³⁶

Ettől a századtól kezdve több munka külön a Szentírás tárgyi és nyelvi megértését akarja megkönnyíteni. Ezek közül egyik-másik, mint pl. a *Mammotrepton* és a *Gemma vocabulorum* szélesebb mederben halad és épen ezért az iskola is használta őket.³⁷ Hogy ezek a munkák mennyire nem különböztek

P. vocabulista, *Breviarium P.*, materia vocabulorum nevek alatt szerepelt. *G. Goetz: Papias und seine Quellen. Sitz.bericht d. Bay. Akad. d. W. Philol.-philos.-hist. Kl. 1903. 267. l.*

³⁵ V. ö. *Bäbler: i. m. 181. l.; Limmer: i. m. 154. l. „... liber iste vocetur catholicon eo quod sit communis et universalis. Valet siquidem ad omnes ferme scientias. Nam de facili invenitur, unde dictiones formentur et deriventur, quomodo scribantur et proferantur, qualiter exponantur et etymologicentur et construantur.” Praef. ed. Paris. 1506.*

³⁶ V. ö. *Limmer: i. m. 154. l.* és *Histoire Littéraire de la France, XXII. kt. 1—38. ll.; XVI., 431. l. Oudinos C.: Commentarius de scriptoribus eccl., Lipsiae, 1721. II. kt. 622. és köv. ll.; Scheler: Trois traités de lexicographie du XIIe et du XIIIe siècle. Jahrbuch für rom. u. engl. Literatur. VI—VIII. kt. 144. l. és köv. ll.; Michael E.: Gesch. d. deutsch. Volkes. III. 316. és köv. ll.; Hugucciusra v. ö. *G. Goetz: Beiträge z. Gesch. d. latein. Lit. im MA Bericht über d. Verhandlungen d. sächsischen Gesell. d. W. zu Leipzig. Philol.-hist. Klasse. 1903. 121—154. ll.**

³⁷ *Mauritius: Summa distinctionum-a* a XIII. századból, *Marchesinus: Mammotrepton* (*mammotrectus* és *mammotretus* néven is) a XIV—XV. sz.-

századokkal korábbi elődeiktől, elég akármelyiket, akár Isidorus vagy Papias munkájával egybevetnünk. A XIV. századból származó *Vocabularius Optimus* pl. a következő tárgykörök szókincsét magyarázta: ég, levegő, föld; kövek, ércek; egyház, egyházi intézmények, ünnepek, hétköznapiak; lélek, lelki élet; írók, mesteremberek; fegyverek, földművesek és szerszámaik; erdő, mező; ... ember és testrészei, szörnyetegek; család és rokonság, betegség, gyógyszerár ... konyha, ház, ruházat, ételek, italok. . . A szómagyarázatok is mesterkéltek³⁸ és kalandosak, ezekben legfeljebb a különbség csak az, hogy többet, de époly tévesen hivatkoznak az egyes szavak görög nyelvi eredetére, mint azelőtt s hogy a skolasztika spekulációi is éreztették hatásukat, amennyiben a szavak jelentésének és származásának viszonyait igyekeztek vizsgálat tárgyává tenni.³⁹

A XV. századtól kezdve a leglényegesebb változás abban állott, hogy a latin szavak jelentését igen sok szótár már a tanuló *anyanyelvén* adta meg és ezzel elesett a sok szót szaporító latin körülírás.⁴⁰

A szótáraknak még egy *sajátos fajtáját* teremtette meg a középkori iskola. *Isidorus Differentiarum libri duo c.* munkájára vezethető vissza minden olyan további kísérlet, mely a rokonság többjelentésű szavakat gyűjtötte egybe és magyarázta meg.⁴¹ Az iskola, úgy látszik, igen fontosnak tartotta ezek alapos ta-

ból); címének magyarázata: „... rudibus clericis et adhuc in lingua latina infantibus veluti mammam sugendam et manibus puerilibus tractandam instar piae nutricis ... porrigit”; a XVI. sz.-ban a misekönyvhöz és a zsolozsmához is készítettek szótárt. V. ö. mindezekre *Hurter*: i. m. II. kt. 413—5 ll.; *Ratherius*: Sparadorsum („pro eo, quod qui scolis assuesceret puerulus, dorsum servare posset”).

³⁸ V. ö. *Müller*: i. m. 213. l. és 59. jegyz. A *Catholicon*ban pl. „amnis”. „ab amoenus dicitur hic amnis, huius amnis, i. fluvius et propter amoenitatem riparum sec. Hugutionem. Papias vero dicit: amnis fluvius ab amoenitate dictus frondibus redimitus; et desinit ablativus in e et in i.”

³⁹ *Huguccio* (kb. 1220-ból) *Liber derivationum*-a külön hirdeti is ezt előszavában: „Opus divina favente gratia componere studuimus, in quo prae aliis vocabulorum significationes, significationum distinctiones, derivationum origines, etymologiarum assignationes et interpretationum experiuntur expositiones.” V. ö. *Hurter*: i. m. II. kt. 249. l.

⁴⁰ V. ö. *Müller*: i. m. 205. és köv. ll. a német latin-német szótárookra vonatkozólag; u. ott az első német-latin szótár is. 1477-ből.

⁴¹ *Manitius*: i. m. I. kt. 67. l.

nítását, mert több ilyen didaktikus célból írt gyűjtemény maradt fenn, az enciklopédiák némelyike pedig külön fejezetet szentelt ezeknek. Igazi értékük abban rejlik, hogy megvilágították azokat az árnyalat- és jelentésbeli különbségeket, amelyek a rokonértelmű szavak és kifejezések között vannak.⁴²

A már szokásossá vált szótártanítás bizonyosága, hogy a XII. századtól kezdve a könnyebb emlékezetbevitel és megtartás céljából a szótárak szókincsét *verses* formába öntötték. Ezen a téren sokkal sikerültebb vállalkozásnak bizonyult a verses forma, mint a grammatikában, mert a hexaméterekbe szedett szótárak alig szorulnak további magyarázatra.⁴³ A többjelentésű szavak gyűjteményeiben már több a fölösleges vagy pedig magyarázatra váró sor.⁴⁴ A rokonértelmű szavak és jellegzetes kifejezések között pedig igen sok akad, melyek a klasszikus költők műveinek olvasását megkönnyíthették.⁴⁵

A klasszikusokhoz való visszatérés új *renaissance*-programm-

⁴² *Manitius*: i. m. I. kt. 67—8. ll. a promittere és polliceri között való különbség magyarázatával kezdődik pl. az egyik gyűjtemény.

⁴³ *Johannes de Garlandia*: Opus Synonymorum-ából. V. ö. *Leyser*: i. m. 311. l.

„Pluribus officiis animae sunt nomina plura:
Dum sentit sensus, ratio dum iudicat; est mens
Dum quid commemorat, animus dum cogitat; est cor,
Quando qui affectat, cum vult est dicta voluntas.
Spiritus est anima, manes, perfectio, vita,
Vis, endelechia, natura, potentia, virtus,
Interior, vel homo praedictis, additur umbra.
Orcus habet manes, animabus corpora vivunt;
Spiritus in coelis; umbrae per busta vagantur.”

⁴⁴ A *Matthaeus Vindocinensis* neve alatt ismeretes aequivoca-gyűjteményből (v. ö. *Bäbler*: i. m. 178. l.):

„A fero fers venale forum; res namque feruntur.
Est a for causale forum et famur in illo.
Est ubi calcatur fertilis uva forus.”
„Flumina sunt maria, mater tibi Christe Maria.”

⁴⁵ *Johannes de Garlandia*: Opus synonymorum-ából (i. helyen):

„Ad mare ne videar latices deferre camino
Igniculum, densis et frondes addere sylvis,
Hospitibusque pira Calabris, dare vina Leaeo
Aut Cereri Fruges, apibus mel, vel tyma pratris,
Poma vel Alcinno, vel mollia thura Sabeo.”

ja a középkori latin szókincs, illetőleg szótárak ellen hirdetett éles harcot,⁴⁶ de egyben itt bukkant a legnagyobb nehézségekre is. A megtisztított és megújított latin nyelv szókincsét a humanistáknak kellett megteremteniök és terjeszteniök. Aránylag könnyű munkának bizonyult a középkori latin szókincs megrostálása és a klasszikusok szókészletének fölelevenítése. A szöges feladat az antik írók előtt ismeretlen, évszázadok során teremtett sok új fogalom klasszikus nyelvű tolmácsolásában állott. E ponton az újítók egymás között is meghasonlottak. A szélsőségesek száműztek a kérdés megoldásában minden szót vagy kifejezést, mely az antik írók műveiben nem lelhető föl. Ezért írták a pápa helyett summus pontifex, az apácák helyébe virgines Vestales, a kiközösítés kifejezésére azt, hogy dirae. Írásaikban a városatyák neve patres conscripti, a polgármester címe pedig consul.^{46*} A higgadtabb elem *Erasmussal* az élén megfontoltabban veti latba az élő szókincs történeti jogát és csak azt követeli, hogy ott legyen a klasszikusok szavainak és kifejezéseinek korlátlan érvénye, ahol gondolatainkat megváltozott életformánkban is tökéletesen tolmácsolhatják a klasszikusok.⁴⁷

A humanisták lázas tevékenysége gyorsan összehordta az új szókincset, fűrge tolluk pedig seregestől bocsátotta útra a megjavított szótárszerű munkákat. *Erasmus De ratione studii* c. értekezése már egész csomó megtisztogatott enciklopedikus művet sorolhatott föl.⁴⁸ A leglényegesebbet, a megváltozott mindennapi és tudományos életnek szókincsét *Erasmus* teremti meg. *De utraque verborum ac rerum copia, Adagia, Apophthegmata* stb. c. munkái a klasszikusok művein kívül legfőbb forrásai a leghasználtabb és legjobb szótárak szerkesztőinek, mint pl. *Reuchlin-*

⁴⁶ *Erasmus: De ratione studii. Murmellius: Scoparius*-ában, i. m. (ed. Bömer, 44—6. ll.) cap. 54—7. külön elítéli Isidorust; *Huguccio* ellen l. *Geiger: i. m.* 399. l.; *Parmet: i. m.* 80. l.; *Wasserbach: Hammelmanni opera genealogico-historica. Lemgo. 1711. 321. l.; Laurentius Valla: Lucubrationes aliquot ad linguae Latinae restaurationem spectantes. Lugduni. 1532. 4. l.*

^{46*} *Burchardt: i. m.* 216. l.

⁴⁷ *Erasmus: Ciceronianus és levelei.; v. ö. Huizinga: i. m.* 181. l. és fent 65. l. 202—3. jegyz.

⁴⁸ *Murmellius: Scoparius*-ában közli *E. ezen értekezését. 57. fej.* (ed. Bömer: 45—6. ll.); *Parmet: i. m.* 145—7. ll. felsorolja a *Langen* által használt jó szótárokat és kommentárokat.

nek is a *Vocabularius breuiloquus* megírásában. Erasmus munkássága rávilágít egyben arra is, hogy a latin nyelv újítói nem új, a középkori enciklopédiák mintájára szerkesztett szótárakkal, hanem a szép és a klasszikus kifejezéseket, tősgyökeres mondásokat, szentenciákat és apró, érdekes történeteket tartalmazó műveikkel vívták meg a nyelvújítás nagy küzdelmét.⁴⁹ Az iskola számára egyébként rövidebb vagy bővebb szótárt a humanisták tolla alól kikerült temérdek grammatika közül úgy szólván mindegyik adott.

Változást jelentett a humanisták idevágó munkásságában az a törekvés, hogy a megújított szókinccset kifejezés-gyűjtemények formájában bocsátják közre és ezért ők a frazeológiai szótárak igazi megteremtői.⁵⁰ Az elrendezés ezekben is igen gyakran tárgyi vagy nyelvtani szempontok szerint történt.⁵¹ A latintanítás sorsfordulását azonban az mutatja, hogy a leggyakrabban mégis a retorika szemszögéből rendezik a latin kifejezéseket és így a bizonyítás, rábeszélés, visszautasítás, leszólás, dicséres, megfontolás stb. kinyilvánítására alkalmas frázisok alkotják az egyes csoportokat.

A leendő szónok nem lehetett el a kifejezések gazdag bősége nélkül, ezért lett újra nagy keletük a rokonértelmű szavak és frázisok gyűjteményeinek, de másrészt pontosan tudnia kellett az írónak vagy szónoknak az ezek között lévő árnyalatbeli különbségeket is. Mivel pedig mindez — úgy tartották — a legalkalmasabban a legjobbnak ítélt klasszikusok műveiből sajátítható el, Cicero, Terentius, Ovidius, Tibullus, Seneca művei alapján készítettek számos ilyen gyűjteményt. Ezért váltották föl a középkori összefüggő és értelmes excerptumokat

⁴⁹ Hasonló munka a jezsuitáknál használatos *And. Frusius: De utraque copia* című. Mon. Germ. Paed. II. kt. 210. l.

⁵⁰ *Langen R.: Vallum humanitatis.; Laurentius Valla: Libri Elegantiarum VI.; Jac. Wimpfeling: Elegantiae maiores...* Phorce. 1509.; *Henricus Bebel: Vocabularius optimarum dictionum. Opusculum...* Argentorati. 1513. stb.

⁵¹ *Vormbaum: i. m. I. kt. 450—1. II.* Az augsburgi tanterv (1558.) ismerteti és bírálat tárgyává teszi a korabeli szótárak három típusát (abc, tárgyi és grammatikai). A legjobbnak a tárgyi elrendezésűt tartja. Mindegyik fajtára felsorolja a XVI. sz. iskoláiban leghasználatosabb német, olasz és francia kiadású szótárakat.

vaagy kerek gondolatokat közlő florilegiumokat a humanisták pusztán frázisokat felölelő flores, flosculi, elegantiae, phrases c. gyűjteményei.⁵²

A XVII. századtól kezdve ezen kifejezés-gyűjtemények száma jelentősen megcsappan. Csak egy-két igazán klasszikusnak ítélt könyvet forgat szorgalmasan még az iskola (főleg Erasmuséit), ezek azonban annál nagyobb elterjedtségnek örvendenek. A szép latin frázisokat inkább magukkal a tanulókkal gyűjtetik ezentúl a klasszikus írók műveiből vett olvasmányok alapján, amit pedig még ezentúl tanítani akartak, azt a beszédgyakorlatok használatos tankönyveibe olvasztották bele.

A szótárak sorsában a renaissance és humanizmus átalakító hatása a XVII., még inkább a XVIII. század folyamán tűnik ki. Uralkodóvá válik az abc rendben való felsorolás. Az egyes szavak többféle anyanyelvi jelentése mellé felsorakoztatják a szótárkészítők a velük alkotott finom és klasszikus kifejezéseket is. A stílus lassú merevedését az jellemzi, hogy mindenütt kínos gonddal emelik ki a cicerói frázisokat.⁵³

A XVII. században akad ugyan még nyoma a régi enciklopedikus iránynak, de az iskolák mindinkább elfordulnak a régies, enciklopedikus természetű munkáktól.⁵⁴ A szótár szer-

⁵² A legegyszerűbb módot követi *Corn. Graphaeus: Terentianae phrases flosculi*. 1530. Jelenetről-jelenetre kiírja a szép kifejezéseket.; a *Vulgaria Terentii* (1487) tárgyi csoportok szerint rendezi anyagát; *Steph. Fliscus Boncin.*-nek Cicero műveiből gyűjtött synonymái a grammatika szerint sorakoznak; *Joh. Tacuinus: Synonyma M. T. Ciceronis*, (együtt Fliscuséval, hely nélkül) 1515. felsorolja a használtabb ciceói frázis-gyűjteményeket. Három csoportra osztja anyagát: 1. rokonértelműek: pl. verba significantia possessionem: adipiscitur, consequitor, obtinet, acquirit, nanciscitur, possidet, attingit, tenet, fruitur, potitur.; 2. jelentésbeli különbségek pl. circum ad tempus, circa ad locum, circiter ad numerum refertur.; 3. összetett szavak jelentésváltozásai: pl. moratus moribus peditus (!), morigeratus qui aliene (!) voluntati morem gerit.; *Erasmus: Flores Lucii Annei Senecae...* (et) M. T. Ciceronis. Antverpiae. 1534.; *Flores Ovidii*, közli *Wimpfeling: Elegantiae...* fenti kiadása; *Flores Tibulli a soesti gimnázium tantervében* (1618.) l. *Vormbaum: i. m. II. kt. 204. l.*; *Franciscus Pomey S. J.: Flos Latinitatis...* Lugduni, 1665. a jezsuita iskolák ilyen gyűjteménye. Sok dillingeni, augsburgi, wieni és leipzigí kiadása ismertes. V. ö. *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 37. l.

⁵³ Pl. *Dictionarium Latino-gallicum*. Paris. 1627. Michael Somnius.

⁵⁴ A jezsuiták felső-német provinciája azonban még az 1736. évi uta-

kesztés is kettős útra tér. Az egyik az iskola munkáját segíti elő. A *grammatikákkal* kapcsolatos szótáraknak az a céljuk, hogy a latin nyelv alapvető szókincsét közöljék a tanulókkal. A XVIII. században a szótártanítás megkönnyítése céljából szokásossá válik ezekben jellel elkülöníteni (csillag, kereszt) a többszavaktól a belőlük képzett vagy összetett szavakat.

A különálló (nem a nyelvtankönyvi) szempontból szerkesztett nagyobb szótárak használata nem lehetett általános oly korban, melyben sűrű a panasz, hogy a tanulók a legszükségesebb tankönyvek híjjával vannak. *Cythraeus Dávid* és *Junius Hadrianus* szótárain⁵⁵ kívül keveset emlegetnek a tantervek. Inkább úgy intézkednek, hogy a grammatika során emlékeztetve tekintélyes szókincs kiegészítését az olvasmányok közben maga a tanár adja meg és az ismeretlen szavakat és kifejezéseket tollbamondja. A jegyzetekkel és magyarázatokkal kísért olvasmányok szövegei viszont a tanár munkáját könnyítették meg.

A latin nyelv *szókincsének megszerzésére* mindenkoron nagy gondot fordított az iskola latintanítása. Célját természetesen csak esztendőök szívós munkája után érhetette el.

A XV. század iskolai tanterveiben tűnnek föl a grammatikát megelőző, különálló szótanítás legelső nyomai, de ezek hihetőleg csak a hagyományos eljárás írott és kötelező erőre szert tett bizonyosságai. Ezek szerint ugyanis naponta 2—4 latin szót írat föl az anyanyelvi jelentéssel együtt az írni és olvasnitudó, még grammatikát nem tanult gyermekekkel a tanító, melyeket másnap számonkér tőlük. E szavak jegyzéke a „nomenclatura rerum”, melyet a kis diák ritkán a tanító személyes, legtöbbször valamelyik nagyobb tanuló felügyelete alatt készít.⁵⁶

sítás szerint is használja a *Franciscus Pomey S. J.*: *Indiculus universalis rerum fere omnium quae in mundo sunt, scientiarum item artiumque nomina apte breviterque colligens.* (először Venaissin, 1613.) 1667. évi Lugd. kiadását. *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 37. l. *Christophorus Cellarius*: *Latinitatis probate et exercitiae liber Memorialis naturali ordine dispositus, ut sine ulla memoriae castigatione Notitia Vocabulorum non solum capi facillime, sed feliciter etiam repeti ac conservari possit... in usum scholarum... Merseburgi, 1721.*

⁵⁵ *Cythraeus*ra l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 501., II. kt. 204. ll.; *Junius*ra u. ott I. kt. 238., II. kt. 204., 407. ll. és e fejezet 27. jegyz.

⁵⁶ A *wieni* iskola 1446-ban elrendeli „die jungisten... zwai wort mit

A renaissance és a humanizmus iskoláiban már elszakad a szavak tanítása az összefüggő, értelmes szövegek szókészletétől és valójában a latin szótár tanítása lesz. A humanista iskola elmélkedői és gyakorlati tanítómesterei megokolják és kifejtik a szótár-tanítás egész rendjét. A folyékony latin beszéd a minden tárgykörre alkalmas, választékos és terjedelmes szóbőségtől függ — mondják.⁵⁷ Ennek minél gyorsabb megteremtése céljából fontos a latin szavak tanítása.⁵⁸ A tanulónak már a kezdet-kezdetén, mikor még friss és tapadó az emlékezete,⁵⁹ kell a szavak elsajátításához látnia, úgyannyira, hogy a betűket latin szavakon szemlélje és próbálja fölismerni, az első szavak, melyeket leír, szintén latinok legyenek.⁶⁰ A leghasználatosabb, épenezért legszükségesebb szavak tanításával kell megindulni⁶¹ és rövidesen annyira kell vinni, hogy a gyermek minden körébe eső dolgot latinul tudjon megnevezni.⁶² Ezért napjában 2—4 latin szót adjon leckekepen a tanító. A tanterv készítője boldog örömmel számítja ki, hogy így évente 400—800 latin szavat tanulhat meg minden fáradság nélkül a legapróbb

ir auslegung"; a *nürnbergi* iskolában az 1485. évi utasítás értelmében naponta 2—4 latin szót irat és taníttat a kicsinyekkel. V. ö. *Müller*: i. m. 212. l. és 57. jegyz.; *Vives* gondolata is hasonló, *De discipl...* ed. Colon. 1532. 296. és 303. ll.

⁵⁷ *Melanchthon*: *De rhetorica libri tres*. Basileae. Frobenius. 1519. 9. l.; *Vormbaum*: i. m. I. kt. 151. l. (Stralsund, 1591.) „Disciplinae scolasticae finem etiam esse diximus pure, perspicue et eleganter latine loqui et scribere. Hanc facultatem qui adipisci volet, illud Caesaris meminerit: originem eloquentiae esse verborum delectum. Delectus autem cum haberi nequeat, nisi verborum adsit copia et varietas, efficitur, verborum copiam principio comparandam et diligentissime custodiendam esse. Et quoniam in infima classe elocutionis rationem inchoari, superioribus autem continuari et perfici volumus: praeceptorum sextae classis, quae infima est, hoc praeceptum sit, ut una cum legendi labore et inflectendi nomina et verba quotidie discipulis suis profectoribus, qui cognitis litterarum figuris eas coniungere et legere discunt, rerum et actionum vocabula tradere incipiat, sed ea usitatissima tantum earum scilicet rerum, quae in quotidiano versantur usu...”; v. ö. II. kt. 744., III. kt. 86. ll.

⁵⁸ V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 6, 74, 181, 190—3, 304—6, 415. ll.

⁵⁹ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 189. l.

⁶⁰ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 170., II. kt. 529., III. kt. 17. ll.

⁶¹ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 687., II. kt. 559. ll.

⁶² *Vormbaum*: i. m. I. kt. 192., 301., III. kt. 78. ll.

gyermek is.⁶³ Másokat még jobban elragad a hév és napjában 6 szót taníttatnak, hogy az évente ezernél több latin szó ismerete hamarabb segítse el az iskolát céljához.⁶⁴ Ennél többet csak egyetlen tanterv kíván, amelyik t. i. mindennap egy teljes órát fordítat a szótár tanítására.⁶⁵ A tanítás anyaga eleinte általában csak a klasszikus írók szókincse,⁶⁶ később ez is csak a ciceróira korlátozódik.⁶⁷

Rövidesen kitűnik, hogy az összefüggéstelen szóhalmaz emlékezetbe-vésetése mennyi gondot okoz; ettől kezdve azt kívánják a tantervek, hogy a hagyományos tárgykörök szerint haladjon a szavak tanítása vagy pedig egy szó a vele alkotott összetételekkel, gyakori kifejezésekkel és a belőle képzetekkel együtt legyen egy-egy napi lecke.⁶⁸

A szavak emlékezetben való *megőrzésére* szolgál a számonkérés, a karban való hangos recitáltatás;⁶⁹ hogy pedig szajkó módra ne menjen a tanítás, a tanulók mindig hozzá mondják a latin szavakhoz azok anyanyelvi jelentését is.⁷⁰ Egymást kérdeztetik a tanulókkal, a kellő figyelem biztosítására úgy, hogy az óra folyamán egyszer kért szóból többé már nem szerepelhet.⁷¹

A megtanult szavakat füzetbe íratják és így minden tanuló maga készíti szótárát. A szavak följegyzésének egymásutánját még a felsőbb tagozatokban sem az olvasmány szövege szabja meg a legtöbbször,⁷² hanem az elrendezés a régi szokás szerint: személyek, tárgyak, események stb. kereteiben történik.⁷³ Gyakori az abc-rend, de még ennél is inkább a grammatikai osztályozás. Ez utóbbi legkevésbé sikeres példája az a sűrűn elterjedt szokás, hogy az első évben csak a tőszavakat, a követ-

⁶³ Vormbaum: i. m. I. kt. 751., 780., II. kt. 592. ll.

⁶⁴ Vormbaum: i. m. I. kt. 583, 585. ll.

⁶⁵ Vormbaum: i. m. III. kt. 78. l.

⁶⁶ Vormbaum: i. m. I. kt. 583. l.

⁶⁷ Vormbaum: i. m. I. kt. 502. l.

⁶⁸ Vormbaum: i. m. I. kt. 83., 181. és jegyz., 632. és jegyz., II. kt. 537. ll.

⁶⁹ Vormbaum: i. m. I. kt. 501., 241., 584. ll.

⁷⁰ Vormbaum: i. m. I. kt. 584., III. kt. 216. ll.

⁷¹ Vormbaum: i. m. III. kt. 81. l.

⁷² Vormbaum: i. m. I. kt. 450. l.

⁷³ Vormbaum: i. m. I. kt. 374—5. ll.

kezőkben a belőlük képzetteket vagy velük összetetteket tanították.⁷⁴ A XVIII. század folyamán csak erősödik a panasz hangja az emlékezetet gyötrő és eredmény nélkül beszajkózott szóhalmazok tanítása miatt.⁷⁵ A szókincs friss kiegészítésére még az *ujsgolvasást* is meghonosították az iskolákban, de a bajokat semmiképen sem tudták orvosolni. Jellemző, hogy több mint két és félszáz év után a braunschweigi tanterv írója ismét csak oda jut el, ahonnan a szótanítás elindult, hogy t. i. a szentírási történetek szövegének szókészletét kell tanítani.⁷⁶ E vajúdás végét csak a latin beszéd elmúlása jelentette.

3.

A latin *beszédgyakorlatokra* lehetőleg korán ráfogta a tanítás a növendékeket. Nem elégedett meg sem a középkori, sem a humanista iskola a nyelvkésztségnek azzal az alkalomszerű gyarapodásával, amely a latin beszédől hangos monostor vagy később konviktus és kollégium falai között tapadt a kezdőkre. A gyakorlati és mindennapi élet mondanivalóit öltöztette a tanítás párbeszéd formába és ezek emlékezetbe vésetésével siettették a haladást, melynek az volt a közvetlen célja, hogy a tanuló minél előbb tisztára csak latin beszédre legyen szorítható.

A „gyakorlat teszi a mestert” elve alapján írják elő az iskolai törvények a *kötelező latin beszédet* és szereznek érvényt a maguk nyersebb szigorúságával a latin szónak; mindennek fogantját kiegészítette még ráadásul az anyanyelvi beszéd tilalma.⁷⁷ A latin iskola történetében az erre vonatkozó előírások beszéd tanúi annak az átalakulásnak, melyen az európai

⁷⁴ Vormbaum: i. m. II. kt. 760., III. kt. 80 ll.

⁷⁵ Vormbaum: i. m. III. kt. 364. l. (Braunschweig-Lüneburg., 1737.) „Über dem auswendig lernen einzelner Wörter werden viele 100 des Studirens müde und überdrüssig, ehe sie wissen, was studiren sey.”

⁷⁶ V. ö. a fenti idézetet.

⁷⁷ S. *Simperti* (IX. sz.) regularia statuta monasterii Murbacensis. V. ö. *Pez*: Thesaur. Anecd. II. 3, 380. l. „Usum latininitatis potius, quam rusticitatis, qui inter eos scholastici sunt, sequuntur, in tali etiam confabulatione notitia scripturarum aliquoties magis, quam lectione penetrantur, et dictandi usus discitur et ad discendum sensus accuitur (!).”; *Brunonis*, vita S. Adalberti episcopi (†997.) *Pertz*: M. G. SS. IV. kt. 597. l. „Auditori-

élet századok folyamán általment. A középkori iskola zárt közössége a legsikeresebben biztosíthatta a tanulók latinnyelvű érintkezését, később a jezsuiták konviktusai tettek hasonló szolgálatot eredményes latintanításuknak. A renaissance idején előretör és nagyobb teret hódít magának a faji nyelv, amit a protestantizmus még inkább fokozott azáltal, hogy az egyházi élet és templom kapúit is megnyitotta számára. A diákélet is megváltozott alakot öltött: a tanulók jórésze anyanyelvén beszél a családban, szállásán vagy legalább is folytonosan érintkezik a nem latinul beszélő külvilággal. Az iskolák római mintára szervezett város-államai nem a lelkesedés teremtette naiv külső keretek csak (Trotzendorf goldbergi iskolája), hanem a műveltek vagy művelődők zárt közösségével egyben a latin beszédnek is biztosítékai. A lazább kötelekek megszilárdítására sokasodnak meg a XVI. században a latin beszédet szorgalmazó iskolai szabályok,⁷⁸ melyek apróra fölsorolják, hogy nemcsak az iskola falai között, hanem azon kívül is, egymásközött is, még játék idején is kötelesek a tanulók latinul beszélni.⁷⁹ Koránra tűzik az időpontot, amellyel kötelezővé válik a tanulóra a latin beszéd.⁸⁰ A tanítónak is meghagyják, hogy folyton latinul beszéljen. A jezsuitáknál külön szorgalmazzák, hogy a tanárok egymással is latin nyelven érintkezzenek.⁸¹ Mikor az élet mindinkább a nemzeti nyelvekre tér, a külvilág pedig egyáltalában nem vagy csak erőtllenül támogathatja már az iskola latin beszédét, s a humanizmus lelkes belső ereje is fonyadóra vált, fokonkint későbbre csúszik a kötelező latin beszéd idő-

bus enim usus erat laicaliter fari, nec ausus est quisquam coram magistro lingua barbara loqui." V. ö. fennt 88—9 ll. 273—9. jegyz. és Müller: i. m. 198. l. és jegyz.

⁷⁸ A jezsuitáknál: Mon. Germ. Paed. II. kt. 55, 145, 171.; V. kt. 384. ll.; a protestáns iskolákra l. Vormbaum: i. m. I. kt. 57. l. (Goldberg, 1563.) „X. Vernacula lingua uti ne audiuntor, sed sermonem latinum cum praeceptoribus et aequalibus vel aliis doctis loquentes, habento." ezenfelül 29, 82, 172, 192, 196, 204, 624, 652, 707. és 731—2 (*Sturm* fájlalja, hogy nem a dajkától tanul a gy. latinul), II. kt. 587, 746.; III. kt. 293. ll. stb. ,

⁷⁹ Vormbaum: i. m. I. kt. 64, 628.; III. kt. 84. ll.

⁸⁰ Vormbaum: i. m. I. kt. 82. l. már a második tagozatban; a jezsuitáknál csak általában, amikor már vitte annyira. Mon. Germ. Paed. V. kt. 169. l.

⁸¹ Vormbaum: i. m. II. kt. 49. l.; Mon. Germ. Paed. IX. kt. 11. l.

pontja, például arra az időre, amikor tud már a tanuló önállóan latin dolgozatot írni⁸² vagy az iskola három felső tagozatára.⁸³ Érdekes példáját adja a latin beszédre való lassú rávezetésnek a maga korában kiváló hallei iskola, melyben már csak az utolsó és utolsóelőtti tagozat tanulóira vonatkozik a kötelező latin beszéd,⁸⁴ másutt (1765) pedig már csak az iskolából távozni készülő utolsó osztályosokra.⁸⁵

E szabályok a külső kereteket teremtették meg, a beszéd-készséget jórésben a kidolgozott latin beszédgyakorlatok kezdték kifejleszteni.⁸⁶ Legelső *történeti* nyomaik a IX. századból maradtak fenn, de valójában ezek is az angolszász iskola hagyományaihoz gyökereznek vissza.⁸⁷ Alakjuk századokon keresztül megmaradt a középkorból hozott és arra annyira jellemző párbeszédes forma. Mindvégig közös vonás e művekben az is, hogy két szereplőjük egyike mindig a tanuló, aki a dialogus kitűzött témájáról másvalakitől oktatást nyer. Ez egyben a beszédgyakorlatok célja is, hogy t. i. latin nyelven tolmácsoltsák a tanuló szeme előtt lejátszódó mindennapi élet. Az anyanyelvi népiskola jó későre zökkent abba a vágányba, melyen a középkortól a XVIII. századig buzgón járt a latintanítás.

E beszéd- (és mondhatnók értelem-) gyakorlatok *tárgyi köre* érdekes világot vet a tanításban közölt életrevaló ismeretekre, melyeknek területi határait mindig a diák szemszöge szabta meg. Csak a renaissance idején egészítették ki egyet-kettőt a felnőttek számára társalgási könyvvé.⁸⁸ A IX. század

⁸² Vormbaum: i. m. II. kt. 484. l.

⁸³ Vormbaum: i. m. II. kt. 652. l.

⁸⁴ Vormbaum: i. m. III. kt. 82—4. ll.

⁸⁵ Vormbaum: i. m. III. kt. 563. l.

⁸⁶ Bömer A.: Die latein. Schulgespräche d. Humanisten. Berlin. 1897.; Massebieau L.: Les colloques scolaires du XVIe siècle et leurs auteurs (1480—1570). Paris. 1878.

⁸⁷ A legrégebbi középkori emlékre l. *Manitius*: i. m. II. kt. 794. l. 70. a Szentírásból és Isidorusból állították össze; *Wilhelm Grimm*: Abhandl. d. kgl. Akad. d. Wissensch. z. Berlin. 1849; u. itt *Phil. u. Hist. Abt.* Berlin. 1851. 415—436. ll.; az *Aelfric*-nek tulajdonított colloquiumra v. ö. fennt III. fej. 320. jegyz.; *Zappert G.*: Über ein für Jugendunterricht Kaiser Maximilians I. abgefasstes latein. Gesprächbüchlein. Wiener Akad. Stz.-bericht. Phil.-hist. Cl. 28. kt. 193—280. ll.

⁸⁸ Pl. *Erasmus Colloquiumai*. V. ö. *Tögel H.*: Die pädag. Anschauungen des E. Dresden. 1896. 65—8. ll.; *Bömer*: i. m. 71. és köv. ll.; *Fináczy*:

colloquiumos könyve a tanulót épenúgy a környezetében élő szerzetesek, mesteremberek, földművesek, iparosok stb. hivatásával, életkörülményeivel, foglalkozásával, szerszámaival vagy az általános műveltség alapvetőnek tartott ismereteivel (mint pl. az ember és természet élete, ég, föld, levegő világa stb.) akarták megismertetni ötletes, rejtvénytartó kérdések és elmés válaszok formájában,⁸⁹ mint később a humanisták ezirányú munkái vagy *Comenius* tankönyveinek szinte a szakszerűségbe fulladt szókészlete, *Francke* hallei iskolájának műhelyei, a *filantropinum* tanulóinak kirándulásai és foglalkozásai. Ez a történeti vonal mutatja egyben a szótanítástól a reális irányban való haladást is, mert előbb a szókészlet, később a tárgyi ismeretek elsajátítására esett a tanítás súlya.

Az idő fordultával változik a tanuló tapasztalati köre is. A középkori tanuló beszédgyakorlatainak középpontjában a monostor áll a maga iskolai és vallásos életével. Ide tér be a vándor, a földműves, a vadász, a zarándok stb.⁹⁰ A renaissancekor diákjának családias beszélgetéseket szerkeszt *Erasmus*, a humanisták könyveiben pedig a XVI. és következő századok mozgalmas diákélete és a tanulóktól hemzsegő iskola-városok képe rajzolódik ki. Érdekes egybevetni, amit a IX. sz. kisdíákja mond el *Aelfric* dialógusaiban a hajnali fölkelésről, a napjában nyolcszor kötelező zsoltosma-éneklésről azzal, amit a XV. sz. végén *Paulus Nivis* ad első beszédgyakorlataiban a szereplő szájába, aki már otthon lakik és nem készül szerzetesnek, lustaságból elalszik, elkésik az iskolából és kénytelen tanítója

A renaiss. nev. tört. 198. l. és jegyz.; hasonló obscoenitások nagyon szórányosan egyéb iskolai könyvekben is pl. neuburgi *Udalricus Eberhardus* 1494-ben megjelent *Modus Latinitatis*-ában. V. ö. *Bäbler*: i. m. 204—6. ll.; *Horawitz* A.: *Ueber die Colloquia des E. v. R.*; *Hist Taschenbuch* (Mausenbrecher) Leipzig. 1887. Jhg. 6. 53—121. ll.

⁸⁹ *Pipini Regalis et Nobilissimi iuvenis disputatio cum Albino scholastico Migne*, PL. 101. kt. col. 975. és köv.; *Fináczy*: A kkori nev. t. 139—141. ll.

⁹⁰ V. ö. *Aelfric* coll. fent III. fej. 320. jegyz.

⁹¹ *Aelfric* v. ö. fent III. fej. 320. jegyz. *Fináczy*: A középk. nev. tört. egy részletét fordításban is adja 171—2. ll.; *Nivis P.*: *Dialogus parvulis scholaribus ad latinum idioma perutilissimus*. 1489. (több mint 30 kiadást ért); v. ö. *Schotten Hermannus*: *Confabulationes tyronum literatorum...* Norimbergae. 1543. 21—3. colloquiumok.

előtt magát mentegetni.⁹¹ Vagy mennyire jellemző a korra azoknak a beszédgyakorlatoknak a tárgya, melyekben a szerző leírja azt a hangulatot, amikor az olasz földről küldött új és tiszta latinságú grammatika-könyv megérkezett az iskolába, vagy fölfedi a középkori grammatikák fogyatkozásait, máskor meg síkra száll Terentiusért, mert annak művei nem rontják az erkölcsöket.⁹²

Általában a megbeszélés tárgyává tett események az *iskola*, a *vallás-erkölcsi*, végül a *társas élet* szinterein mozognak. Külön csoportba tartoznak a dialógus-számba már alig vehető rövid szólás-formák, velős mondások és a mindennapi életben használatos frázisok, melyek vagy külön könyvet, legtöbbször azonban csak a beszédgyakorlatok bevezetését alkotják.

A *diákélet* egyformán tárgya a középkori és a későbbi beszédgyakorlatoknak, a renaissance idején legfeljebb részletesebben jut szóhoz. A humanisták szinte epikai szélességgel részletezik apróra az iskola és a diákság életének eseményeit, hogy a megtisztított latin nyelven szólaltassák meg a városi iskolába induló kisdiakot, megismertessék vele a beiratkozás módját,⁹³ a tandíjfizetést,⁹⁴ tanulmányi és vizsgakötelességeit,⁹⁵ hogyan kell helyesen tanulnia,⁹⁶ a jó tanárokat kiszemelnie;⁹⁷ akárcsak a mai iskolákba nyitnánk be a *Veni Sancte* előtt, ott találjuk az énekpróbát, az évmegnyitót, az iskolai törvények ismertetését, a rektor beköszöntő nagy beszédét.⁹⁸ Kisérőtársnak szegődik a kolloquiumok könyve a város és környékének megtekintéséhez, ellát szép latin beszéddel a játéktérre, még arra is gondja van, hogy a veszekedések hangját a klasszikusok stílusáról mintázzák a tanulók, ha pedig az iskola fegyelmi hatósága elé kerül az eset,

⁹² *Niavis: Thesaurus eloquentiae...* 10. col.; u. itt az egyik dialógus „*Invectiva in modos significandi*”; *Niavis* kimaradt a *Doctrinale*-nak *Reuchlin* által felsorolt ellenségei közül. *Mon. Germ. Paed.* XII. kt. XCI. és köv. ll.; *Manuale scholarium, qui studentium universitates aggredi ac postea in eis proficere instituunt.* Kiadta *Zarncke F.*: Die deutschen Universitäten im MA. I. Beitrag. Leipzig. 1857. 1—48. ll.

⁹³ *Mosellanus Petrus: Paedologia.* 1517. 3. coll.

⁹⁴ *Schotten:* i. m. 42. coll.

⁹⁵ *Manuale...* 3. coll.

⁹⁶ *Schotten:* i. m. 19. coll.; *Mosellanus:* i. m. 17. coll.

⁹⁷ *Schotten:* i. m. 52. coll.

⁹⁸ *Laurentius Corvinus: Latinum idioma.* 1503., e könyvek nagy elter-

a római törvényszéken egykoron elhangzott védő és vádló beszédek oratóriai díszességének ne legyenek híjjával.⁹⁹ A szegény diáknak külön útmutatást adnak a beszédgyakorlatok, mint kérjen ingyenes lakást és étellemezést az iskola vezetőségétől, vagy ha megszorul, miként fogjon a kolduláshoz, hogyan szerezheti meg ennivalóját a város piacán; ha pedig semmi módon sem tud sorsán fordítani, hogyan vonuljon át más város iskolájába.¹⁰⁰ Szó esik ezeken kívül a diákság külön ünnepeiről (szent Gallus és Lambert napján), az évvárásról, sőt még a diákszerlemlőről is. A beszédgyakorlatok könyve hű pajtás akar maradni mindvégig: elkísér a diákélet végéig és tanácsokkal szolgál még a pályaválasztásra is.¹⁰¹ A legtöbben még mindig az egyházi pályát választják, ezt mutatja a majdnem minden beszédgyakorlatos könyvben föllelhető egyik dialógus, melynek címe rendszerint: a monostorba való belépésről. A szerzetes növendékek számára érdemesnek tartották különben, hogy egészen külön kolloquiumos könyvet szerkesszenek.¹⁰²

Vallásos és erkölcsi kérdéseket, ha nem is mindig párbeszéd formában, sokkal részletesebben, több őszinte és mélyebb érzéssel és meggyőződéssel szólaltatott meg a középkor, mint a humanizmus. A tanuló egészséges erkölcsi életéről, az állapotával járó hibák megjavításáról, megszerzendő erényeiről, aminő pl. a szülők, nevelők őszinte tisztelete, hálás szeretete, sokkal több mondanivalója volt a középkor vallásos életszemléletében virágzó iskolának, mint a renaissance vagy humanizmus szellemével telített beszédgyakorlatoknak. Ennek a nevelő munkának irányát és módjait érdekesen mutatják meg az iskola számára szerkesztett lelkítükrök.¹⁰³ Az egyházi élet és a

jedtségének jele, hogy e munka 20 év alatt több mint 25 kiadást ért; *Niavis*: Thesaurus... 10. coll.; *Manuale*... 13. coll.

⁹⁹ *Niavis*: Dialógus... 4. 6.; *N.*: Latinum idioma... 7.; *Niavis*: Dialógus... 5.; *Schotten*: i. m. 43—4. ll.

¹⁰⁰ Latinum idioma... 1. coll.; *Schotten*: i. m. 45.; *Corvinus L.*: i. m. 9.; *Niavis*: i. m. 3. coll.; *Schotten*: i. m. 63. coll.

¹⁰¹ *Schotten*: i. m. 31—2.; *Manuale*... 14.; búcsú a diák évektől *Schotten*: i. m. 60.; pályaválasztás u. ott 117. coll.

¹⁰² *Schotten*: i. m. 118.; v. ö. *Bömer*: i. m. 8. l.; *Niavis*: Latinum idioma pro novitiis in religionibus constitutis.; *Bömer*: i. m. 52. l. és 2. jegyz. felsorolja kiadásait.

¹⁰³ V. ö. *Limmer*: i. m. 251—4. ll.; *Bonvesin de Riva*: de moribus di-

liturgikus év eseményei jórésben a tanulóifjúság részvételével történtek, melyek megmagyarázása folytatódik a későbbi századok beszédgyakorlataiban is. Külön humanista dialógus tárgya a diákgyónás és áldozás, ezzel kapcsolatban oktatás a búcsúk elnyeréséről. A kolloquiumok szintén lelkére kötik a tanulóknak a szülők hálás szeretetét, a tanítók tiszteletét. Az új iskola szintén figyelmezteti növendékeit a sajátos tanulói erényekre: tisztelet, engedelmesség stb. és óvja őket a tipikus diákbűnöktől, minők a hanyagság, részegeskedés, paráznaság stb. Megmagyarázza nekik az egyházi év jeles ünnepeit és eseményeit.¹⁰⁴

A legterjedelmesebben a *társas életre* vannak figyelemmel a humanisták által szerkesztett beszédgyakorlatok. Itt is a középkori iskola hagyományait követik, amikor idetartozó dialógusaik élére a tanuló imádságait állítják, a reggeli fölkeléstől a lefekvésig részletesen megbeszélik egész napirendjét, megismertetik a művelt társas élet illemszabályaival, érintkezési formáival. A különbség ebben is csak az, hogy a középkori iskola mindezt az egyháziak viszonyaira és a maga korára szabja.¹⁰⁵

sciplorum vita scholastica. Brixiae, 1495.; *Ludolfus*: Ethica. Zeitschrift f. deutsche Philol. 1874. 172. l.; *Joh. de Garlandia*: morale scholarium. Mitteilungen d. Gesellschaft f. deutsch. Erzieh. u. Schulgesch. 1909. 31. és köv. ll.; *Alanus*: Doctrinale minus. v. ö. *Leyser*: i. m. 1064. l.; de disciplina scholarium. *Migne*, PL. 64. kt. 1223. col.; *Raymundus Lullus*: doctrina puerilis.; *Joh. de Garlandia*: poeniteas cito. *Migne*, PL. 207. kt. 1153. col.; *Robertus Sorbonensis*: de conscientia. Maxima Bibl. Patrum, XXV. kt. 346. l. stb.; ez utóbbin, akár Kempis könyvében szigorú fölfogás uralkodik: „quid prosunt litterae eruditionis Prisciani, Aristotelis, Justiniani, Gratiani, Galeni (az iskola egész tudománya értelmében), nisi deleas de libro conscientiae tuae litteras mortis...”

¹⁰⁴ *Niavis*: Latinum idioma ... 11. col.; *Schotten*: i. m. 57—8.; búcsúkra 92 col.; szülőkre, nevelőkre 53, 113—4.; *Murmellius*: Epigrammatum liber 1510. ed. Bömer. III., IV. De officiis magistri et discipuli; Opusculum de discipulorum officiis, quod Enchiridion inscribitur.; az egyh. év ünnepeire *Schotten*: 35—40.; diák erények és bűnök 56. és köv. coll.

¹⁰⁵ A tanulók imái l. *Garcia*: Scoti commentaria ... I. kt. XXXII. 1. *Quaracchi*, 1912.; napirendet l. *Migne*, 64. kt. 1223. col.; *Carmina Burana* 16a.; illemszabályokra l. *Robertus Grosseteste*: de civilitate morum. V. ö. *Leyser*: Hist. p. et p. med. aevi. Halae Magdeburg. 1721. 997. l.; *Bonvesin de Riva*: de quinquaginta curialitatibus ad mensam; *Reineri Alemanici*: phagifacetus; ed. *Fr. Jacob*, Lubecae, 1838.; *Joh. de Garlandia*: Liber

A nem-klerikus diák szabadabb élete megkívánta, hogy a középkorban szokásos illemszabályok megváltozjanak és oktatást nyerjen a tanuló arra, hogy miként viselkedjék látogatásban, vendégségben, lakodalomban, szüreten, vásáron, temetésen vagy újmiséen. Mindezek olvastakor úgy érezzük, hogy a könyv nemcsak a kifogástalan latin szókészlettel akarja ellátni a tanulót, hanem — mint gondos tanító — a jó és a művelt modort is szeretné útravalóul megadni.¹⁰⁶

A beszédgyakorlatok külön fejezetét alkotják az üdvözlés, meghívás, ígérés, válaszadás, udvarias visszautasítás stb. rövid formái. A középkori iskola az e fajta kifejezéseket, melyek a humanistáknál is igen gyakran csak apró mondatok vagy legtöbbször frázisok, a levélírás tanításával kapcsolta egybe. A dictamen-könyvek sorolták föl a megszólítás, címzés, kérés, illedelmes elhárítás stb. alkalmas kifejezéseit.¹⁰⁷

A humanista és a középkori beszédgyakorlatok legnagyobb különbsége a bennük tükröző élet megváltozott képén kívül bizonytalansággal ismét az előadás nyelvében ütközik ki. Hogy mennyire fontosnak tartotta a renaissance-szellem, hogy éppen e beszédgyakorlatokkal törjön utat az iskolákba az új mozgalomnak, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az ezirányú munkásság már akkor kezdődött, amikor a tiszta latin stílus még az újtóknak sem birtoka. A többszörösen említett Memoriale szerzője nem egyszer használ az ut és ne után kijelentő módban álló igét. *Niavis* pedig, aki négy beszédgyakorlatos könyvet is szerkesztett, pl. az ei és sibi használatát nem ismeri.¹⁰⁸ E könyvek teljes nyelvezetét *Erasmus* teremti meg szinte intuitív genialitással. Tollából öntudatlan művészettel folyt a legtisztább, plasztikus latin szó, bárminő tárgyról kellett is írnia. A további századok során a módosult élet és a tovább haladt tudomány

faceti. Coloniae.; *Narnigena*: facetus. V. ö. *Limmer*: i. m. 185. l. és jegyz. V. ö. *Erasmus*: De civilitate morum puerilium.; *Camerarius*: Praecepta morum.; illemszabályok és napi rendek úgyszólván minden beszédgyakorlatos könyvben pl. *Schotten*: i. m. 66., 2—11. coll.; *Niavis*: Dialogus... 1. és köv. coll.; *Erasmus* Colloquia familiaria is részletesen.

¹⁰⁶ V. ö. *Schotten*: i. m. 54—98. col.

¹⁰⁷ V. ö. később a *dictamenekről* mondottakat.; *Limmer*: i. m. 255—258. ll.

¹⁰⁸ *Bömer*: i. m. 10., 66., 71. ll.

soha nem talált oly latin tolmácsolójára, mint aminő *Erasmus* volt.

E végleges és merev nyelvi formába öntött *beszédgyakorlatok tanításában* a fokozatos haladás elvét követte az iskola. A részletes kolloquiumok sohasem voltak a kezdők tanulmányai. Meglehetős szókészlettel és a grammatika alapvető részének ismeretével fölkészülten vette kezébe a tanuló a beszédgyakorlatos könyvek legnagyobb részét. A kiindulás ez esetben sem a dialógusokból történt, hanem a még mondatokká nem kerekített szólás-formákból (formulae loquendi) és a mindennapi életben használatos kifejezésekből: aminők pl. az üdvözlés fogadtatásnál vagy távozásnál, jókívánság, a köszönet tolmácsolása stb. Ezeket kellett a tanulónak emlékezetbe vésnie, a tanítás pedig a bennük szereplő főnevek és igék ragoztatásával azt akarja elérni, hogy a tanulók adandó alkalommal a megkívánt mondat szerkesztésének megfelelőleg tudják majd formálni a megtanult szólásmódokat. *Murmellius Pappa puerorum c.* könyvecskéje még messzebből kezdi ez eljárást.¹⁰⁹ Az első rész a leghasználatosabb szavakat adja meg a német jelentéssel együtt. Ezekből formálódnak a következőkben apró kifejezések és mondatok. Ezeket kell a tanulónak ragozással módosítaniok. Csak a könyv utolsó része tartalmaz összefüggő, de még mindig egyszerű mondatokból álló párbeszédet. Jórésük ezeknek is közmondás. Ilyen előkészület után került sor a nagyobb dialógusok tanítására. Ha hosszúaknak találták a könyv mondatait, a tanterv külön utasította a tanárt, hogy rövidítse és egyszerűsítse meg azokat.¹¹⁰ Ezért emlegetik a tantervek a XVIII. század végéig annyiszor a szólás-formák alapos tanítását.^{110*}

Ami e könyvek *elterjedtségét* illeti, az szinte páratlanul áll az iskolázás történetében. Már a XV. század utolsó tize-deiben egyik-másik beszédgyakorlatos könyvnek minden esz-

¹⁰⁹ Megjelent Kölnben, 1513-ban. ed. *Bömer*: I. cap. „variarum rerum latinae dictiones cum patrii sermonis significatione”; II. cap. „oratiunculae variae puerorum usui expositae”; III. „praecepta moralia...”; IV. cap. „protrita quaedam proverbialia...”. V. ö. *Geiger* i. m. 398. l.

¹¹⁰ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 83., 90., 171., 172., 195., 198., 280., 504., 756. (e két utóbbi több ilyen tankönyvet ajánl). II. kt. 226. ll.

¹¹⁰ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 79—81 ll. *Rhenius*: *Tirocinium linguae Latinae c.* könyvével kapcsolatosan.

tendőre esik új kiadása. Bömer a XVI. század derekáig a német földön használatosak közül 17 szerző beszédgyakorlatait sorolja föl, akik között akad, aki négy munkával is szerepel, pedig az íróknak ez a sora már Müller adatai alapján is megtoldható.¹¹¹

A legtovább és legtöbbet olvasott könyvek *Erasmuséi*. A beszédek anyagának páratlan gazdagsága, főként pedig egyedülálló tiszta és találó latin nyelve biztosították százados használatát. Írásai több száz kiadásban forogtak két évszázad tanuló ifjúságnak kezén. A Colloquia-k használatát Bömer a zwickau-i (1523) tantervtől a filantropinumig (1782) 29 iskola tanulmányi rendjében lelte meg. De hogy valójában ennél is több iskolában szerepelt, igazolják a protestánsok és jezsuiták intézeteinek történeti emlékei.¹¹² *Erasmus* írásai után a legnagyobb elterjedtségnek, — még a protestáns iskolák tantervei is ezt igazolják, — katolikus szerzők művei örvendettek. *Ludovicus Vives* és *Mathurin Cordier* könyveit egyformán olvasták katolikus és protestáns iskolák tanulói; a jezsuiták főként *Jacobus Pontanus* és *Antonius Torre* dialógusait tanították.¹¹³ A protestáns iskolák tantervei ezeken kívül még jóegynéhány beszédgyakor-

¹¹¹ Bömer: i. m. Manuale; Paulus Niavis; Andrias Huenden; Laurentius Corvinus; Collocutiones duorum puerorum...; Erasmus; Petrus Mosellanus; Christophorus Hegendorffinus; Hadrianus Barlandus; Hermannus Schottennius; Sebaldus Heyden; Jacobus Zovitius; Jonas Philologus; Ludovicus Vives; Nicolaus Vinmannus; Martinus Duncanus; Mathurin Cordierus műveit sorolja föl 1564-ig.

¹¹² Az Adagia 252, az illemtan 130. kiadását említi *Fináczy E.*: A renaiss. nev. tört. 194. I.; Bömer: i. m. 92—4. II.; Mitteilungen d. Gesellschaft. f. deutsch. Erzieh. u. Schulgesch. 1892. 201. és köv. II.; a coll. használatára I. *Vormbaum*: I. kt. 6, 19, 29, 35, 45, 21, 192, 195, 304, 405, 415. 530., II. kt. 524. jegyz. 552—3., 953, 761. jegyz.; de civilitate használatára I. u. ott I. kt. 195., 415, 435, 529, 643., II. kt. 95, 102, 116, 185, 204, 395, 416., a copia u. ott I. kt. 416, 637. II. kt. 30, 594.; jezsuitáknál Mon. Germ. Paed. XVI. kt. 86—7. és 93. és köv. II.

¹¹³ *Vivesre* v. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 490., 530., II. kt. 30., 37., 40., 95., 117., 437., 553., 593.; *Corderiusra* I. u. ott I. kt. 490. II. kt. 262—3., 435., 301., 553., 593., 618. jegyz., 760. III. kt. 186.; *Pontanusra* (műve: Progymnasmata latinitatis sive dialogorum libri IV. Ingolstadii. 1588—94.), Mon. Germ. Paed. XVI. kt. 14. I. és jegyz., prot. iskolákban való használatára I. u. itt és *Vormbaum*: i. m. II. kt. 515. I.; *Antonius van Torre*: Dialogi familiares litterarum tironibus... utiles et necessarii. Antverpiae, 1637., Mon. Germ. Paed. XVI. kt. 40—5., 50. II.

latos könyvről tesznek említést.¹¹⁴ A XVI. századtól a beszédgyakorlatok hangja és anyaga vallás-erköcsi szempontból már nem igen eshetik kifogás alá, ami azzal is összefügg, hogy a dialógusok tárgyköre úgyszólván teljesen az iskolára és a diákéletre korlátozódott. Egyben azonban erősen meg is növekedett e könyvek terjedelme, úgyannyira, hogy egy-egy esztendő latintanításának idejéből tekintélyes részt emésztett meg betanításuk, ami hátráltatta a klasszikus írók műveinek olvastatását. *Pontanus* dialógusainak négy kötete nyolcadrét formában 469, 558, 856, 1176 oldalt tett ki. A XVIII. századtól kezd az érdeklődés irányukban megcsappanni és az iskola abban a fokban kezd búcsút venni tőlük, amelyben a mindennapi élet teréről leszorul a latin társalgás.

B) A latin nyelv és a latin írásművek iskolai elmélete.

1.

Az ókori (alexandriai) tudományos munkásság eredményeképpen kerültek összefoglaló keretbe mindazok az ismeretek, melyeket az iskola a maga megőrzendő kincseinek, átszarmaztatásukat pedig legfőbb feladatának tekintett. E rendbe foglalt tudományos ismereteket, „artes liberales“, a középkor a római iskolától vette át és őrzője maradt mindvégig nemcsak tartalmuknak, de ezenfelül egybefűző kereteiknek is. Az idevágó ismeretek első csoportjából, melyet triviumnak neveztek, a grammatika és retorika tekinthető a latintanítás szorosabb értelemben vett anyagának. E kettőbe foglalt verstant a könyvben áttekintés kedvéért vettük külön.¹¹⁵

A görög tudományos szellem alkotta meg a grammatika elméletét és ez szolgált mintául a latin nyelv szabályainak meg-

¹¹⁴ *Vormbaum*: i. m. *Camerarius*: Praecepta morum, I. kt. 54., 172., 280., 558—9. ll.; *Sebaldus Heyden*, u. ott I. kt. 74., 80., 82.; *Helvetius*: u. ott II. kt. 454., 594. ll.; *Reyer*: u. ott II. kt. 515. l.; *Buchanan*: u. ott II. kt. 594. l.; *Cellarius*: u. ott III. kt. 103. l.; és *Cellarius*: Latinitatis probatae et exercitae liber. Merseburg. 1721.

¹¹⁵ V. ö. *Guggenheim M.*: Die Stellung der liberalen Künste oder enzyklischen Wissenschaften im Altertum. Programm. Zürich. 1893.; *Meier*

állapításában és rendszerbefoglalásában. Az iskola világában a grammatika, mint a nyelv elmélete, természetesen a tanítás céljaihoz szabott és alkalmazott alakot öltött.

A filológiai tudós kutatás nem sok eredetiséget talált a latin grammatikusok munkájában. Mint a szellemi élet sok más terén, itt is a görög példa követése lebegett szemeik előtt, elvitathatatlan értéket jelentett azonban az, hogy a latin nyelv szabályainak elméleti rendszerét az iskolázás százados munkájában kipróbáltan származtatták át a keresztény világra.¹¹⁰

Az iskolai latin grammatika *történetének korszakait* csak részben igyekeztek eddig elhatárolni. Ha nem is ígérheti a munka szerzője, hogy merőben új határkövekre bukkanhat, e kérdés vizsgálata mégis megértőbb fényt vethet a latintanítás multjára, ha megvilágítja azokat a külső és belső változásokat, melyeken a grammatika évszázados útján általmant.

Történetének *első szakaszában*, ahogy a kereszténység kezébe került, a római iskolák szellemi kincseinek közös külső sorsában osztozott a grammatika is. A művelődés intézményeinek lassú elmúlásával, meggyérült mestereinek és ezek katedráinak száma is. A grammatikán alapuló műveltség szükséges voltába vetett hit foszladozni kezdett és épen ezért mindig kisebb lett a terület, végül már csak az egyháziak köre, amelyen hathatott. Belső átalakulásán más tényezők dolgoztak: a középkori összefoglaló és kivonatokba tömörítő enciklopedikus szellem, a provinciáknak népies latin nyelve, mely részben más fejlődési irányt vett, mint az irodalmi nyelv, részben pedig a grammatikai iskolák elhaltával nagyobb átalakító erőre tett szert, végül a keresztény művelődésnek az az ural-

G.: Die sieben freien Künste im MA. Jahresbericht über die Lehr- u. Erz.-anstalt d. Bened. Stiftes M. Einsiedeln. 1885—7.; *Abelson Paul*: The seven Liberal Arts, a study in mediaeval culture. New-York. 1906.; a XI. századra *P. M. v. Böck*: Die sieben freien Künste im 11.-ten Jhd. Donauwört. 1847.; *Fináczy E.*: Az ókori nev. tört. 54, 185, 235. (T. Varro), 287. (Quintilianus). ll.; A középkori nev. tört. 178. l.

¹¹⁰ *Paul Cauer*: Unsere Erziehung durch Griechen u. Römer. 1890.; *F. Haase*: De medii aevi studiis philologicis. Breslau. 1856.; *Ludwig Traube*: Einleit. in die latein. Philologie des MA. München. 1911.; Vom Altertum zur Gegenwart. Kulturzusammenhänge in den Hauptepochen auf den Hauptgebieten. Skizzen v. *W. Goetz* ... 2. kiad. 1921.; *Cramer F.*: Der latein. Unterricht. Berlin. Weidmann. 1919. Erster Teil. 5—88. l.

kodó fölfogása, mely régi feladatától eltérítve immáron nem a klasszikus írók műveibe való bevezetést tűzte ki feladatául, hanem a Szentírás és egyházi írók műveinek megértését. Betetőzte ezt a folyamatot, hogy a művelődés századokra elszakadt a görögtől, szellemi éltető forrásától.¹¹⁷

A keresztény iskolázás kialakulásának történeti vázlatában a források alapján már fentebb rámutattunk a grammatikai *iskolák lassú sorvadására* és elmúlására, ugyancsak tanúskodtak az ott megszólaltatott történeti följegyzések — a legkeserűbben az említett 679. évi zsinat — arról is, hogy a világi ismeretekben való jártasság mennyire ritkává vált. Egész zsinati testület nem talál a világi tudományokban járatos papi embert.¹¹⁸

Hasonlóképen ismeretes az az egyházi fölfogás is, mely kizárólagosan teológiai művelődésre fogta az összes egyháziakat, papokat és szerzeteseket egyaránt.¹¹⁹ A tanulmányok hagyományos rendjében ez évszázadokig azt jelentette, hogy a *theologia* viszi ezentúl a *vezető szerepet*. A grammatikának pedig újra ki kell vívnia polgárjogát, nem ugyan az iskola uralmát jelentő régít, hanem abban a meggyőződésben gyökerezőt, hogy tanítása nélkülözhetetlen alapja mindenféle művelődésnek. A szigetországban az angol-szász iskolák virágzásával, a kontinensen N. Károly uralkodásával ért el ide a fejlődés, mely egyben a grammatika történetében az első szakasz határát is jelenti.

A *keresztény iskolák* birtokába került *római latin grammatika* alapjait *Remmius Palaemon* rakta le, további fejlődésének útját, melynek utolsó állomásán a VI. század nagy grammatikusa, *Priscianus Caesariensis* áll, szintén ő jelölte ki. A grammatika-írók közbeeső tekintélyes sorából elegendő azok fölemelítése, akiknek munkáit két közös kapocs fűzi egybe: az egyik az *iskola*, a másik az elődök munkáihoz való hagyományos, szinte *szolgai ragaszkodás*.

¹¹⁷ *Anderson*: A study of mediaeval schools and schoolwork. *Stanley Hall* szerkesztésében megjel. The Pedagogical Seminary. XIV. kt. (1907). 223—280. ll.; *Ant. Frédéric Ozanam*: Des écoles et de l'instruction publique en Italie aux temps barbares. 3. kiad. Paris. 1873.; *Alessandro Sepuchri*: Gregorio Magno e la scienza profana. Atti della r. Accad. delle scienze di Torino. 39. kt. (1903—4.) 962—79. ll.; *Harold Steinacker*: Die römische Kirche u. die griechischen Sprachkenntnisse d. Frühmittelalters. Wien. 1902.

¹¹⁸ V. ö. III. fej. 29. l. és 52. jegyz.; 31. l. és 64. jegyz.

¹¹⁹ V. ö. 28—31. ll. és jegyz.

Az írók jórésze az iskolák katedráin ül, könyvét a tanuló ifjúságnak szánja, a földolgozásban és előadásban a tanításnak korabeli szempontjait érvényesíti. A IV. század grammatikai írói közül pl. Marius Victorinus, Aelius Donatus, Flavius Sosipater Charisius, és Servius, a VI. sz.-ból pl. Pompeius, Priscianus Caesariensis stb. hivatásos foglalkozása az iskolai tanítás. A grammatika-könyvek szokásos ajánló sorai, melyeknek későbbi folytatásai a megszokott bevezetések vagy előszavak, az ifjúságnak szólnak és nem egyszer azt az iskola világába tartozó célt is — gyakran a rövidséget — megjelölik, ami a szerzőt a könyv megírására indította.¹²⁰ A tankönyvek elsímítatlan szövegezésében is gyakran bukkan az olvasó a tanulóhoz intézett alkalomszerű tanítói utasításokra.¹²¹

Remmius Palaemontól Priscianusig vagy onnan a keresztény írók egész során végig uralkodóvá válik ezenfelül az *önállótlan átvétel*, az értelmes vagy néha már egészen értel-

¹²⁰ Pl. *Marius Victorinus*, v. ö. Schanz: *Gesch. d. röm. Litterat.* 3. kiad. München. VIII., VI. 1. kt. 151. l.; *Aelius Donatus*, akiről Pompeius írja: *benefecit Donatus partem illam priorem scribere infantibus, posteriorem omnibus.* U. ott 162. l.; *Phocas*: u. ott 2. kt. 216. l.; *Priscianus*: u. ott 224. l.; *Cassiodorus*: *De institutione etc.* bev. „nobis tamen placet in medium Donatum deducere, qui et pueris specialiter aptus et tironibus probatur accommodatus...”; Érdekes, hogy a grammatika-írás kezdetén már megindul az iskola küzdelme a terjedős könyvek ellen: *Audax*: i. m. IV., 2. kt. 214. l.; *Phocas*: i. m. 2. kt. 216. l. „... nova te brevitatis asserit esse meam... cum sciam plurimos quidem regulas artium per ordinem exposuisse, . . . sed eorum alios late copioseque scripsisse, ut superflua interdum ubertate narrationis memoria confundatur, alios, dum brevitati student, admodum diffusam coarctasse materiam, ut sterili compendio nihil ad integram scientiam lectoribus conferant...”; ezért vették ki *Isidorus* etymológiájából vagy még előbb *Martianus Capella* munkájából iskolai célra a grammatikát. V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 67. l. és fent III. fej. 36. l. 87. jegyz.; *pisai Péter*: (VIII. sz.) „Hoc opus exiguum quod cernis tramite lector, . . . multa dicenda sunt, quae ne longo stilo onerosa videantur, brevitatis causa omittimus.” *Hagen*: *Anecd. Helvet.* 162. l. V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 454. l.

¹²¹ *Marius Victorinus*: (Schanz: i. m. mint fent.) „hoc custodite, scribetis, scribite; qui non potest dignoscere suprascriptarum vocum numeros et casum, valde est hebes.”; *Pompeius*: *Commentum artis Donati.* (Schanz: i. m. VIII. IV. 2. kt. 209. l.) „scholastici, pueri, ut possint intelligere etc.”; a IX. sz.-ból való *Quaestiones Grammaticae* (Bern. 83.) v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 476. l. „scitis, legite, videte, inspicite...”

metlen *kompiláció*.¹²² Az egymástól való legszorosabb függés szálai fűzik a későbbi latin grammatikusokat elődeikhez, a rómaiakat a keresztényekhez. A legdurvábban ezt nem egyszer kiadós részletek szószerintvaló átvétele bizonyítja. A legnépszerűbbek, mint pl. Donatus és Priscianus, meg is nevezik forrásait; amaz főleg Diomedest és Charisiust, emez a görög Herodianost és Apollonioszt.¹²³ A VI. századbeliek a II.—IV. századi elődeiktől veszik át szolgálailag a grammatika anyagát: Audax¹²⁴ T. Scaurustól, és M. Victorinustól, Phocas főként Charisiustól.¹²⁵ Ezen a csapáson haladnak tovább most már a keresztény írók: Cassiodorus és sevillai Isidor Donatus Grammatikáját rövidítik meg, Martianus Capella Varro grammatikai írásait foglalja egybe röviden,¹²⁶ toledói Julián (VII. sz.) pedig Donatuson kívül főképen Audax nyomán dolgozik.¹²⁷ Ez a rövid sor mutatja, hogy az iskola nem igen szorult újabb grammatikai könyvekre, mert a papság nem tekinti már köteles tanulmányának az alapos grammatikai iskolázottságot. A VII. század közepéről akad még ugyan egy traktátus, mely a legjobb régi grammatikai hagyományokba gyökerezik, de ez jöformán az egyetlen. A kevés keresztény író tollából kikerült száraz és részben hiányos összefoglalás pedig arról tesz bizonyosságot, hogy a görög nyelvi ismeret elhalóra, a tiszta latin nyelv érzéke meg romlásra fordult. A VII. század történeti képén az úgynevezett Vergilius Maro grammatikája mutatja meg a legrikítóbban, hogy mennyire meglazultak a grammatikai tanításnak a régi hagyományokhoz fűző szálai. Ez a könyv nem-

¹²² *Barvick Karl*: Remmius Palaemon und die röm. Ars grammatica. Leipzig. 1922.; *Funaioli H.*: Grammaticae Romanae fragmenta. Leipzig. 1907.

¹²³ *Schanz*: i. m. VIII. IV. 1. kt. 163. l. „Hier sind wir ziemlich gut in der Lage, festzustellen, wie viel Donat von seinen Vorgängern übernommen hat — und das ist beinahe alles.“ *Priscianusra* u. ott 2. kt. 221. és köv. ll.; *Keil*: i. m. II. 384.; III. 385—528. ll.

¹²⁴ *Schantz*: i. m. VIII. IV. 2. kt. 214. l.

¹²⁵ U. ott VIII. 3. kt. 166. l. VIII. IV. 2. kt. 215. l.

¹²⁶ V. ö. *Minasi G. C.*: M. A. Cassiodoro senatore. Napoli 1895., *Opera omnia* ed. I. *Garetius*. Rotomagi. 1679. praef.; *Langbein N.*: De Martino Capella grammatico. Jenae. 1904. V. ö. ed. Dick és ed. Eyssenhardt bevezetéseit.

¹²⁷ *Manitius*: i. m. I. kt. 131—2. ll.; részben kiadta *Hagen H.*: *Anecd.* Helv. 204. és köv.

csak egy külön nyelvfejlesztő társaság munkásságának tanúsága, hanem Vergilius tanítványainak is szól; célja pedig a latinak legtöbbször a közönséges nyelv (vulgare) irányában való mesterséges továbbfejlesztése, mely végül is egész tolvajnyelvet teremtett.¹²⁸

Ez a hagyományos kompiláló eljárás biztosította a grammatika öröklött tanulmányi anyagának zavartalan útját a keresztény századokon keresztül.

Quintilianustól Priscianusig változatlanul abban látták a grammatika feladatát, hogy tanítson meg a helyes beszédre, vezessen el az irodalmi művek megértésére, adjon útmutatást ezeknek írásban és szóban való követésére. A grammatika a római iskolában tehát ugyanazt a nagy szerepet tölti be, mely a fejlődés mai végső állomásán a nemzeti nyelv és irodalom elméleti és gyakorlati tanításának jut modern tanterveinkben.

Az antik iskola értelmében vett grammatika eszerint egybefoglalja a nyelvi és irodalmi ismeretek egész anyagát, melynek csupán egyes részei: a nyelv elmélete, a nyelvtan, a helyesírás (orthographia), szabályos kiejtés és a versmértékek elmélete, az ékesírás és az irodalmi formáknak ismertetése, vagy a prózai és költői művek elemzése és magyarázata. Ezek közül egyik másik korán kezd különálló szerepet játszani (helyesírás, kiejtés, verstan), mások csak a fejlődés utolsó szakaszaiban hagyják magára a nyelvtant. Ez egyben a magyarázata annak a jelenségnek is, hogy teljes grammatikára alig akadunk. A grammatikáirók inkább csak e nagy anyag egyes részeinek kidolgozását tekintették főadatuknak.

A keresztény iskola átvette ugyan a grammatika e hagyományos elhatárolását,¹²⁹ állásfoglalása azonban e sokféle is-

¹²⁸ *Manitius*: i. m. I. kt. 121. és köv. II. Ujításai pl. szónyujtások: lego helyett legero—legerebam—legessi—legesseram; semino helyett semo—sempsi—sempus; jelentésváltozások: tum és con helyhatározó értelemben tun és con; tuncon azonban egyértelmű tamquam-mal; con apud, apud per és in jelentésben; De duodecim latinitatibus cím alatt pl. ignis helyett különböző jelentésbeli árnyalatok kifejezésére: quoquinhabin (quod incocta coquendi habeat ditionem), ardon (quod ardeat), calax (ex calore) stb. V. ö. *Huemer I.*: Vergilii Grammatici opera. Leipzig. 1886. praef.

¹²⁹ *Quintilianus*: (I. 4., 1.) „... haec igitur professio, cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum narratio-

meret-anyaggal szemben nem volt mindenkor ugyanaz. Selejtezte, kiegészítette és módosította igényeinek megfelelően tartalmát. A latin nyelvnek és elméletének mindig szükségét látta a keresztény felfogás, meggondolás nélkül vette tehát át a grammatikának ezt a részét. Így került a görög mintára római iskola-mesterek munkájával kidolgozott latin nyelvtan Cassiodorus, M. Capella és Isidorus könyveibe.

A tanítás kezdő fokán mellőzött *hangtannal* (de voce) veszik föl a tárgyalás fonalát a római grammatikák. A hangok, felosztásaik, változásai, a betűk, szótagok, a verslábak, a hangsúly stb. e bevezető rész egyes fejezetei. A hangot párányi levegőrezgésnek és a fül érzetének mondja Priscianus. A hangokat a felosztás során magán- és mássalhangzókra, ezeket ismét keményekre és lágyakra osztották. A latin beszédben 23—17 külön hangot vettek fel. Szótagnak tekintettek egy magánhangzót vagy a vele kapcsolt mássalhangzók csoportját. Ezeket hosszúakra (természetüknél, helyzetüknél fogva) és rövidekre különítették szét. A helyes kiejtés szabályait már ezzel kapcsolatban kezdték megismertetni a tanulókkal.

A *szótan* (de dictione) a keresztény iskolák grammatikáiban a kezdők és haladók tanulmányainak küszöbére került. Egyesek még a kezdőkkel, a legtöbben azonban csak a haladókkal tanították. A szó, — mondja a meghatározás, — jelentéssel bíró, meghatározott szótagból álló hangcsoport, vagy már a mondat szemszögéből tekintve Priscianus szerint a mondat

nem, plus habet in recessu, quam fronte promittit; nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendi est, et narrationem praecedat emendata lectio, et mixtum his omnibus iudicium est." *Jeep*: i. m. IV.—VI. ll. forrásszerűleg veti egybe a római grammatikusok meghatározásait.; *Diomedes*: (Keil, I. 426, 13.) „Grammatica est specialiter scientia exercitata lectionis et expositionis eorum, quae apud poetas et scriptores dicuntur, apud poetas ut ordo servetur, apud scriptores, ut ordo careat vitiis." „... tota grammatica consistit praecipue intellectu poetarum et scriptorum et historiarum prompta expositione et in recte loquendi scribendique ratione." *M. Capella*: i. m. lib. III. 230. §. a cél: recte scribere, legere, intelligere, probare.; *Cassiodorus*: „Grammatica vero est pulchra loquendi ex poetis illustribus, orationibusque collecta. Officium eius est, sine vitio dictionem prosalem metricamque componere: finis vero eliminatae locutionis vel scripturae inculpabili placere peritia." V. ö. *Jeep*: i. m. 105—6. ll.; *Bäbler*: i. m. 37 és köv. ll.

legkisebb része. Egyszerű és összetett szavakra osztották föl őket. Ez utóbbiak további osztályozása nagyban hozzájárult a későbbi kalandos szóeredeztetés meghonosodásához, mely lépten-nyomon összetételeket szimatolt. Négy csoportba foglalták az összetett szavakat aszerint, hogy az egyes tagoknak külön-külön volt-e jelentésük vagy sem.

A tanítás fősúlya a *mondatrészekre* (partes orationis) esett. Ezt az bizonyítja, hogy ezt a fejezetet dolgozták ki leggyakrabban és aránylag részletesen is a római grammatikusok. A mondat lényegét a szavak olymódon kapcsolt egymásutánjában látták, mely valamely tételt (állítást vagy tagadást) teljesen kifejez.¹³⁰ Az alany és állítmány *Priscianus* szerint már tökéletes mondat, mások csak a mondat főrészeinek tekintették. A nyelvtanok ezután sorra veszik a *nyolc beszédrészt*: az alanyt, névmásokat, igét, határozót, igeneveket, kötőszavakat, viszonzyszavakat (praepositio) és indulatszavakat. A *főnév* meghatározásában azt emelték ki, hogy élő vagy élettelen, anyagi vagy gondolati tárgyat jelöl, elvonatkozik az időbeliségtől, de van esete. Négy jellemző sajátossága szerint tárgyalták: van minősége (tulajdon-, köznév: anyagi, szellemi), neme (hím, nő, semleges, közös [pl. canis], vegyes), alakja (egyszerű, összetett), száma (egyes, kettős [duo és ambo], többes) és végül esete. Hat vagy hét esetet különböztettek meg a megszólítás (vocativus) hozzászámolásával. Az elnevezésük is jellegzetes: rectus; possessivus, paternus = genitivus; commendativus = dativus; incusativus, causativus; salutatorius; comparativus, latinus casus (mert a görögben nincsen meg), sextus casus. Ez utóbbi alatt rendszerint a puszta ablativust értették, mert a szerkezetekkel járó ablativust néha külön esetnek fogták föl.

A *hiányos ragozású* főneveket általánosabb keretben tárgyalták, amennyiben a ragozás során változó formáik szerint rendezték a főneveket. Az egyes szám minden esetében más alakokkal szereplő (senaria, pl. unus) főnevektől így jutottak el a ragozatlanokig (simplex, pl. nequam).

Hagyományossá vált, hogy a névragozás tárgyalása előtt kiegészítsék a szótan anyagát. A fokozásról, újra a hangsúly-

¹³⁰ *Priscianus*: „oratio est ordinatio dictionum congrua sententiam perfectam demonstrans.”

ról, és szóképzésről (hét formája: patronymica; possessiva; patronyma: denominativa, verbalis; verbalia; comparativa; positivus, comparativus, superlativus; superlativa; diminutiva) stb. esett itt szó.

A névragozásnak négy vagy öt fajtáját különböztették meg a birtokos eset végződése szerint (az i végződés közös a 2. és 5. declinatioiban). Az alanyeset szerint is rendezték a főneveket (1. decl. a, as, es; 2. decl. us, er, ir, um), de valójában sem a fenti, sem pedig ez utóbbi elvet nem vezették végig következetesen. A névragozás teljes mintáinak (declinatio) összeállítása későbbi, középkori keletű; eleinte megelégedtek az egyesszámban való ragozás schémájának valamelyes kiépítésével. A többes számot leggyakrabban (néha t. i. a genitivusból) az egyes ablativusból képezték, mert ezt tartották a legsajátosabb latin esetnek és ezért minden további gyökerének is. Ezért jelezte mindig a régi grammatika a főnevek egyes ablativusát.

A névmások tárgyalása a főnevekének mintájára történt, csak sajátosságainak száma gyarapodott eggyel, a személlyel (persona).

Terjedelmesre dagadt az ígéről szóló grammatikai rész. Felosztották és sorra vizsgálták ezeket is minőségük (perfecta, inchoativa, meditativa, frequentativa), jelentésük (activa, passiva, neutra, deponentia, communia), alakjuk, számuk és módjaik (finitus, imperativus, optativus, subiunctivus, infinitivus, impersonale verbum) szerint. A ragozás négy formáján belül részben a praesens-, részben a perfectum-tő és végződés szerint alosztályokat is vettek föl. Ez utóbbi szerint az első ragozási formán belül 4, a másodikban 5, a harmadikban 9, a negyedikben 5 különböző perfectumot találtak. Az ígeragozásnak ez a felfogása nem annyira az időt, mint inkább a modust világitotta meg.¹³¹

A terjedelem szempontjából nagyon is egyenetlenül megírt latin alaktant, még soványabb *mondattan* zárta be. *Priscianus* 10 könyvből álló *Institutio*-jának csak utolsó két könyve (*Priscus minor*-nak nevezte a középkori iskola) szól csak a constructio-ról. *Donatus* nagyobb nyelvtanának pedig a végén függelékken szerepel némi *stilus-elmélet* de barbarismo, de soloecismo,

¹³¹ V. ö. *Jeep*: i. m. 196—248. ll.

de ceteris vitiis, de metaplasmo, de schematibus, de tropis alcímek alatt.

A nyelvtan szabályainak *példatárává* az iskola későbbi tanulmányai között szereplő klasszikus írók műveit tették a grammatikusok, amiért is ezeknek különös tekintély járt ki. A nyelvi kérdésekben fölmerült vitákban ezek tekintélye döntött.

E vázlatos bemutatás is rögtön fölfedi a római iskola hagyományos grammatikájának azon *fogyatkozásait*, melyeknek pótlását a megváltozott viszonyok miatt a keresztény iskoláknak égetően kellett érezniök. A latin anyanyelvű tanulók oktatásában évszázadokig nem ütközött ki a grammatika alaktanának egyenetlen, részben hiányos földolgozása. Amikor azonban a latin nyelvet jóformán már csak a grammatikából kellett az iskoláknak megtanítaniok, következetesen megvalósított rendszerző szempontokra és kiegészítésre vártak a ragozások, a fokozás, pótolni kellett a számnevek stb. mellőzött fejezeteit. Az alapos és világos megérttetés megkívánta ezenfelül, hogy kiegészítsék a grammatika egész példatárát, kibővítsék szókinccsét stb. A római grammatikusok írásaiban vázlatosan és csonkán maradt mondattan pedig a maga egészében részletes és rendszeres kidolgozásra várt.¹³²

Ezeken a pontokon kezdte meg a keresztény iskola a hagyományos grammatika átalakítását. Mivel a klasszikusok pogány írásai helyett a Szentírás és a keresztény írók műveinek megértéséhez kellett ezentúl az ifjúságot elvezetni, fölcserélik a klasszikusokból vett példákat szentírásbeliekkal, kiegészítik az antik irodalmi szókinccset az egyházzal. Mivel pedig a Vulgata latinsága nem igazodott a klasszikusokra épített grammatika szabályaihoz, a keresztény iskola a Szentlélek tekintélyét veti latba érdekében a pogány klasszikusokkal szemben.¹³³

A grammatika tanításának erősen mostohára fordult sorsa azonban egyenlőre csak a kezdeményezésig és a próbálkozásig engedte el az új törekvéseket.

Az angol-szász iskolák jelentik a *következő fordulatot*. A grammatikai alapvetés buzgólkodásuk eredményeképpen ezen-

¹³² Grabmann M.: Mittelalterliches Geistesleben. Hueber, München, 1926. 109. és köv. ll. Specht: i. m. 88. és köv. ll.

¹³³ V. ö. 23. l. III. fej. 24. jegyz.

túl a teológiai tanulmányoknak mindenütt és mindenkor általánosan megkövetelt előfeltételévé válik, külső erőssége és vára az új monostori iskola, melyben az egyháziak műveltségének bástyájává és őrévé lett.¹³⁴

Az iskola és grammatikai tudomány újra a legszorosabb kapcsolatba kerülnek. A fiatal papi és szerzetesi nemzedék múlhatatlanul szükségesnek tartja ebbéli iskolázottságát, aminek újszerű bizonyossága, hogy a grammatikai könyvek egyrésze a tanulni vágyó ifjúság kérésére lát napvilágot.¹³⁵ Az angol-szász iskola mesterei első sorban új életre támasztják a feledésbe jutott régi latin grammatikusokat.¹³⁶ A yorki monostor könyvtárában Alcuin verse szerint pl. ott sorakoztak egymásután Marius Victorinus, Probus, Phocas, Donatus, Priscianus, Servius, Eutyches, Pompeius, Comminianus, Cassiodorus és Boethius grammatikai művei.¹³⁷ Ebből a tárházból hordják ki az újonnan szerkesztett grammatikák anyagának legnagyobb részét. A régieknek újra tisztelet és tekintély az osztályrészük. A Vergilius Maro értelmében vett kalandos nyelvművelés ideje lejárt, a római grammatikusok tekintélye őrzi a megújuló latinság egészségesebb irányát. Nem is csinál titkot e kor egyetlen írója sem abból, hogy aki az általa tolmácsolat latinnyelvi szabályokkal szembe szállna, Priscianus, Donatus, Probus, Audax, Velius Longius, Romanus (Charisiusból készült kivonat szerzője), Fla-

¹³⁴ *Dresdner A.*: Kultur und Sittengeschichte der italienischen Geistlichkeit im 10. und 11.-ten Jhd. Breslau. 1890.; v. ö. fennt 37., 39—41. ll.

¹³⁵ *Alcuin*: praef. I. Migne, PL. 101. kt. 850. B., *Bäbler*: i. m. 19. és köv. ll.; *Manitius*: i. m. I. kt. 280. l.; *Smaragdus*: „Cum grammaticam fratribus traderem... coeperunt me suasorio sermone compellere ut expositionis nostrae ita protelarem sermonem, ut cum auctoritatibus scripturarum octo partes exponendo concluderem et in libelli perfectione finirem.“ *Keil*: De grammaticis quibusdam latinis infimae aetatis. Erlangen. 1868. 20. l.; *Manitius*: i. m. I. kt. 464. l.

¹³⁶ *Schultze W.*: Die Bedeutung der irschottischen Mönche f. d. Erhaltung u. Fortpflanzung d. mittelalt. Wissenschaft. Zentralblatt f. Bibliothekwesen. VI. (1884) kt. 188. és köv. ll.; *Zimmer H.*: Über die irischen Elemente f. d. mittelalt. Kultur. Preuss. Jbücher. 59. (1887) kt. 26—59. ll.

¹³⁷ *Andrew Fleming*: Alcuin and the rise of the christian schools. London. 1893.; *Fináczy*: A középkori nev. tört. 123. l. 2. jegyz.; *Roger*: i. m. 317. l.; *Werner K.*: Beda der Ehrwürdige. Wien. 1875. II. fej.; *Bobbio* könyvtárára l. *Manitius*: i. m. I. kt. 520—21. ll.; *Hörle*: i. m. 55, 57. ll.

vianus, Eutyches, Marius Victorinus, Phocas, Asper, és Pompeius tekintélyét kezdené ki.¹³⁸

A grammatika-íróktól ezek után ismét nem várhatunk eredetiséget, mely különben is megszűnt már a Kr. u. IV. századdal.¹³⁹ Munkásságuk jórészen a hagyományos grammatikák szövegeinek magyarázásában (kommentálás), kivonatolásában és ezek anyagából készített új nyelvtanok összeszerkesztésében (kompiláció) állott.

Donatus grammatikája uralkodott az iskola világán a legnagyobb tekintéllyel és a legkitartóbban, mert a középkoron és a humanizmuson végig a XVIII. századig forgatta az iskola. E könyv magyarázatát már a római iskola mesterei megkezdték: a IV. században *Servius*, a VI.-ban *Pompeius*¹⁴⁰ és ezek nyomdokain jár a középkor minden későbbi, tekintélyesszámú kommentátora. A IX. században *Smaragdus*, a X.-ben *auxerreii Remigius* *Donatus*-magyarázatai a leghasználatosabbak a sok közül.

Az angol-szász monostori iskola különös gonddal forgatta *Priscianus* latin nyelvtanát. Magyarázói is leginkább a szigetország tanító-mesterei közül valók: *Alcuin*, *Johannes* és

¹³⁸ *Thurot*: Notices et extraits... 62. l. „Si qui... hos grammaticae artis normulas... lacerari voluerit, sciat se Prisciani, Donati... Pompeii latus laniare.”

¹³⁹ *Thurot*: i. m. 60. l. „Or, dès le IVe siècle, la science grammaticale des Latins avait perdu toute originalité.”

¹⁴⁰ *Servius*: kiadta *Keil*, IV. kt. 405. és köv. ll. V. ö. *Schanz*: i. m. IV. kt. 1, 172. és köv. ll.; *Pompeius*: kiadta *Keil*, V. kt. 95. és köv. ll.; *Schanz*: i. m. IV. kt. 2, 208. és köv. ll.; v. ö. *Roger*: i. m. 320. és köv. ll.; a többi kommentátor: a VII. századból *Paulus Diaconus*: *Manitius*: i. m. I. kt. 271—2. ll., *Neff Karl*: *De Paulo diacono Festi epitomatore*. Leipziger Dissert. 1891.; VIII. sz. *Petrus Pisanus*: kiadta *Hagen*: *Anecd. Helv.* 159, 171. ll., v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 454—6. ll.; *Smaragdus*: *Liber in partibus Donati*, *Manitius*: i. m. I. kt. 463—4. ll.; *Sedulius Scottus*: v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 319. l. és II. kt. 802. l.; *Ars Grammatica Bernensis*, v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 468. l.; *Freisingeni Erchanbert*: v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 491—2. ll.; *Commentum Einsiedlense*: kiadta *Hagen*: *Anecd. Helv.* 227, 3. és köv. ll.; X. század *auxerreii Remigius*: kiadta *W. Fox*, Lipsiae, 1902., v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 506. és köv. ll., a *Fundamentum scholarium* és *Regulae pueriles*-re v. ö. *Müller*: i. m. 219. l.; *Hildegard*: v. ö. *Manitius*: i. m. II. kt. 692. l.; *Nepos*: u. ott I. kt. 520. l.; *Hieronimus*: u. ott I. kt. 520. l.

Sedulius Scottus. A X. században Remigius kommentárja lett a leghasználatosabb, melyet később glosszákkal láttak el.¹⁴¹

A két leghszorgalmasabb magyarázó, Sedulius Scottus (IX. sz.) és auxerrei Remigius, Donatuson és Priscianuson kívül mindketten írtak kommentárt *Eutyches* grammatikájához, Remigius ezen felül még *Phocas*-éhoz is.¹⁴² Az írek ezenfelül sűrűn forgatták *Vergilius Maro* grammatikáját; *Martianus Capella* munkájának életét pedig a kedvelt mythológiai keret és a tudományosság színezete hosszabbította meg. Remigius, de még előtte Dunchad és Joh. Scottus főleg a görög szavak magyarázatára használták és részletesen magyarázták.¹⁴³

Az antik grammatikák anyaga a kor igényeinek megfelelő kiegészítésekkel és főleg a terjedelmesre dagadt magyarázatokkal megnehezítette az iskola munkáját. A X. századtól kezdve általános a törekvés a grammatikai ismeretek apasztására. Ezek a kísérletek vezettek a grammatika-írás második formájához, a régi grammatikák *kivonatolásához*. Miként a kommentárok között, itt is a Donatusból és Priscianusból készített összefoglalások a legjelentősebbek számra és használatra nézve is.¹⁴⁴

Már e magyarázatok és kivonatok készítői is teletűzdelik írásaikat más grammatika-írókból vett példákkal, szabályokkal

¹⁴¹ *Alcuin*: v. ö. Manitius: i. m. I. kt. 282. l.; *W. Schmitz*: *Alcuins Ars Grammatica*. Dissert. 1908.; *Joh. Scottus*: v. ö. Manitius: i. m. I. kt. 331. l. és II. kt. 803 l.; *Sedulius Scottus*: u. ott I. kt. 319. l.; *Froumund* anyanyelvi glosszáira l. u. ott II. kt. 518. l.

¹⁴² V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 318. és 509—10. ll.

¹⁴³ *Joh. Scottus*: v. ö. Manitius: i. m. I. kt. 330., 335—7. ll.; *Dunchad*: u. ott II. kt. 663. l.; ismeretlen szerző kommentárja: u. ott 809. l.; *Remigius*: u. ott I. kt. 513—4. ll.; *Notker*: németre fordította, v. ö. u. ott II. kt. 695—7. ll.

¹⁴⁴ *Alcuin*: *nyelvtana* (Migne: PL. 101. kt. 853.) D. kivonata. „Quapropter placuit illis paucas litteralis scientiae regulas memoriae causa per interrogationes et responsiones *excerpere*.” V. ö. Rogér: i. m. 320. és köv. ll.; freisingeni *Erchanbert*: (Donatus-kivonat) „Ego qui previtati (brevitatis) studere proposui, prolixi pondus dedignor arripere.” V. ö. Manitius: i. m. I. kt. 493. l.; *Gautbert*: (Priscianus kiv.) „Vobis itaque Priscianum competenter transformatum non magis rerum ipsa commendat utilitas, quam materne brevitatis accurata diligentia. Regulas quippe summatim decerpimus, rationum quoque et exemplorum necessaria perstrinximus... Haec igitur epithonia quod est abbreviato studiosis quidem summa est utilitatum

és meghatározásokkal, az igazi *kompilátorok* azonban még ennyire sem ragaszkodtak egy hagyományos grammatika szövegéhez, jóllehet legtöbbit valamennyi mégis csak Donatus és Priscianus műveiből merít. A tanítás történetének szemszögéből épen az a jelentőségük, hogy forrásaik feltárásával világot vetnek a középkori grammatika-tanítók képzettségére és arra az antik anyagra, mely az iskola szellemi kincsévé vált. Az újonnan szerkesztett grammatikák épen úgy, mint a fenti kommentárok és kivonatok is, forrásaik szemlélete alapján arról tesznek bizonyosságot, hogy az új életre támasztott grammatikai oktatás a római iskola hagyományos medrében folyt, a régi grammatikusok írásai nagyon is ismeretesek és bőségesen kiaknázottak és hogy két, ha nem is élesen elhatárolható csoportba tömörülnek a régi római, pogány és a keresztény grammatikusok műveinek fölhasználása szempontjából.

Beda, Bonifác, Hrabanus Maurus, elwangeni Elmenrich, Malsachanus és Abbo nyelvtani műveiben közel sem jut akkora szerep a régi keresztény grammatikusoknak, mint amekkorát Micon vagy a *Questiones Grammaticae* ismeretlen szerzője Szt. Ágostonnak, Cassiodorusnak, Isidorusnak, Bedának, stb. juttat. Az átmenet természetesen itt sem hiányzik. Clemens Scotus pl. Charisius, Diomedes, Consentius, Servius, Sergius, Pompeius, Papirianus, M. Victorinus mellett csak a szt. Ágostonnak tulajdonított grammatikát és Isidorust forgatta. A *Questiones* írója pedig Priscianus és Donatuson kívül leginkább keresztény grammatikusokból merít. Nem a grammatika anyagának szemszögéből esik ez a mozzanat latba, mert hiszen valamennyien a régi nagy grammatikusok hagyatékán élösködnek, hanem azon egyházas célzat érvényesülése okából, mely megkezdte kiegészítő és módosító munkáját a grammatika hagyományos anyagán.¹⁴⁵

collectio . . ." Manitius: i. m. II. kt. 674. l.; *Petrus Helie*: (Priscianus kiv.) v. ö. Thurot: i. m. XXII. 2, 18. és közv. II., Manitius: i. m. II. kt. 674. l. Müller: i. m. 219. l., kiadták „Grammatica Petri Helie utilissima . . . cum magistri Joh. Sommerfelt commentatione. Argentorati. 1499., használatára Pertz: M. Germ. SS. XXIII. 524. l. Menconis Chronic.; ugyancsak Priscianus kivonatokkal *Aeltric*: (angol fordítással) v. ö. Manitius: i. m. II. kt. 676. l.; *Andree*: u. ott 675. l. és jegyz.; *Ihosberti* Italici epitoma Prisc. maioris, u. ott; *Papias*: u. ott 722. l.

¹⁴⁵ *Beda*: *Cunabula Grammaticae artis Donati* és *De octo partibus*

A keresztény elődöknek, legalábbis egyikének-másikának, grammatikája úgyszólván valamennyi új grammatikai írás forrásai között föllelhető, mert mintát és útmutatást keres mindmegannyi a grammatikai ismereteknek egyházi szempontból való hasznosítására. A megváltozott viszonyok között megszületett új művelődés célja ugyanis azt diktálta, hogy a latin beszéd a korabeli egyházi élet és tudományosság tereire vezessen, nem a klasszikus, hanem az egyházi írók, a szentatyák és a Szentírás megértéséhez segítsen el. Ezért nyúltak az írók a szt. Ágoston neve alatt fönmaradt, Cassiodorus, M. Capella, Isidorus stb. könyveihez.

A grammatika régi meghatározása által vont keretekbe új tartalom kerül. A grammatika szerepe ezentúl az egyházi tudományosságot tartó oszlopé, ismeretére pedig az egyházi embernek az Isten, a lélek tisztasága, az igazság megismerése és csak végezetül önzetlen érdeklődés miatt van szüksége.¹⁴⁶

A klasszikusok írásaiból kinőtt *ars* és a népies latinságú

orationis. (neki tulajdonították) Migne: PL. 90. kt. 613. és köv., v. ö. *Bäbler* i. m. 76., 85., 88—89. l.; *Manitius*: i. m. I. kt. 76. l.; *Bonifác*: v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 149—150. ll.; *Hrabanus Maurus*: u. ott 298. l.; *Ermenrich*: u. ott 493. l.; *Malsachanus*: u. ott 522. l.; *Abbo*: u. ott 668. l.; *Micon*: u. ott 474. l.; *Quaestiones...*: u. ott 477. l.; *Clemens Scottus*: u. ott 457. l.; szt. Ágoston neve alatt fönmaradt két grammatika egyike sem hiteles, az ő *De arte Grammatica* c. munkája elveszett, v. ö. *Schanz*: i. m. IV. kt. 2, 413—4. ll., a fentieket *Keil*: i. m. V. kt. 494. és 496. ll,

¹⁴⁶ *Beda*: „Scripturam retinet, grammatica redolet.” l. fenti 145. jegyz.; ugyancsak ő kezdi kiszorítani a kl. írókból vett hagyományos példákat a nyelvtanból és pótolja szentírásiakkal. V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 464. l.; *Alcuin*: Migne: PL. 101. kt. 850—53—54. „... eam (sc. grammaticam) tantummodo propter Deum, propter puritatem animae, propter veritatem cognoscendam etiam et propter seipsam diligatis...” „sapientia liberalium litterarum septem columnis confirmatur, nec aliter ad perfectam quemlibet deducit scientiam, nisi his septem columnis vel etiam gradibus exaltetur” ... „Per hos enim philosophi sua contriverunt otia atque negotia, iis namque consulibus clariores effecti, iis regibus celebriores... iis quoque sancti et catolici nostrae fidei doctores et defensores omnibus haeresiarchis in contentionibus publicis semper superiores extiterunt.”; ellwängeni *Ermenrich*: „Et quia prout nosti, sicut stercus parat agrum ad proferendum satius frumentum, ita dicta paganorum poetarum licet foeda sint, quia non sunt vera, multum tamen adiuvant ad percipiendum divinum eloquium.” ex epist. Ad Grimaldum, cap. 25. ed. Dümmler, 563. l., v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 495. l.

Scriptura kerültek ezáltal egymással szembe a grammatika területén. Nem az auktorok, hanem az auktoritás döntötte el a kettő küzdelmét. Donatus és a legtöbb római grammatikus nem egyszer hivatkozott a vitás kérdések megoldásában antik írók és tudósok tekintélyére, a monostori iskola azonban még ezeknél is nagyobb tekintélyt ismert, a Szentlelket, aki nemcsak a hit és vallás-erkölcsi igazságok végső forrása e kor felfogásában, hanem az emberi tudományoknak, így a grammatikának is a legfőbb mestere. Mire valók ezután már a grammatikai vitatkozások, ha a Szentírás példatára valamit igazolt és eldöntött?¹⁴⁷ Így lett a Vulgata latinsága a grammatikai szabályok normájává, első sorban a vitás kérdések döntő bírója, de később mind általánosabban a nyelvhelyesség zsinórmértéke.¹⁴⁸

Grammatika és *Scriptura* ezen szoros és illetéktelen kapcsolata néha-néha még meg-megvillan a kor grammatikusa előtt,¹⁴⁹ de a Szentírás nyelvére is kiterjesztett inspiráció hite diadalmasan söpörte el a grammatikusok tekintélyét és torzította el, gyúrta új mintára a hagyományos szabályokat. Meggyőződéssel hirdetik a személynévmások használatának jogosságát a ragozott igék mellett pl. ego lego, a klasszikus nyelvhasználat ellenében megszerkesztik a hiányos ragozású főnevek teljes ragozását, a Szentírás mintái után megváltoztatják egyes főnevek nemét, igék vonzatát.¹⁵⁰ Szokásossá válik a grammatika hagyományos kereteinek és fölosztásainak ezentúl nem belső, tárgyi okokkal, hanem külső, tekintélyiekkel való magyarázata. Belejátszik ebbe az egyházatyák idejébe visszavezet-

¹⁴⁷ Ellwangen *Ermenrich*: „Sed haec cur prosequimur, cum multa his similia in divinis libris indita repperiuntur, quae grammaticis contraria esse videntur, sed non ita per omnia sentiendum est. Quia quicquid spiritus sanctus, autor et fons totius sapientiae per os sanctorum suorum loquitur, non est contra artem, imo cum arte, quia ipse est ars artium.” ad. Dümmler, cap. 12. 547. l.

¹⁴⁸ *Smaragdus*: „Verum in unaquaque regula illum (megoldást) praeeligens maxime sequi visus sum, cuius vestigia ab ecclesiasticis dogmaticis frequentissime trita in sacrosanctis tractatibus et cotidiana lectionis intentione usitata repperi(!).” Keil: *De quibusdam gram...* 20. l.

¹⁴⁹ *Smaragdus*: „nescientes quia aliud est de arte tractare, aliud de deo loqui.” u. ott.

¹⁵⁰ *Smaragdus*: „Sed nos quos divinarum scripturarum plura instruunt testimonia, haec dicere non formidamus.” u. ott.; példákra l. 22. l. 21. jegyz.

hető misztikus értelmezés följújtása, de a Szentírásnak és az egyháznak mindenre kiterjesztett tekintélye is. Smaragdus szerint a beszédrészek száma sem több, sem kevesebb nyolcnál, mert így tanítja a hivatalos egyházi magiszterium és ezért kétségkívül az Isten sugalmazta ezt, hiszen a nyolcas számot olyanyszer megszentelte a Szentírás.¹⁵¹

Az iskola grammatikai és teológiai stúdiumai még szorosabbra szövődtek azáltal, hogy a hagyományos szókészlet ki egészül a Szentírás és az egyházi tudomány és élet szókészletével, a grammatikai szabályokra fölvonultatott régi klasszikus példák elől pedig a Szentírás és egyházi művek példatára hódítja el a legnagyobb teret. Smaragdus pl. tanítványai kéri, hogy a Szentírás és egyházi latinság szókincsével és példáival írja meg számukra a latin grammatikát.¹⁵²

A *grammatika nyelvére* két jellegzetes körülmény vet világot: a latin nyelvű szómagyarázat és az anyanyelv szerepe a tanításban. Isidorus Varro nyomán még részben a szavak által jelölt fogalmak meghatározásával igyekszik tisztázni a szó jelentését. De már ő is megkezdí, ami innen fogva mind nagyobb teret hódít, a naiv, mindenütt szóösszetételt szimatoló, szójáték-szerű eredeztetéseket. Néha egész meséket kellett költeni egy-egy ilyen származtatás megérttetésére, melynek kalandos voltát csak fokozta, hogy sem az író, sem az olvasó nem értette a görög nyelvet, melyre történt a hivatkozás.¹⁵³ Ez a módszer foly-

¹⁵¹ *Smaragdus*: „Multi plures, multi pauciores esse dicunt. Modo autem octo tenet universalis ecclesia. Quod divinitus inspiratum esse non dubito. Quia enim per notitiam latinitatis maxime ad cognitionem electi veniunt Trinitatis, et ea duce regia gradientes itinera festinant ad superam tenduntque beatitudinis patriam, necesse fuit, ut tali calculo latinitatis completeretur oratio. Octavus etenim numerus frequenter in divinis Sscripturis sacratus invenitur.” u. ott; v. ö. *Thurot*: i. m. 65—6. ll.

¹⁵² *Smaragdus*: „... quem libellum (grammaticae) non Maronis aut Ciceronis vel etiam aliorum paganorum auctoritate fulcivi, sed divinarum scripturarum sententiis adornavi, ut lectorem meum iocondo pariter artium et iocondo scripturarum poculo propinarem, ut grammaticae artis ingenium et scripturarum divinarum pariter valeat comprehendere sensum.” *Keil*: i. m. 20. l.; v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 464—5. ll:

¹⁵³ Pl. *Remigius*: Uxor, quasi unxor; antiqui uxores accipientes limen ostii ungebant.; cvare gaudere, tractum ab ovo, quia quando antiqui trophaeum celebrabant in Capitolio, de alba ove immolabant. ed. *Keil*: 416, 436. v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 510. l.; lux dicitur a luendo i.purgando

tatódott a renaissanceig. A humanista írók maró gúnyja teszi nevetségessé a régi iskola mesterek folytonos azaz-zal (id est) kapcsolt együgyű szómagyarázatait.¹⁵⁴

A másik törekvés egészségesebb irányban indult útnak és az *anyanyelvet* használta föl a latin szavak és a nyelvtan szabályainak magyarázatára. Ennek nyomait őrzik a glosszák, sorok között való, majd később teljes fordítások. Hogy ebben is az angol-szász iskolák vihették a vezető szerepet, mutatja Aelfric latin-angol grammatikája és szótára. A tanítás kezdő fokán mindinkább több teret szerez magának az anyanyelv.¹⁵⁵

A *latin kiejtés* szabályaira hatással voltak a mindinkább fejlődő román nyelvek. A prosodia előírásait sok helyütt elhanyagolják, sőt Aelfric azt az álláspontot képviseli, hogy érvényük csak a versre, nem pedig a prózára terjed. Az

tenebras; tenebrae a tenendo dictae sunt, quia tenent oculos, ne videant; imago dicta est quasi imitago. U. ott 515. l.; *Isidorus*: Etymolog. 13, 10, 13.; 19, 16, 1. 2.; *Erchambert*: Medius fidius i. medicator fidelis, quod significat Mercurium, qui credebatur apud gentiles nuntius esse inter deos et homines. *Manitius*: i. m. I. kt. 492—3. ll.; augurium quasi avium garritus.; egy vatikáni kódex Capella nevét és művét így magyarázza: Mineus, mert vörös ember volt, Capella (kis kecske) éleseszű, de játékos és pajkos poéta vére volt, philologia=amor studii, Mercurius=medius currens inter loquentes. V. ö. *Bäbler*: i. m. 27. l.; etymologia-t pl. a renaissance-ig flos, logos és sermo-ból származtatták; lapis, quasi laedens pedem; fenestra, quasi ferens nos extra. V. ö. *Bäbler*: i. m. 149. l.; ezen szómagyarázatok hosszú vándorlására álljon itt példának *Papiastól*: glis, gliris animal, glis glisis terra tenax, glis glitis lappa i. carduus, glis gliridis glare a ovi., u. így *Remigiush*nál, v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 510. l., a *Thesurus novus Latinitatis*ban

„Hic animal, haec terra tenax, hoc lappa vocatur;

Sic genus et nomen cognoscitur et genitivus.” e verset vette át a *Catholicon* és *Reuchlin*: Vocabularius Breviloquus-a. V. ö. *Mon. Germ. Paed.* XII. kt. LXXXII. l. 6. jegyz.

¹⁵⁴ *Hauer G.*: Puerilia Gram. v. ö. fennt 88. l. 273. jegyz. „Quis risum conhibet; cum audierit miserum interpretem... clamantem assiduo id est, id est... pater id est parens genitor, mater id est genitrix... Respue igitur ingenue praeceptor hos glossarum inutiles acervos rem germana lingua aperi, ne quoque et tu interprete egeas.”

¹⁵⁵ V. ö. fent 86—7. ll. 265—7. jegyz.; és jelen fej. 141., 143., 145. jegyz. *Cl. Scottus* sokat glosszált nyelvtanát; a *Doctrinale*-ra 87. l. 268. jegyz.; a szt. galleniek ezirányú munkásságára l. *Bäbler*: i. m. 23—5. ll.; *Müller*: i. m. 196. és köv. ll., 220. l.; *Specht*: i. m. 79., 91—3. ll.; a későbbiekre *Mon. Germ. Paed.* XII. kt. XIX. l. 4. jegyz., LIX. l. 3. jegyz.

anyanyelvi kiejtés rontó hatását ismét csak vallásos megokolással igyekeztek alátámasztani.¹⁵⁶

A *név és igeragozás* rendszerezésére és kibővítésére esik e korszak munkásságának legértékesebb része. Az iskola gyakorlati céljai tették égetővé e pontban a hagyományos grammatikák tovább-fejlesztését. A grammatikusok a római iskola kitaposott vágányain haladnak ugyan, de összehordják a latin, a Szentírás görög és zsidó szókincsét és a ragozások mintáit gazdag példatárral szemléltetik. Ez utóbbi nyelvek ismeretének hiánya számos, évszázadokon átvándorló tévedésnek lesz ugyan forrásává (többesszámú héber főneveket pl. latinul az egyes számban is ragozzák: szeraf-im, cherub-im), de a használatos szókészletnek nyelvtani kategóriák szerint való rendezése és főleg a nyelvtannak idegen anyanyelvű tanuló sereg viszonyaihoz való alkalmazása mégis e korszak grammatika-íróinak érdeme.¹⁵⁷ A grammatika tanítóiban tagadhatatlanul eleven filológiai érdeklődés lakozott, nem hiányzott az igazi források ismerete sem, a sajátos grammatikai szempontok és még inkább a nyelv és a stílustörténet e kortól meg nem követelhető ismeretének hiánya okozta, hogy a tekintély területére tolódtak át kérdéseik, fejtegetéseik tudálékos aprólékosságba fulladtak, munkásságuk pedig a grammatikai elmélet haladásának szemszögéből tekintve meddővé vált.

A *XII. századdal* új szakaszához ér megint a grammatika története. Megváltozik részben a tanítás anyaga, más a tanítás módja és új lesz a grammatika terminológiája is. Érvényesülési területe *megnövekszik*. Az iskolák hagyományos tanulmányait ezentúl egy új intézmény, az *egyetem* tetőzi be. Ennek keretében a minden további tudomány részére fölállított elő-

¹⁵⁶ A X. sz. egyik grammatikájában: „Sunt litterae, quarum pronunciacio (!) posizione (!) litteratoria variatur. Sunt autem hae c, g, r, s, p, t, n, x.” A g pl. e és i előtt g-nek hangzik, „reliquis aequae et subsequentibus debilitatur ut Garganus, Gotthus gula.” V. ö. *Thurot*: i. m. 77. l.; *Aelfric*-re v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 508. l., Pater Istenre vonatkoztatva hosszan ejtendő, mert Isten nincs alávetve a prosodia törvényeinek.

¹⁵⁷ *Paulus* diaconustól kezdve mind részletesebbé válik a ragozásokról szóló nyelvtani rész, v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 272. l.; nagy nyelvtani példatárról neves *Remigius* és *Smaragdus* grammatikája, u. ott 506. és köv., 465. l.; v. ö. *Müller*: 219. l.; *Alcuin* gram. mindezt egybevetéssel mutatja ki *Roger*: i. m. 322. és köv. ll.; *Specht*: i. m. 88—9. ll.

csarnok a facultas artium, melynek tanulmányai között helyet kapott a grammatika is.¹⁵⁸

Az egyetem elvárta már hallgatóitól, hogy a latin nyelv elméletének ismeretével és gyakorlati beszédkészségével lépjék át küszöbét. Mikor az artista fakultáson a nyelvi, illetőleg grammatikai stúdiumoknak mégis helyet adott, nem a latin iskola közönséges grammatikáját akarta bekebelezni, hanem magasabb nyelvi tanulmányokra gondolt, melyek egyformán értékesnek bizonyulnak az egyetem minden más, további tanulmányainál. A középkori tudományosság módszerének, a hagyományos szövegeket magyarázó eljárásnak meggyökerezett szokása világíthatja meg a grammatikának e magasabb fokon kifejlesztett irányait. Az egyetem mesterei vagy „a filozófus” (Aristoteles), vagy „a teológus” (P. Lombardus) vagy a jogász Gratianus írását kommentálják. A filozófus, a későbbi teológus vagy jogász számára egyaránt értékes, magasabb nyelvi előkészület a nyelv logikai szerkezetének, a mondatrészek filozófiai relációinak és jelentésviszonyainak alapos ismeretében látta az a kor, mely minden tudományt a hagyományos szövegek interpretálásával közvetített.¹⁵⁹

Ezért vett az artista fakultás magasabb grammatikája olyan és annyiféle irányt, ahányat az egyetem további tudományágai diktáltak. Francia földön, a legjelesebb teológiai egyetem hazájában, a teológiai tanulmányokra előkészítő bölcséleti diszciplínák közvetlen hatása alatt a *grammatica speculativa* született meg. A jogi tudományokról neves olasz egyetemeken az *ars dictandi* keretében a mindennapi élet jogi gyakorlatának szolgálatába szegődött. Az auktorok kiszorultak az egyetem falai közül, a pogány írók műveinek olvasására előkészítő *régi grammatikák* használata, jöllehet ezek kapcsolódtak legerősebben

¹⁵⁸ Thurot: i. m. 59. l.

¹⁵⁹ Grabmann M.: i. m. IV. Die Entwicklung der mittelalterlichen Sprachlogik. 143. l. „Da ist es nun einleuchtend, dass ein Theologe oder Jurist, der mit der Sprachlogik und mit den modi significandi vertraut geworden war, auch bei der Erklärung der heiligen Schrift, der Sentenzen des Petrus Lombardus oder juristischer Texte auf die Bedeutungen der einzelnen Satzteile sein Augenmerk richtete und das logische und sprachlogische Element in der Interpretationsmethode betonte.”

bele a közvetlen hagyományokba, csak kisebb iskola-szigetekre korlátozódott.¹⁶⁰

Chartres és a délfrancia iskolák (Orléans stb.) a klasszikus írók és velük együtt a régi grammatikai hagyományok barátai. Minthogy azonban az egész szellemi életnek az egyetemek szabnak irányt, Páris a maga tekintélyével és mindenüvé szétszórt tanítványaival könnyen szorította elszigetelt végváraiba és győzte le a klasszikusok hűségese szolgálatára fölesküdtött régi grammatikát. Henri d'Andeli 1256-ban írt allegorikus költeménye, *La Bataile des VII Arts*, Orléansból indítja útnak a klasszikusoktól harcra tüzelt antik grammatikát a Párisban székelő logika ellen. A küzdelemben elbukik ugyan a grammatika, de a költő azzal vigasztalódik, hogy a következő nemzedék ugyanis hátat fordít majd a logikával átítatott grammatikának.¹⁶¹ A chartresi és orléansi iskolákban tovább élnek a régi grammatikák, melyek újra csak a klasszikusok írásaihoz vezetnek, tanítványaik pedig, mint Hildebertus (lavardini), Johannes Saresberiensis, chartresi Bernát, Petrus Blessensis vagy vëndomi Mattheus stb. az antik irodalomban való alapos képzettségükkel, finom latin beszédükkel és díszes írásaikkal ékeskednek.¹⁶² Általában e kor iskolázott fiainak tanulmányaiban igen soknál kapcsolódott egybe az irodalmi és bölcseleti grammatika, ha ezek tanulása és szeretete életük különböző szakára esett is.¹⁶³

A *grammatica speculativa* szellemi *szülőföldje*, ahonnan hódító útjára kiindult, az egyetem artista fakultása volt, ahol a grammatika az ezen századokra megizmosodott filozófiai tanulmányok közé ékelődött. Az izlám, a zsidóság közvetítése folytán Aristoteles ismertté vált írásaival, a neoplatonikus bölcselők átvételével nagyra dagadt és az érdeklődés középpontjába sodródott minden bölcseleti kérdés. Épen ezért a bölcse-

¹⁶⁰ *Thurot*: i. m. 89. és köv. ll.

¹⁶¹ *Luis John Peatow*: *The Battle of seven Arts. Memoirs of the University of California*. 4. kt. 1. sz. 1914.; u. ö: *The Arts course at Medieval Universities with special reference to Grammar and Rhetoric*. Illinois, Univers. Press.

¹⁶² V. ö. *Norden E.*: *Die antike Kunstprosa*. Teubner. 1918. II. kt. 712—31. ll.; *Cleval A.*: *Les écoles de Chartres au moyen âge*. Paris. 1895.

¹⁶³ V. ö. 51. l. fent a III. fej.-ből.

leti grammatikát létrehozó erők nem is a grammatika méhében fogantak meg, hanem a filozófiából nőttek ki.

Kezdetei már az antik bölcselők írásaiban megjelölhetők. Platon és Arisztotelesz művei és a hozzájuk írt kommentárok adták meg a lökést a középkori gondolkodásnak, hogy a nyelv általános törvényeinek bölcséleti vizsgálatában elinduljanak a megkezdett csapáson.¹⁶⁴ A teológia egyes fejezetei, mint pl. a Szentháromságról, Krisztus természetéről a pontos és szabatos nyelvi kifejezés okából sarkaltak jelentéstani vizsgálatokra. A különben még az előző korszakhoz tartozó Petrus Heliae Arisztotelesz kategóriáinak és perihermeneias c. munkájának hatása alatt tekintélyes terjedelmű bölcséleti fejtegetéssel látja már el a grammatikát. Huggucio-nak csak napjainkban felfedezett *Summa in Grammaticam* című műve — meglepő a másirányú itáliai írók világában — szintén filozófiai irányú.¹⁶⁵

A grammatika és bölcsélet ezen szoros kapcsolatának és egymásrahatásának *kettős az eredménye és tanulsága*: az artista fakultások *grammatica speculativa*-ja antik előzmények után megteremtett új tudomány-ág, mellyel a középkori gondolkodás kiszakítva magát a hagyományos kommentálás karjaiból, a grammatika és filozófia területén újat alkotott. Történeti és módszeres vonatkozásban hemzsegnek a tévedések a középkori grammatikákban, de a nyelv szerkezetének és jelentésének elméleti kifejtésében, szabályainak bölcséleti rendszerezésében megelőzték és részben felül is multák későbbi századok ilyenirányú munkásságát és értékes alapot vetettek a legújabb időkben e területen megindult vizsgálódásoknak.¹⁶⁶ Másrészt pedig — a humanista szellemű történetírás következetesen mellőzte ezt a szempontot — ez a grammatika nem a kezdők, nem is a latin nyelvet tanulók, hanem a bölcsélettel foglalkozó artisták talál-mánya volt. Descartes racionalizmusából táplálkozó elgondolás a latin iskola munkáját hitte ilyesfajta studiummal megköny-

¹⁶⁴ *Lersch*: Die Sprachphilosophie der Alten. Bonn. 1835—41. 3. kt.; *Wilamovitz-Moellendorf*: Platon. I. kt. 284—96. ll.; *Leky M.*: Platon als Sprachphilosoph... Paderborn. 1919.; *Trendelenburg A.*: Hist. Beiträge zur Philosophie. I. kt. Gesch. der Kategorienlehre. Berlin. 1846. 144. l.

¹⁶⁵ *Petrus Heliae*: v. ö. fentt 144. jegyz.; *Grabmann*: i. m. 110., 144. ll.

¹⁶⁶ V. ö. *Haase Fr.*: De medii aevi studiis philologicis disputatio. Breslau. 1856. 37. l.

nyithetni, de a középkor ennél többre taksálta az elvont, bölcseleti grammatikát. Ha kevésbé elhatárolt és megmerevített tanulmányi szervezete meg is engedte, hogy meglehetősen fiatalok kerültek az egyetemre, a grammatica speculativa-t mégis csak a nyelvi tanulmányok betetőzésének tekintette.

Más megítélés alá esik azonban e bölcseleti irány hatásának második fejezete. A latin iskolák haladó növendékei számára szerkesztett nagyobb grammatikák anyagát is a nyelv bölcseletének szempontjai kezdték rendezni, megokolni és ezáltal többé-kevésbé elvonttá is tenni. Az észszerűség elvének ez a térhódítása, minthogy az előző korszak gyakorta illetéktelen tekintélyi hitét váltotta föl, általában haladásnak minősíthető. Amikor azonban a nyelvtanulást és a gyermeki, ifjúi lélek szellemi képességeit figyelmen kívül hagyta, tagadhatatlanul téves vágányokra került.

A tanítás fokozataihoz szabott *három fajta grammatikai könyv* közül a legkevesbbé érheti e vád azokat a könyveket, melyek a *kezdők* számára az alapvető nyelvi ismereteket foglalták egybe. Ezek némelyike még az előző korszak vagy még a római iskola hagyatéka, mint pl. auxerrei Remigius *Regulae pueriles* vagy *Donatus Ars minor* c. tankönyvei. A XII. sz. szorgalmas tankönyvírójának, *Alexander de Villa-Dei*-nek *Alphabetum minus*-a szintén ilyen elemi fokra méretezett bevezető munka. Később főleg didaktikus célok teremtik meg a nyelvtan egyes fejezeteit kérdések és feleletek formájában földolgozó latin grammatikákat, aminő az alaktanra az *Es tu scholaris?*, a viszonszókra (*praepositio*) az *Ad patrem*, az esettanra pedig az *Arcubius*. A nyelv elemi ismereteinek tanítása kizárta, hogy ezeken a könyveken a filozófia jelentősen éreztesse hatását. A dialektika teljes uralmának idején legfeljebb a tananyag egyöntetű és fokozatos közlésének elve csúsztatta ide le a bölcseleti grammatikák elvont meghatározásait.¹⁶⁷

¹⁶⁷ *Alexander de Villa Dei*: *Alphabetum minus* és *Alphabetum maius* c. műveire v. ö. *Reichling*: *Mon. Germ. Paed.* XII. kt. XXIX. l. és *Thurot*: i. m. 98. l., *Bäbler*: i. m. 116—24. ll.; *Remigius*ra l. fennt 140. jegyz.; az *Es tu scholaris?* egy példája: „Qualis substantia est scholaris? Est substantia animata sensitiva scientiae et virtutum susceptibilis.” V. ö. *Bäbler*: i. m. 191. l.; de már a még elemibb tabulán is: „quid sit virtus? Est habitus, qui habentem perficit et opus eius laudabile reddit; dictus virtus

Jelentékenyen érezhető a filozófia hatása a *haladó*k számára szerkesztett nagyobb grammatikákon. Az előző korok grammatikai munkássága után a rendszerbefoglalásból, elvszerű és belső szempontok szerint való megokolásból, főleg a mondat- tan kiépítéséből elég sok maradt és várt e korszak grammatika- íróira. A bölcseletileg iskolázott iskola-mesterek Priscianus nyelvtanát terjengősnek és homályosan szétfolyónak tartják.¹⁶⁸ Hiányainak pótlására és fogyatékoságainak megjavítására fog- tak tollat. A XII. és XIII. század fordulóján két új, századokon át használt grammatika látott napvilágot: Alexander de Villa- Dei híres *Doctrinale*-ja és brémai Eberhardus *Graecismus*-a. A hagyományos nyelvtan átfomálódásának minden állomása nyomon kísérhető, ha ezek mellé a még régivágású, jórészben filológiai érdeklődésű Johannes Garlandia írásait is odavesszük. A többi úgyis mind ezen a vonalon helyezhető el.¹⁶⁹

Az új grammatikák térhódítására álljanak itt a legilletéke- sebb intézménynek, a párizsi egyetemnek az adatai. 1215-ben Donatus és Priscianus grammatikáját írja elő az artista fakul- tás hallgatóinak és ugyanígy rendelkezik 1231-ben IX. Gergely pápa is. 1252 és 1255-ben már csak Priscianus nyelvtanát em-

quasi vis iuris." u. ott 193. l.; *Arcubius*ra v. ö. u. ott 196. l.; ad patrem v. ö. *Müller*: i. m. 225. l.

¹⁶⁸ *Thurot*: i. m. 192. l. „Illa Prisciani spatiosa volumina grammaticam artem ita diffuse et confuse pertractant, ut non nisi omni cura et omni negotio expeditis illa sit replicare consilium.”

¹⁶⁹ *Alexander de Villa-Dei*: *Doctrinale*. Kiadta *Reichling* D. Mon. Germ. Paed. XII. kt.; brémai *Eberhardus*: *Graecismus*. Kiadta *Wrobel* J.: a *Corpus Grammaticorum medii aevi*. Breslau. 1887. V. ö. *Histoire Litté- raire de la France*. XVII. kt. 133. l. és köv. ll., Mon. Germ. SS. XVII. kt. 219. 14—16. *Ann.Colmarienses maiores.*, legkedveltebb kommentátora *Joh. Metulinus Aquitanus.*; *Joh. Garlandia*: *Compendium Grammaticae.*, *Composita verborum* és *Cornutus* (nyelvtani gyakorlatok kapcsán), *metricus de verbis deponentibus libellus*, egy synonyma és aequivoca gyű- jtemény. V. ö. *Hauréau*: *Notice sur les oeuvres authentiques ou supposées de Jean d. G. not. et extrait*. XXVII. kt. 2, 1—86. ll. *Grabmann*: i. m. 114—5. ll., *Bäbler*: i. m. 95—107. ll.; *Joh. Grammaticus*: *Compendium grammatices*; *Conradus* (de Mure): *Novus Graecismus. Regulae grammati- cales antiquorum*. V. ö. *Morel G.*: *Konrad v. Mure.*; *Graecista*; *Cornutus* v. ö. *Limmer*: i. m. 152. l. 66. jegyz.; *Joh. Dacus*: *Summa Grammaticalis*. v. ö. *Grabmann*: i. m. 130. l.; *Ludolfus de Luco*: *Flores grammaticae*. 1317. *Florista* néven. v. ö. *Grabmann*: i. m. 135. l., *Leyser*: i. m. 2126. l., *Thurot*: i. m. 487. l.; *Müller*: i. m. 198. l.

lítki tankönyvnek, de ezt még a XIV. században is legalább háromszor kellett az egyetemen az artistáknak hallgatniok (ordinarie et cursorie) és erről a licenciátus előtt esküt is tenniök. 1366-ban áll először a *Doctrinale* és a *Graecismus* az artisták tanulmányi listáján.¹⁷⁰

A *tartalom* szempontjából hasonlóképen a változás és a bölcselet irányába való eltolódás ütközik ki. Garlandia részben még a hagyományos nyomokon halad. A latin nyelv szabályainak megvilágítására fősorakoztatott gazdag példatára és szókincse, mely a szerző sokszor aprólékos, de inkább filológiai érdeklődését tükrözi, még egyaránt alkalmas az egyházi és klasszikus írók műveibe való bevezetésre. A *Graecismus*nak már filozófiai az elrendezése. Három fő fejezetre oszlik benne a grammatika: mit enged meg a helyes latinság (*pars premissiva*) című stilisztikai tárgyú (1. cap.). A második, tiltó rész (*pars prohibitiva*) a beszéd és stílus hibáiról értekezik (2. cap.). A harmadik nagy szakasz a grammatika általános szabálytana (*pars praeceptiva*) felöleli a prosodiát (3—4. cap.), a szónoki beszéd ékességeinek és a verslábaknak, a helyesírásnak törvényeit (5. cap.) és a latin alaktant, melynek keretén belül, mint a multban is, a legrészletesebben a névragozás (6—14. cap.) és igeragozás (14—9. cap.) kap helyet, a többi beszédrész tárgyalása jóval kurtábbra fogott (20—6. cap.). A *Doctrinale* jobban igazodott a tanításban követett sorrendhez és a könyv élére a névragozást állította, majd a fokozás, nemi szabályok, igék tárgyalása után tért át az esettanra és mondattanra és a prosodiával, a hangsúllyal és a stilisztika szabályaival zárja a grammatikai anyagot.

Amint ebből is kitűnik, teljes és rendszeres grammatikának ezek a művek sem tekinthetők. A régiek mintájára szorosán hozzákapcsolják a prosodiát, helyesírás és stilisztika stb. elméletét a különben hiányosan földolgozott igazi nyelvtanhoz. A *Doctrinale*-ből pl. hiányoznak a számnevek, a rendes igeragozás, határozók, kötőszók és viszonyozók (*praepositio*), az ige-idők és módok magyarázata stb. Ez is igazolja, hogy nem a

¹⁷⁰ Wallerand G.: *Les oeuvres de Siger de Courtrai*. (étude critique et textes inédits) VIII. kt., a *M. de Wulf* által kiadott *Les Philosophes Belges* 38. l., *Grabmann*: i. m. 112—3. ll.

nyelv elemeinek oktatására szánták, és hogy szükségét látta a kor más kiegészítő és bevezető írásoknak.

Reichling a *Doctrinale* szövegével kapcsolatban kimutatta, hogy Alexander de Villa-Dei épenúgy elődei műveiből hordta össze a grammatika anyagát, mint ahogy az a XIII. század előtt és után is szokásban volt. A tanítás könnyebbsége kedvéért választott verses forma részben az oka a homályos és tömör előadásnak és a példatár elsovadásának, amelyet csak fokozott, hogy épen a *Doctrinale* érvényesítette kiadósan a bölcselet hatására alkotott finom nyelvtani kategóriákat, nem grammatikai természetű felosztásokat stb. Elterjedt használata miatt lett történeti példájává a feldolgozás és előadás mindazon módjainak, melyeket a középkori iskolázás ismert és alkalmazott. Irtak hozzá latin és anyanyelvi glosszákat és kommentárokat, kiegészítéseket, magyarázatokat, szótárakat stb.¹⁷¹

A *bölcséleti elem* szemléltetésére álljon itt egy XI. századbéli grammatikából az a részlet, mely az alany és állítmány viszonyával kapcsolatosan a szórendet magyarázza. Minden mondat — úgymond az írója — egy főnévből és a reávonatkozó cselekvést kifejező igéből áll. Ez vagy meghatározatlan, mint pl. János olvas, vagy pedig átható, azaz jelzi a tevékeny cselekvésnek tárgyát is, pl. János könyvet olvas. A tárgyas szerkeszetekben három mozzanatot kell szemügyre vennünk: a cselekvőt, a cselekvést és amire ez utóbbi irányul.

¹⁷¹ V. ö. Reichling: i. m. bevezető értekezését. A forrásokra LXXVII. l.; használatára XLIX. és köv. ll.; feldolgozására és kiadásaira LIII.—LXX. ll.; a mondottak szemléltetésére álljon itt a D. egy részlete, mely a mondatrészek sorrendjét adja elő a transitív és intranszitiv szerkesztés esetében:

„in geminas species constructio scinditur: illi transitio debet intransitioque subesse. cum partes, per quas constat constructio plena, signant diversa, constructio transeat illa; iudicium fit idem tamquam diversa notando. hanc in membra duo distinguere convenit; eius sunt species: simplex, quae transit, quaeque retransit. est intransitio tibi per praedicta notanda. per binas species hanc distinguēs, quia simplex hanc intransitio pariterque reciproca scindunt,” *Doctrinale*, 1370—9.;

v. ö. ennek értelmére a köv. jegyz. és vele kapcsolatban mondottakat.

Ezekkel gyakorta, a tévedés elkerülésére, kifejezést vagy megokolást nyer az alany minőségi vagy mennyiségi tulajdonsága és az állítmány valami körülménye, mely a cselekvés helyére, idejére vagy okára vet világot. Az most már az ilyen esetekben a kérdés, hogy minő és mekkora az alany, hasonlóképen mi módon és mennyire hat a cselekvés és ugyanez áll a tárgyra nézve is, valamint a hely, idő és az ok kérdéseire. Ezek után annak a kifejtésére kerül a sor, hogy miként történjék a mondat szerkesztése abban az esetben, ha az alany és állítmány jelzőkkel, illetve határozókkal van ellátva.¹⁷² A bölcséleti grammatika uralma idején a filozófia már teljesen átította a latin nyelv egész elméletét. Az előző példa a logizáló grammatikák legelsőinek egyikéből vétetett és minden elvontsága mellett még eléggé világos az első olvasásra is. Egy, a fejlődés utolsó állomásairól vett másik példával való egybevetése élesen világít rá arra, hogy a skolasztikus logika mennyire hatalmába vette a grammatikát. A XIV. századból származó *Vocabularius optimus* ismeretlen szerzője annak igazságát, hogy a tanításnak az egyszerűből kell az összetett felé haladnia és hogy a fogalmi ismeret a szemléleten, minden új megismerés pedig már a megelőzőkön alapszik, olyannyira a bölcsélet formáiba önti és szakszerű terminológiájába öltözteti, hogy a jelen esetben modern nyelvű tolmácsolása csak tompítaná eredeti sajátosságát.¹⁷³

¹⁷² „Omnis constructio ex substantia et actu fit. Quae aut erit absoluta, ut Johannes legit, aut transitiva, hoc est ut agentis actus in patientem transferatur, ut Johannes legit librum. In transitiva denique tria sunt constructionem querentia, id est agentis, et illius actus et in quo fit patiens, cum quibus etiam frequenter et qualitates et quantitates substantiae vel actui adiectae positivae inveniuntur et ubi et quando et quare, ut ambiguitas pellatur et certior ratio reddatur. Queritur enim qualis fuit agens vel quantus, similiter qualiter egit vel quantum, ita et de patiente, qualis fuit vel quantus, sic et ubi vel quando factum vel quare. Nunc igitur quomodo substantia et eius adiectiva cum actu suisque adiectivis construantur dicamus.” *Thurot: i. m. 87. l.*

¹⁷³ „Omnis intellectiva notitia de novo nobis acquiritur per aliquid prius notum... Universale est illud quod intelligitur et singulare quod sentitur... Cognoscitur universale per intellectum duobus modis vel quo ad quid nominis, vel quo ad quid rei. Quid rei cognoscitur per eius principia essentialia prius nota... Quid nominis autem noscitur, cum apprehenditur, quid significatur per nomen, cum scilicet significatum dictionis innotescit intellectui ex eo, quod in aliquo eius singulari demonstrantur

A *grammatica speculativa*, mint a nyelv bölcséleti elmélete a középkori tudományosság azon hitéből sarjadt ki, hogy a nyelveknek minden különbözőségük mellett is megvannak a közös alapelveik, alapvető igazságaik, melyek minden nyelv szerkezetében épen olyan korlátlanul érvényesülnek, mint az emberi megismerés vagy gondolkodás törvényei, más szóval ezek az egyes nyelvek egymástól elütő és változó formáitól függetlenek és egyetemes érvényűek. Amint a logika a gondolkodásnak, a *grammatica speculativa* a nyelvnek főleg a jelentéstan irányában kidolgozott, rendszerezett és megokolt elmélete. E viszony megjelölésére ekkor válik szokásossá a filozófus logikájának a gyakorlati gondolkodással, a tudós *grammatica speculativa*-jának a közönséges beszéddel való egybevetése.¹⁷⁴ E fölfogás mögött leggyakrabban, néha kifejezetten is az a meggyőződés lakott, hogy a nyelv a tudatos és szerkesztő gondolkodás terméke, melyet eredetileg Istentől kapott az emberiség (héber nyelv). Az ősi nyelvből fejlődött a görög közbejöttével a latin, melyet a végső elvek tudatosságával csak az iskolázott elme használ.¹⁷⁵

A *bölcséleti grammatikák nagy száma* mutatja széles körben való elterjedtségüket.¹⁷⁶ A tulajdonképeni tankönyvek vagy ön-

ad sensum et isto modo quid nominis in inquisitione cuiuslibet scientiae praesupponitur et sumitur a praecedente notitia sensitiva. Propter quod necessarium est doctoribus puerorum et discipulis instruendis, ut instruantur primo in significatis dictionum et prius in significatis simplicium dictionum, quam orationum, quia simplicia compositis sunt priora. Et sic patet quod in ordine doctrinae et disciplinae oportet primo cognoscere, quid importatur per nomen cuiuslibet simplicis dictionis." V. ö. Müller: i. m. 203. l.

¹⁷⁴ Wallerand: i. m. Siger de Courtrai gram.-ban 75. l.; v. ö. Thurot: i. m. 128. l.

¹⁷⁵ *Glossa notabilis* (a Doctrinale-hoz) „Quis fuit grammaticae primus inventor? Primus inventor grammaticae positivae fuit metaphisicus et naturalis philosophus, quod ille considerans diversas proprietates, naturam et modos essendi rerum, rebus imposuit diversa nomina." ... „Licet non sit eadem grammatica (a különböző nyelveké), quantum ad materialia principia, est tamen eadem grammatica, quantum ad principia formalia, quae variari non possunt."; v. ö. Reichling: i. m. XI. l.; Henricus de Crisey a latin nyelv eredetéről l. Thurot: i. m. 131. l.

¹⁷⁶ Grabmann: i. m. a következők műveit sorolja föl: Roger Bacon, erfurti Tamás, Siger de Courtrai, Michael de Marbais, Johannes Josse

álló traktátusok mellé kell sorolnunk a grammatika-bölcselettel kommentált *Priscianus* kodexeit és a tanítás gyakorlati céljára külön szerkesztett *Sophismata*-kat, melyek egyes kérdések megoldásának formájában adják elő a *grammatica speculativa* egész anyagát.¹⁷⁷ E grammatikák tanítómestereit *modistáknak*, ezek tudományát pedig *Summa de modis significandi* címen hívta koruk. Jóideig megfegtetlenül nézte az utókor ezt az elnevezést, melynek tulajdonképeni értelme a nyelv bölcselete vagy elmélete, a *modi significandi*-nak pedig *jelentésformák*.¹⁷⁸

E grammatikai könyvek *tartalma* általában két részre oszlik. Az általános részben a szavaknak a tárgyi és gondolati tartalmakban rejlő jelentésformái kerülnek beható vizsgálat alá. A részleges tárgyalás során pedig sorra kerül az egyes beszédrészek elmélete, hogy pl. mi a szerepe és viszonya az alannak vagy állítmánynak a gondolati vagy tárgyi tartalom kifejezésében. A szónak tehát, mint jelentéssel bíró, közvetítő szimbólumnak és mint az igazság kifejezésére és közvetítésére alkalmas mondat- vagy beszédrésznek elmélete a *grammatica speculativa*.

Alapvető kérdései igazában még messzebbre nyúlnak visz-

de Marvilla, Martinus Dacus, Johannes Dacus, Boetius Dacus, Joannes Aurifaber, Hubertus (Lambertus) Hoggensis, Joannes Avicula de Lotharingia, Matthaeus de Bononia, Thomas Occan, Echardus Knab de Zwiefalten, „Dazu kommen noch viele anonyme Schriften dieser Art.“ 141. l.; u. ő bizonyította be, hogy a Duns Scotusnak tulajdonított Gr. valójában erfurti Tamás műve.; kiadva eddig csak kettő van: Sigeré *Wallerand*tól és a Duns Scotusnak tulajdonított *Duns Scoti... Grammaticae speculativae nova editio... Quaracchi. 1902. M. F. Garcia*-tól, ez a kiadás átvéve *Garcia: Lexicon scolasticum c. művébe. Quaracchi. 1910.*

¹⁷⁷ *Duns Scotus* neve alatt fennmaradt gram. kommentárjait felsorolja *Grabmann: i. m. 122—3. ll.*; *Priscianus* kommentárok *Wilhelmus de Conches*, *Jordanus de Saxonia*, *Robertus Kildwardby Cantuariensis* és *Simon Dacus* tollából, de ismeretes *Josse* és *P. Dacus Summa*-jának egy-egy kommentárja is. V. ö. *Grabmann: i. m. 113., 115., 126—7. ll.*; a *Sophismata*-kra és külön formáira, az *Insolubilia*-kra, *Impossibilia*-kra és a *Tractatus obligationum*, meg *Calculationes*-ekre l. *Grabmann: i. m. 116. l. jegyz. u. ott további irodalom is.*

¹⁷⁸ *Müller J.: Modisten. Anzeiger f. deutsch. Altertum. 1878. 232., 352. és köv. ll.*; *Sandy J. E.: A history of classical Scholarship. I. kt. Cambridge. 1903. 642. l.*; *Thurot: i. m. 150. l.*

sza, mert a szó, amennyiben jelent vagy mond valamit, csak utolsó állomása, közvetítője a megismerés tárgyára vonatkozó igazságnak. Épen ezért a jelentésformák (*modi significandi*) az ismereti tárgy létformáival (*modi essendi*) és a megismerés formáival (*modi intelligendi*) kapcsolatosak. Minthogy a létformák két nagy csoportba, a lényeg és a járulékok kategóriáiba tömörülnek, ezekhez igazodnak a jelentésformák is (*essentiales, accidentales*). A részleges tárgyalás fonalán sorra veszik a modisták a hagyományos nyolc beszédrészt, az alanyt, az állítmányt stb. és ezek jelentésformáit kutatják.

Lotharingiai Johannes de Avicula grammatikája, melyet Grabmann a legrészletesebbnek és legrendszeresebbnek tart, azal kezd tárgyalását, hogy vajjon a létezés, a megértés és jelentés formái azonosak-e, majd midőn ezt a kérdést az ismeretelméleti realizmus szellemében megoldja, azt veti föl, hogy a jelentésalakzatok függnek-e az ismereti tárgy tulajdonságaitól.¹⁷⁹

Az *ars dictandi*, a latin fogalmazás keretében élt a bölcséleti grammatikán kívül egy másik irány is. Ez utóbbinak a jogi tudományok szülőföldje, Itália a hazája, amazé a skolasztika főfészke, Páris. Végeredményben mindegyik az egyetem egyik fakultását: ez a bölcséletit és teológiaiit, amaz a jogit szolgálta. A grammatika történetének szemszögéből tekintve az utóbbi mégis jóval régibbkeletű, mert a középkori iskola latintanításának korán kellett a gyakorlati élet azon követelményével számolnia, hogy tanítványaira vár a mindennapi és hivatalos élet írásbeliségeinek, az okiratoknak és leveleknek szerkesztése. A grammatika magára veszi az erre való előkészítés munkáját és így születnek meg a *de dictamine c.* traktátusok, mint iskolai tankönyvek.¹⁸⁰

¹⁷⁹ „Utrum modi significandi, essendi et intelligendi sunt idem? Utrum modus significandi potest esse signum modi intelligendi et essendi? ... modi essendi et intelligendi sunt principia modi significandi... modus significandi, cum sit effectus modi intelligendi et essendi potest esse signum modi intelligendi et essendi... Utrum modi significandi sumantur a proprietatibus rerum?” v. ö. *Grabmann*: i. m. 136—7. II.

¹⁸⁰ *Rochinger L.*: Drei Formelsammlungen aus der Zeit der Karolinger. Quellen und Erörterungen zur bayer. u. deutsch. Geschichte. VII. kt. München. 1858., itt I. I. az idevágó irodalom és forráskiadványok ismertetése; u. az: *Briefsteller u. Formelbücher des 11. bis 14. Jhdts.* Quellen... IX. kt. 1. és 2. rész. München. 1863—4.; *Wattenbach*: *Schriftwesen im*

A középkori fölfogás szerint részben tisztára külsőséges koncentráció kívánta ezután már meg, hogy a tanítás egész anyagát egyetlen keret foglalja egybe. A grammatika ezért öleli össze a tanuló legelső imádságaitól kezdve az abc-én és latin nyelvtanon, a stilisztika és retorika szabályain kívül még a latin szótárt is, majd a karolingek idejében mutatkozó új szűkségnek megfelelően az okiratok és levelek mintáit is és az ezek szerkesztéséhez szükséges elméleti tudnivalókat.¹⁸¹

A fejlődés további útján vagy a fogalmazás elmélete lett a grammatika függeléke vagy pedig a grammatika a diktámenek bevezetése.¹⁸² E kapcsolat azonban a grammatikára nézve korántsem volt csak külsőséges. E viszonylatban új célkitűzést nyert, amennyiben a használatos írásművek elméletét és a választékosabb latinságú fogalmazás művészetét kellett megtanítania. A bölcséleti elemre semmi szüksége tehát, aminthogy az itáliai grammatikákban hiába is keresnők a jelentésformák elvont fejtegetéseit vagy a grammatikai szabályok bölcséleti megokolásait. Ehelyett az antik iskola hagyományai, főleg Priscianus mellett tartanak ki a diktámenre oktató iskolák mesterei és a tiszta, szép stílus elsajátítása okából a klasszikus írók legjobbjaihoz vezetik tanítványaikat.¹⁸³ A legtöbb dictámen-könyv egyik fejezete a klasszikus írók műveiből egybehordott velős

MA. Leipzig. 1871.; *Grabmann*: i. m. 109—10. ll.; *Limmer*: i. m. 225. és köv. ll.; *Specht*: i. m. 118. l.

¹⁸¹ *Rockinger*: *Drei Formelbücher...* 24. l. „Expone fidem tuam, quomodo credis? mire a tanuló a niceai zsinat hitvallásával válaszol. Homo cur dicitur et unde?” egész sereg kérdés és felelet sorakozik erre, melyek mind az ember testi és lelki tulajdonságaira vonatkoznak (felötlő hasonlatosságban Hrabanus Maurus de universo c. művének 6. fej.-vel). Priscianus grammatikájának egy kivonata a nyelvtani rész.

¹⁸² *Grabmann*: i. m. 11. l.; *Anonymus*: *Summa artis grammaticae*, *Petrus Yosellas* és *Johannes de Pigna*: *Summa grammaticae végén rövid dictámen*. *Rockinger*: i. m. IX. kt. 1, 417. és köv. ll.; *Conrad de Mure*: *Summa de arte prosandi keretében pedig rövid grammatica áll*. V. ö. u. ott 405. l.

¹⁸³ *Günthner S.*: *Wernheri formulae epist.* I. kt. 269. l. W. a tegernseei iskola mestere (XII. sz.) *montecassinói Alberik* dictámenje ellen (v. ö. *Rockinger*: i. m. IX. kt. 1. l.) „Quia tales reciprocaiones et barbaras musitationes, quas in libro dictaminum (Albericus) fecit, sapientes nostri seculi spernunt, sed artis analogiam a Prisciani constitutionibus cottidie fingendo et visitando et ceteris doctoribus addiscas; usus vero et stilum

és közmondások, szép kifejezések és fordultatos, finom szerkesztési példák gyűjteményével szándékozik megkönnyíteni a levélíró munkáját. Ennek hatása a grammatikákon abban nyilvánul, hogy gazdag a példatáruk és a latin nyelv szabályait klasszikusokból vett feltűnően sok példa szemlélteti.

Az anyag elrendezése is a gyakorlati írásművészet céljaihoz alkalmazkodik. A grammatikák első nagy fejezete a szabályok tana (*pars praeceptiva*), a második a stílus és szerkesztés hibáiról (*prohibitiva*), a harmadik ezek ékességeiről szól.¹⁸⁴

A középkori grammatika történetének megváltozott képéről két jellegzetes vonás hiányzanék, ha a vallásos életszemléletnek és a nyersebb diákhumornak a grammatikában is megnyilatkozó erejéről nem történnék említés. A két leghasználatosabb grammatika álljon itt példának. Johannes de Gerson Donatus *moralizatus c.* műve a grammatika egész anyagához, a tanítás korabeli módját követve, erkölcsi oktatásokat fűz. Az ember pl. — mondja Gerson —, a harmadik névragozáshoz (*declinatio* = hajlítás) tartozó főnév, amint hogy tényleg három fórum előtt kell meghajolnunk és megalázkodnunk: Isten, felebarátaink és önmagunk előtt. A pajkos diákfantázia pedig a tavasz beköszöntésével új *Doctrinale*-t ír, melynek iskolája az árnyas liget, ígeragozása a szeretlek, olvasókönyve pedig a diák kedvesének arca.¹⁸⁵

A *renaissance* a középkori grammatika ellen kíméletlen harcot indít, melynek vezére Laurentius Valla személyében lép a porondra. A halálos ítélet első sorban a modistáknak szól, de valójában pusztulnia kellett a középkori iskola egész gram-

epistolae scribentium et maxime Tullii, Macrobi, Sallustii et Terentii sumas, quorum lectione allectus exempla rapias et similia condes, quas, quantum potuimus in hoc opere imitati sumus. Imitamini et vos dilectissimi . . ."

¹⁸⁴ *Anonymi*: *Summa artis grammaticae*, „Tres sunt maneries constructionum, quedam preceptiva sive prorie . . . v. ö. *Grabmann*: i. m. 111. l.

¹⁸⁵ *Norden E.*: *Die antike* . . . II. kt. 712. l. „Homo. Cuius casus? Nominativi et Vocativi, quia nominatur mortalis, qui immortalis est creatus et vocatur operarius, qui aeternae quieti est deputatus. Cuius declinationis? Tertiae, quia declinari et humiliari debet tripliciter, scilicet coram deo, coram proximo et coram seipso.“; a XIII—IV. sz. egyik anonym erotikus grammatikájából az 1., 2., 5. versszakok, melyek még elbirják a nyomda-festéket:

matikai apparátusának minden jó és rossz berendezettségével, mert az új világ új célkitűzésének nem felelt meg.

A régi grammatika a bölcselet meg a teológia vagy tágabb értelemben az egyetemi studiumok szolgáltatója volt, az újnak azonban vissza kellett szereznie az antik iskolákban hajdan elfoglalt vezető szerepét: a klasszikus latin beszédre, a választékos nyelvezetű latin fogalmazásra kellett megtanítania és az antik jelesírók műveinek olvasásához kellett elsegítenie. A renaissance szemében a ráhagyományozott középkori grammatikák mindegyike alkalmatlanoknak látszottak. A humanisták főlegesennek, sőt károsnak tekintették mindazt, amit a keresztény iskolák mesterei évszázadok során a régi római grammatikákra ráaggattak: a teológia és egyházi élet barbár szókincsét, a Vulgáta latinságától megnyomorított szabálytant. A modi significandi hajszálfínomságig fölbontott nyelvbölcseleti problémáira keserű fölénytel tekintett le a renaissance aestheta-lelkű iskola-mestere és borzongva gondolt arra, hogy a régi grammatika vezetett el és készített elő a skóla ilyennyire szabatos, fogalmilag pörére vetköztetett és minden díszétől megfosztott latin nyelvéhez.

A *bölcseleti grammatikát* tehát semmire sem használhatta

„Scribere clericulis
 paro novellis omnibus
 per hoc tempus vernale.
 Renunciemus emulis
 nostris sevis doctoribus.
 Ad me, scolares, currite
 quod scribo, doctrinale.

Non posco manum ferule
 non exigo sub verbere
 partes orationis.
 Proiciantur tabulae,
 queramus, quid sit ludere
 cum virginale specie
 que primule, non tercie
 sit declinationis.

Et prima coniugatio
 cum sit presentis temporis,
 hec: amo, amas, amat
 sit nobis frequens lectio.
 Scola sit umbra nemoris,
 liber puelle facies,
 quam primitiva species
 legendam esse clamat.“

V. ö. *Lehmann P.*: Parodistische Texte. München. 1922. Anhang. 49. *Limmer*: i. m. 240. l.; *Manitius*: i. m. II. kt. 802. l.; *Joh. de Garlandia*: Cornutus-ának egy paródiája novus cornutus címen. *Limmer*: i. m. 152. l.

a renaissance iskolája, a harcot is a legkorábban ez ellen indította. A XV. századtól kezdve az egyetemek artista fakultásán a grammatica speculativa helyébe mindtöbb helyütt került a grammatica positiva; ezen a néven indult el ugyanis a küzdelemre a klasszikus latinságra oktató humanista nyelvtan. A modi significandi pedig a humanisták vádjaitól borítva elbukott. Az volt a halálos vád, hogy a nyelvtanításra alkalmatlan, sőt rontó hatással van, ezenfelül pedig az ifjúságnak egyáltalában nem való studium. Leghevesebb támadói minden értéket elvittak tőle.¹⁸⁶

A nyelvtanulásra használt *Doctrinale* nem tűnhetett el ily nyomtalanul, bár a modistákénál mozgalmasabb és kevéssel kíméletesebb harcot indított ellene is olasz földről a XV. század.¹⁸⁷ Ennek végleges halálát ugyanis csak az új grammatikák

¹⁸⁶ V. ö. Müller J.: Modisten. Anzeiger f. deutsch. Altertum. XXV. (1878) 232—38. ll.; 352—55. ll.; Hegius: „Contra eos, qui modorum significandi notitiam credunt grammatico necessariam, qui novo nomine modistae vocantur. Daventriae. 1503.” ... „Nemo negatur propterea esse grammaticus, quod nescit qui sint modi significandi essentiales et accidentales, materiales et formales, absoluti et respectivi partium orationis, sed qui recte loqui et scribere nescit quantumcunque verborum de modis significandi faciat, grammatici nomine indignus est.” „Cur Italici non docent pueros modos significandi, nisi quod eos cariores habent, quam ut eis tam inutilia, tamque noxia inculcent?” V. ö. Wimpfeling: Isidoneus Germanicus. cap. 18.; Henricus Bebel: De institutione puerorum... i. m. praef. „modos significandi Joh. Jusse Michaelis de Morbosia tamquam venenum declina.”; Erasmus: Colloquia... „De coll. utilitate.” i. m. „Ex his (colloquiis) si nihil aliud discerent pueri, quam latine loqui, quanto plus laudis mereretur industria, quia per lulum et voluptatem id facio, quam illorum, qui miserae iuventuti Mammaetrectos, Brachylogos, Catholicontas et significandi modos obtrudebant.” ugyanígy a Declamatio de pueris ad virtutem et literas liberaliter instituendis és De conscribendis c. műveiben; Hermannus Torrentinus: a megjavított Doctrinale végén: „Docebant enim ea tempestate praeceptores meram barbariem Eberardum (a Graecismus szerzője), Cornutum (Joh. Garlandia), modos significandi et alia eiusmodi, quibus scholae continentur ineptiae (!) discipulosque stultiores reddunt, quam acceperunt.” V. ö. Grabmann: i. m. 141. és köv. ll.; Bähler: i. m. 116. és köv. ll.; Reichling: i. m. LXIX., LXXXIII. és köv. ll.

¹⁸⁷ Reichling: i. m. LXXXIII. és köv. ll. Der Kampf um das Doctrinale. Bähler: i. m. 94—5. ll.; v. ö. Sulpicius Verulanus: Grammatica. Romae. 1490. Antonius Mancinellus Veliternus: Grammatikájában Antonius Illuminatus de Monte Novo előszavát; Rabelais Gargantua-ját.

elterjedése jelenthette, azoknak pedig ugyancsak sok vajúdsal kellett előbb még megszületniök. Addig a változás első, lassú és kevésbé zajos szakaszát a Doctrinaléhoz írt új és a könyvnyomtatás segítségével nagy számban kiadott kommentárok jelzik.¹⁸⁸ Ezek egy része, az élén a kb. 500 nyomtatott oldalas *Glossa notabilis*-nek nevezett legtekintélyesebb kommentárral, még a középkori nyelvbölcseleti irány legmagasabb pontját jelenti pontos, élesen elhatárolt és rendszerezett kifejtéseivel. A deventeri iskola jeles mesterei *Johannes Synthen* és *Alexander Hegius* jelzik a magyarázatok megjavításában a másik, a nyelvlogikát mellőző, humanisztikus irányt. A XVI. század harmadik évtizedéig azonban még Itália is, jóllehet a századforduló óta hangossá váltak a Doctrinale ellenségei, de még inkább Németország iskolái egyaránt használták a Doctrinalem, mely így jófélszázaddal élte túl a humanizmus kezdeteit. Más hiányában nem nélkülözhetette az iskola tanítása, ezért eshetett meg, hogy még azok is támadták, akik egyidejűleg újabb kommentárokat szerkesztettek hozzá.¹⁸⁹

Az idősebb humanista nemzedék számolt ezzel a helyzettel, nem veti meg a Doctrinalem, csak kommentárjait tartja terjengőseknek, később feleslegeseknek. *Dringenberg*, *Wimpfeling*, sőt még a nagyon kényes ízlésű *Erasmus* is megtűrik és elég tisztelettel nyilatkoznak róla.¹⁹⁰ *Hermannus Torrentinus* még egész apológiát ír a maga védelmére, amikor elsőnek merte kikezdeni jelentős részek elhagyásával vagy átjavításával a Doctrinale hagyományos szövegét.

Az első humanista grammatikák birtokában az ifjabb humanista nemzedék bátran indul már a Doctrinale gyökeres kiirtására. *Murmellius Scoparius* c. (seprő) műve szenvedélyes hangon ostromozza a barbárság szellemi végvárait és *Sulpicius Verulanus*, *Aldus Manutius*, *Wimpfeling* és *Erasmus* írásait vo-

¹⁸⁸ *Reichling*: i. m. LII. és köv. II. felsorolja a Doctrinale legtöbb használatos kommentárját.

¹⁸⁹ *Pl. Pylades de Brescia*: *Carmen Scolasticum*-ában, *Annotationes in Alex. de Villa Dei* címen egy évben két kiadást is ér kommentárja apud *Jacobum Britannicum*. Brixiae. 1500.

¹⁹⁰ V. ö. *Reichling*: i. m. XCI. l.; *Wimpfeling*: „*Alexandrum nequam spectum iri.*” *Erasmus*: „*Alexandrum inter tolerabiles numerandum arbitror.*”

nultatja föl a régi latinság, részben a Doctrinale ellenében.¹⁹¹ A klasszikus latinság fokozatos fölismerése és érvényesülése fölfedte a Doctrinale fogyatkozásait, melyek közül a kicsinyített főnevek használatát (clericus, stb.) a helytelen ragozókat, a megváltoztatott nemeket (dianas, sardis, glis) a számnevek helytelen fölcserélését (osztó- helyett tőszámnevek az egyesszámban is), általában a barbár szókincset, a sok fölösleges és aprólékos szabályt és a terjengős magyarázatokat kifogásolták benne.¹⁹² *Henricus Bebel* sommásan mondja ki ítéletét: a Doctrinale alaktana a kommentárok teljes mellőzésével még használható, esettana és mondattana értéktelen, a prosodiája káros.¹⁹³

A Doctrinale hosszú haldoklása még érdekesebb megvilágításba kerül, ha arra gondolunk, hogy a könyvnyomtatás idején hosszabb küzdelembe került száműzése, mint a XIII. század során uralmának megalapítása vagy hogy még jóideig együtt élt a legelső humanista grammatikákkal, sőt ezekkel egyidőben halt el, mert a vallásszakadás után megszervezett latin iskolákban már sem a Doctrinale, sem Sulpicius, Perotto, Valla stb. nyelvtanai nem jutottak érdemleges szerephez.

A grammatika-írók műhelyének titka vethet e szokatlan jelenségre világot. A klasszikus írókkal egyetemben új életre támasztották a régi római grammatikusok műveit is.¹⁹⁴ Kissé alaposabb egybevetés azonban azt igazolja, hogy a sűrűn agyondícsért¹⁹⁵ régieket nem nagyon használták föl. Erasmus pl. Diomedest tartja a legjobbnak a régiek közül, de az új grammatikák alig hivatkoznak érdemlegesen rájuk; még a különben

¹⁹¹ *Scoparius* in barbariei propugnatores et osiores humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad iuvanda politioris litteraturae studia comparatus. 1517. ed. Bömer: Ausgewählte Werke. Heft V. Münster. 1895.

¹⁹² *Pylades de Brescia*: i. m. praef.; *Reichling*: i. m. LXXXVII. l. és XCIII. l.

¹⁹³ *Henricus Bebel*: Commentaria de abusione linguae latinae. Közli Commentaria epistolarum conficiendarum c. munkájában. Argentinae. 1516.

¹⁹⁴ *Priscianus* kiadásaiból álljanak itt az első velencei kiadások évszámai: 1470, 1472, 1476 stb. Aldus 1527.; *Phocas*, Velence 1476.; *Eutyches*, M. *Victorinus* (J. Camerarius kiad.) Tübingen, 1537.; *Charisius*, Nápoly, 1532.; kiadták *Diomedes*, *Servius*, a legtöbbször azonban *Donatus* gr.-ját.

¹⁹⁵ *Scoparius*: i. m. cap. 28. ed. Bömer, 24. l.; *Erasmii*: De ratione studii.

nagy gonddal megszerkesztett grammatikára is, melynek Alvarez Emmanuel a szerzője, az 1586. évi Ratio-tervezetnek az a véleménye, hogy a sorrendben az olasz, a tananyag kiegészítésében pedig Priscianus, Diomedes és Phocas grammatikáit értékesítse, amit az író nyilván nem tett meg addig.¹⁹⁶ Bár Itália mintájára másutt is, főleg azonban német földön adják ki többszörösen a régi római grammatikákat; igazában az iskola mégis csak *Donatus*nak tárt ajtót, akinek nyelvtanát ismét, csaknem 200 évig forgatják a protestáns iskolák apró tanulói (donatisták).¹⁹⁷

Donatuson kívül azonban még Priscianus sem tudott gyökeret verni, a többi pedig még annyira sem jutott szóhoz, mint a középkor folyamán. Már a legelső humanista grammatikusok egyike, *Sulpicius* felfedi ennek okát. Bár a grammatikai célkitűzés azonos a régi római és renaissance iskolák tanításában, könyveiket mégsem használhatták, mert azok a latin anyanyelvű ifjúság számára készültek, szabálytanuk hiányos, a szókincs szempontjából fogyatékosak és ezenfelül kezdettől oly nagy grammatikai és stilisztikai anyagot közölnek, mely a megváltozott viszonyok között terjengőssé és zavarossá teszi tanításukat.¹⁹⁸

Az új grammatikák írói az előszóban rendszerint ócsárolják a Doctrinalét, kidicsérik a régi római iskola-mestereket és utána nyugodt lélekkel írják ki nagy, összefüggő szakaszokban a Doctrinalét szószerint, ha versben készül az új nyelvtan, kü-

¹⁹⁶ *Mon. Germ. Paed.* V. kt. 158. l. „... rudioribus ... (gram, Emmanuelis) clariore methodo explicitus offeratur et coniungatur simul perspicuus Italicae Grammaticae ordo a Prisciano, Phoca, Diomede caeterisque antiquioribus observatus, quo lactentur pueri.”

¹⁹⁷ V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 19., 31., 35., 45., 50., 62., 76—8, és jegyz., 170—1., 188., 190., 192., 238., 415., 434., 489. (Cythraeus D. kiad.); II. kt. 30., 377., 528. és jegyz. (Donatus latino-germanicus), 395—6. (Rhenius kiad. Lipsiae. 1614.), 539. (Kirchmann kiad.); III. kt. 206. l. (a weimari iskola 1712-ben); más kiadásai: *Joh. Pincianus*: Brevis institutio ... Aug. Vind. 1531.; *Heinrici L. Glareani*: Aelii Donati elementa. Aug. Vind. 1557.; u. ott 1531-ben egy Aelii Donati Methodus címmel; *I. G. Seybold*: Erneuerter Donat ... Nürnberg. 1663; még 1750-ben is; *J. J. Vorsatz*: Initia encyclica ... 1745.

¹⁹⁸ *Scoparius*: i. m. I. részében.

lönben pedig egyszerűen prózába feloldottan.¹⁹⁹ Ez magyarázza meg igazában a Doctrinale hosszú életét a humanisták uralma idején. A grammatikai írókhoz közelebb állott a középkori latin nyelvtan a megoldandó feladat szempontjából, mint a régi. Nekik is, akárcsak a középkori iskola tanítóinak, idegen nyelvek számára kellett grammatikát írniok, melybe a kor fölfogása szerint bele kellett venniök a nyelv egész szókincsét, közölni részletes szabálytanát, mely a régieknél hiányos volt vagy mint a mondattan, jóformán hiányzott. Így esett, hogy a merőben más szellemű középkori grammatikák jobb forrásoknak bizonyultak a rokon célkitűzésű régieknél.²⁰⁰

A *legelső humanista grammatikák* kiadósan fölhasznált középkori forrásaikkal önkéntelenül is áthidalták a latintanítás régi és új célkitűzése közé ékelődött nagy szakadékot. Ezen a téren is az olaszok járnak elül,²⁰¹ akik közül nem egy új utakon halad már akkor, amikor a németeknél még a középkori grammatikák átdolgozása járja.²⁰² E könyvek legtöbbszörében az első pillanatra mégis hamisítatlan középkori levegő árad ki. Imádságokkal (Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy stb.) kezdődnek. Perotti nyelvtanában az ezekre következő rövid életszabályokban az *Es tu scholaris?*-nak vagy a középkori be-

¹⁹⁹ *Reichling*: i. m. CVI—X. II. forrásszerűleg mutatja be *Sulpicius* és *Antonius Mancinellus* nyelvtanain: *Grammatica Sulpicii cum suo vocabulario in fine annexo*. 1503.; *Opera Ant. Mancinelli Veliterni...* Basileae. 1508.

²⁰⁰ *Reichling*: i. m. CV. 1.; CVI. 1.

²⁰¹ A korai olasz grammatikák közül a leghasználatosabbak: *Laurentius Valla*: *Linguae Latinae elegantiarum* libr. VI. hely és év nélkül, v. ö. 53. l. 151. jegyz.; *Sulpicius Verulanus*: i. m. fentt 199. jegyz.; *Antonius Mancinellus Veliternus*: *Spica* (verses alaktan), Opp. Basileae. 1501.; *Antonius Illuminatus*: *Gramm.* hely és év nélkül.; *Aldus Manutius*: *Rudimenta Grammatices linguae Latinae*. Vent. 1501., az 1532. évi kiadás végén *Erasmus*: *De octo orationis partium constructione* libellus. Tusculani.; *Pylades de Brescia*: i. m. fentt 189. jegyz.; *Nicolao Perotti*: i. m. és *Franciscus Niger*: i. m. 90. l. 283. jegyz.; *Joh. Guarini* nevén *Regulae Gramm.* hely és év nélkül. Ide vesszük *J. N. Despauterius*: i. m. 91. l. 288. jegyz.

²⁰² Pl. a deventeri iskola első grammatikaírói: *Joh. Synthen* a *Doctrinale* első felét, *Joh. Garlandia* nyelvtanából pedig kiszakított fejezeteket dolgozott át *Verba deponentalia* és *Composita verborum Coloniae*. 1487. címen, vagy *Wilh. Zenders*: *Lilium Grammaticae...* Daventriae. 1491.

szédgyakorlatos könyveknek a tanuló kötelességeiről szóló gondolataira ismerünk. A ragozások legaprólékosabb jelenségeit külön-külön szabályok szögeznek le és ezek megelőzik magukat a ragozásokat.²⁰³ A tananyagot rendszerint kérdés és feleletek alakjában dolgozták föl a szerzők. Ezt úgylátszik olyanmire megkívánta a korfölfogás, hogy mindenkinek alkalmazkodnia kellett hozzá.²⁰⁴ Mindez azt a meggyőződést szülte, hogy a grammatikák legtöbbször a Doctrinale megjavítási kísérletének kell tekintenünk.²⁰⁵

A *humanista kezdeményezés* erőteljes jeleit azonban csaknem valamennyi magán hordja. Perotti pl. alaposan ismeri és a középkori kommentároktól függetlenül értékesíti Priscianust, latinsága is tiszta és a klasszikusok mintái után indul, minden szabályra ad példát. Síkra száll a megszólítás²⁰⁶ és a mondatrövidítés klasszikus formáinak feledésbe ment jogaiért (acc. cum inf. és participiumos szerkesztések, a quod ellen) az antik írók szókincsét vonja bele grammatikájába, ezt magyarázza (veni, libertas, licentia stb.), a stilsztika szabályait részletesebben tárgyalja és az anyanyelv kapcsán helyes és téves használtukra számos példát közöl.

E legelső humanista próbálkozásokban benne rejlenek a

²⁰³ Pl. az első decl. előtt 6 szabály áll, az igeragozás előtt egész sereg: „Sexta regula: Scribo, quomodo facit praeteritum? Scripsi. Per quam regulam? In bo desinentia verba tertiae coniugationis, si non antecedit longa vocalis, o in i, si antecedit bo in psi conversa facit praeteritum perfecti, ut bibi, nupsi.”

²⁰⁴ *Despauterius*: i. m. praef. „Quoniam de syntaxi nostra plerosque sententiam ferre audio, ut dicant illam utilem quidem esse, multo tamen pueris fore utiliore, si per quaestiones more doctissimorum Grammaticorum Perotti et Aldi distinctius omnia digerantur; quibus ego meos docendo et itentidem id experiendo astipulandum esse didici...”

²⁰⁵ *Bäbler*: i. m. 135. l. Perotti és Despauterius grammatikáit tárgyalja ezen cím alatt.; *Bömer*: i. m. (Murmellius kiadás előszavában) X. l., a humanisták azt hitték, hogy valamennyien „dem nichtsnützigen Doctrinale gegenüber eine Mustergrammatik liefern zu können glaubten... es soll auch keinen Augenblick geüget werden, dass ihre Werke anfangs nicht viel besser waren, als das viel geschmächte Doctrinale, aus dem sie vieles herüber zu nehmen nicht unterlassen konnten.”

²⁰⁶ A megszólítás tu vagy vos formája körül egész harc fejlődött ki, l. *Martin A.*: *Collucio Salutati*... i. m. 219—20. ll.

grammatika történeti fejlődésének több mint két évszázadra az összes csirái.

A leggyökeresebb és többé már meg nem zavart irányváltás abból fakadt, hogy a *klasszikusok* lettek ezentúl a *grammatika* szabályainak őrei és mesterei. A renaissance-szal újjáéledt történeti érdeklődés kristályosította ki azt a tisztult meggyőződést, hogy a latin nyelvtannak és stílusnak kérdésében nem az Egyház, hanem az antik világ latinságának tekintélye a döntő.²⁰⁷ A legkiválóbb klasszikus írók műveinek szorgos tanulmányozása alapján tisztogatták meg és építették tovább a latin nyelvtant a humanisták. A latin kifejezések, szerkesztések, de egyes latin szavak helyes használatának vitás kérdéseiben a stílus antik mestereinek jut ezentúl a döntő szó. Temérdek példát, mintát, bizonyítékot hordott össze a középkor⁸ grammatikai okoskodása helyébe ültetett aprólékos és finom formai megfigyelés.²⁰⁸ Az *Exercitium puerorum grammaticale per dietas distributum* (1491), pl. Cicero, Sallustius, Livius, Seneca, Quintilianus, Plinius, Curtius, Plautus, Terentius, Vergilius, Tibullus, Horatius, Statius, Juvenalis mellett Valerius, Cato, Aesopus és Boethius műveiből szedi a nyelvtan példáit.^{208*} A nyelv finomságai iránt rajongó humanista grammatika-írók hangyaszorgalommal hordták össze a nyelvtan hagyományos kategóriáiba (a nyolc beszédrész) a klasszikusok írásaiból kiszedett rengeteg példát és rendezgették el a bennük rejlő szerkezeti és stílusbeli árnyalatok szerint. Ennek természetesen csak az lehetett a következménye, hogy az új nyelvtanok szabálytana is, meg a példatára is alaposan megnövekedett.²⁰⁹ és a középkori grammatika logikai hajszál-finom megkülönböztetéseit a stilisztikaiak váltották föl. Ez a *frazeológia-nyelvtan* — ilyesféleken lehetne nevezni —, mely a maga elmosódó kereteivel beleolvad a humanista szótárak, frazeológiai gyűjtemények stb. cso-

²⁰⁷ *Despauterius*: i. m.:

„Grammaticae leges plerumque ecclesia spernit.
Tu vivendo bonos, scribendo sequare peritos.”

²⁰⁸ V. ö. *Valla*, *Aldus* és *Perotti* i. nyelvtanait.

^{208*} V. ö. *Müller*: i. m. 247. l.

²⁰⁹ *Aldus M.*: i. m. nyelvtana pl. 217 zsúfolt tömötséggel nyomtatott kisquart oldal, melyeken még a paradigmák is egy sorban, folytatólagosan sorakoznak egymás után.

portjába, széles híd, mely a grammatikát az auktorokkal összeköti. A különbség nem egy humanista iskolai könyvnél jóformán csak abban áll, hogy az egyikben a nyelvtan szabályainak vázán csüng a hatalmas frázis-készlet, másokban pedig a kifejezések, szócsoportok valamelyes rendező elvét adja meg a grammatika. Valla testes könyve már a címével is kifejezésre juttatja e stilisztikai irányt és az első három fejezet után (lib. I.—III. főnév, ige, rendhagyók) a latin szavak klasszikus jelentését, a velők alkotott kifejezések jórészt stílusbeli különbségeit vizsgálja és tárgyalja kiadósan a szerző. Eleinte, mint a fenti példa is mutatja, az antik irodalom egész területéről hordják a kiszaggatott frázisokat a grammatika megnövelésére, később a stílus fokozatos merevedése a nyelvtan példatárában is Cicero uralmához vezetett.

A humanista grammatikák imígyen hamar megjárták elődeik hagyományos történeti útját. A latintanításban elkövetkezett minden új fordulat ugyanis a maga célkitűzésének megfelelően rostálta és toldotta meg a nyelvtan anyagát és igyekezett a grammatikán túl kitűzött céljához eljutni. Az egyes korszakok végére dagadt csak föl az összehordott tananyag oly nagyra, hogy tanítása alatt görnyedezett az iskola és hangos jelszóvá vált a *grammatikák megrövidítése*. A humanista latin nyelvtan a középkori „barbárság” kiseprése után a hamar fölszedett frazeológiával tette meg ezt az utat. Első mesterei igazán rövidre akarták szabni a nyelvtant,²¹⁰ a neohumanizmus idejére pedig ismét fölfalt ez mindent.²¹¹ A grammatikaírás így tehát

²¹⁰ *Aldus Manutius*: i. m. praef. „... nequid nisi doctissimorum auctorum ediscere cogatis adolescentulos, imo ne grammaticas quidem regulas, nisi compendia quaedam brevissima, quae teneri facile memoria quaeant- laudo eos ediscere, sed tantum ut illas assidue accurateque legant nominaque atque verba declinare optime sciant...”

²¹¹ *Exercitium puerorum grammaticale* per dietas distributum. 1485. közli Müller: i. m. 17—42. ll.; az 1488. évi antwerpeni kiadás előszavából: „Sunt nonnulli, qui super Alexandri partes commentaria cudunt longa, obscura, inutilia, quibus parvulorum ingenia perturbant et obtundunt... Habent italici praeceptores laudabiles consuetudines, qui pueros sibi ad erudiendos commissos, primis aliquantulum iactis fundamentis statim ad virgiliana carmina comediasque therentianas et plautinas, omniumque poetarum principes collocant, Epistolasque Familiares Tullii cum de amititia, de senectute, de paradoxis et ceteris ad manum habent. Quamobrem ipsi

két követelmény malomköve között őrlődött: a legelső humanista nemzedék azt kívánta, hogy a lehető legrövidebbre fogott grammatikai oktatás után rögtön a klasszikusok műveit nyomják a tanulóifjúság kezébe, erre pedig a legjobb előkészületet az antik írók munkáiból vett temérdek példa, kifejezés tanításában látták. Így eshetett meg, hogy a kommentárokkal nagyradagadt középkori grammatikák láttán megszületett terjengősség vádját csakhamar az új grammatikákra is ráhúzhatták vagy pedig, hogy a rövideséget hangsúlyozó grammatikairó buzdítja a tanítót, hogy minél több példát véssessen az emlékezetbe,²¹¹ a 200—300 oldalas nyelvtanok szerkesztői pedig nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy rövidesen térjen az iskola a klasszikusok olvasására.

A tananyag szempontjából ez a vajudás arra vezetett, hogy más útra tért a grammatikák szabálytana és másra a *példatára*. Ez utóbbin különben az ingadozó korfelfogás többszörösen változtatott, míg a szabályokat mindvégig a klasszikusokhoz mérték. Eleinte három forrás szolgáltatta a példákat: az egyháziak, klasszikusok és humanista írók művei. Az említett *Exercitium puerorum* pl. a felsorolt klasszikusokon kívül a Szentírás mellett a szentek közül Ágoston, Jeromos, N. Gergely, Bernát írataiból és szt. Ferenc és szt. Lajos legendáiból vesz példákat, a humanisták közül pedig L. Vallát, L. Aretinust, Pogggiust, Aeneas Silviust és Guarinust szerepelteti. A XVI. században a klasszikusok példáinak száma növekszik meg. A vallásszakadás után főleg a protestánsoknál, ahol a latin nyelv elemeinek tanítása a vallásoktatással esik egybe, jelentős szerep jut a katekizmusból és bibliai történetekből vett példáknak. Később a tanítás teológiai hasznosítása, a protestántizmus kebelében ezenfelül a pietizmus szilárdítja meg a szentírási példák grammatikai helyzetét. Az elemi oktatásnak és az önállóvá tett vallástannak a latintanítástól való elkülönülése után vonul csak ki e jámbor példatár a már neohumanista szelleművé vált is-

in lingua latina ornatissimi et elegantissimi ceteras nationes antecellunt... Quapropter cunctos scholarum rectores ex caritate hortor..., ut omnibus dispendiosis, vanis et obscuris spretis atque proiectis facilia, necessaria et magis utilia dogmatizent, quam citius ad poeticam, quae grammaticae decor est, ex animo properent... praeterea parvulos suos regulas atque praecepta doceant multis exemplis cum practica ad finem grammaticae applicando..."

kolákból és vették hatalmukba ezt a teret is, mint a renaissance idején a szabályokét, a klasszikusok.

A latin nyelvtan *szabálytanának* megírásában az alaposágra vagy a rövidségre való törekvés jelenti a két különböző utat. A humanista írók jórészenek tolla alól testes grammatikai művek kerülnek ki, talán még a középkoriaknál is terjedelmesebbek, mert a helyesírásról, a helyes kiejtésről és a szabályokról szóló hagyományos fejezetek a nagyranőtt stilisztika és retorika anyagával is meggyarapodtak. A másik tábor hívei pedig szinte reklámszerű hangon hirdetik, hogy nyelvtanaikat egy, sőt félév alatt játszva megtanulhatja az ifjúság és nekivághat az auktorok olvasásának. Fölösleges rámutatnunk, hogy amott a szabályok, megjegyzések, figyelmeztetések, kivételek stb. (servanda, annotationes, observationes etc.) tengerében, emitt pedig a hiányokon akadt el az iskolai munka haladása.²¹² Ez egyben a magyarázata annak, hogy az állandóbb kereteket öltött protestáns és jezsuita latiniskola az előző idők grammatikáit nem használhatta. A tanítás ugyanis arra a tapasztalatra szorította rá az iskolát, hogy alapos grammatikai ismeretek nélkül nem láthatnak a tanulók a klasszikusok olvasásához, mert hiába való minden további munka, ha a grammatika elsajátításával nem vetettek számára jó alapot. Az iskolai törvények épen ezért lépten-nyomon hangsúlyozzák a biztos nyelvtani tudás szükséges voltát és kirekesztenek minden olyan tanulót az iskola magasabb osztályaiból, akinek grammatikai tudása fogyatékos.²¹³

²¹² *Johannis Aventini* (Turmair): „Grammatica omnium utilissima et brevissima, mirabili ordine composita, adeo singularia quilibet facile intelligere, facile invenire et quod maximum est, facile memoria retinere possit. Ac citius quam per annum coniugare, declinare et ea quae ad constructiones spectant facile ediscat. Sunt ubique dictionum significata vernacula lingua addita. Praeterea translatio casuum et temporum in nostram linguam Eorundemque formatio brevis et elegans Patronymicorum et graecorum declinationes seorsum, quemadmodum latini illis utuntur. De constructione facilia brevique praecepta. Respice et eme, senties me non fuisse mentitum.” Monachii. 1512.; a másik tábor bírálatára: „... multitudine enim ingenia obruunt, dum nihil praetermittendum censent, a studio grammaticae deterrent. Et... (expertus loquor) in desperationem seducunt... omnis institutio quam facillima atque brevissima esse debet.” V. ö. Müller: i. m. (49—52) ll. és 262. l.

²¹³ *Trotzendorf*: *Leges Scholae Goldbergensis. De studiis.* „VIII. Initia Grammatices aliarumque artium perfecte discunto, quorum fundamen-

A grammatika anyagának *terjedelme* körül kialakult vitáknak és próbálkozásoknak az vetett véget, hogy visszazökkent a grammatikaírás a hagyományos vágányába és külön könyvbe foglalta a nyelvtan elemeit a kezdők számára (Rudimenta) és csak a haladók kezébe nyomta a részletes grammatikát. Ez biztosította ismét századokra a Donatus minor életét és serkentette a legkiválóbb grammatikaírókat, hogy a kicsinyeknek és a nagyoknak külön írjanak grammatikákat. A fokozatos haladás zavartalansága és az egyöntetű terminológia miatt a kis és nagy nyelvtankönyvet szerkesztett írók műveit használja a legszívesebben az iskola.²¹⁴

A *tananyag elrendezésének* keretei még mindig a régiek: külön szakaszt alkot a helyesírás és helyes kiejtés szabályainak tárgyalása, a legterjedelmesebbé természetesen a hagyományos nyolc beszédrész kifejtése válik. Ez utóbbit tekintették általában a grammatika magjának, mely egyetlen földolgozásból sem hiányozhatik, míg egyéb fejezeteket nem egyszer mellőznek a

tis non bene iactis quicquid superstruxerint, corruet: neque libere vel loqui vel scribere audebunt." *Vormbaum*: i. m. I. kt. 57. l.; Brieger Schulordnung, 1581. u. ott 306. l. „Omnis enim eruditionis et caeterarum artium atque disciplinarum nutricula est Grammatica, cuius fundamenta, nisi bene iacta fuerint, quicquid superstruxeris, corruet." V. ö. Sächsische Schulordn. 1573. u. ott 594. l. 497. l.; Nürnberger Schulordn. 1698. u. ott II. kt. 762. l. „Nam ideo diversae scholae factae sunt, ne pueri antequam maturissent, et grammaticen rite percepissent, irrumperent ad alias disciplinas..." Az iskola elégedetlen iránykeresését az 1586. évi jezsuita Ratio Studiorum et institutiones... szólaltatja meg: „... totius Humanitatis fundamentum in arte Grammatica positum est... nihil enim praeclari sperari potest de male rudrata initio structura... Superioribus plane annis per varios itum est Grammaticos; et cum priores non placerent (v. ö. pl. csak *Despauterius* *Mon. Germ. Paed. II. kt. 141., 151., 153., 210., 214., 232., 248., 235. ll.*) alios atque alios subinde in Scholas nostras adscivimus. Quae tam crebra commutatio nec levitatis nota, nec doctrinae iactura caruit, quod homines nostri, quo tempore oportuit eos ad meliora proficere, cogentur identidem nova conquirere: dediscere, quae didicerant: et tanquam de vertendo solo potius, quam de statuendo domicilio cogitare." *Mon. Germ. Paed. V. kt. 155. l.*

²¹⁴ V. ö. *Melanchthon* nyelvtanaira *Vormbaum*: i. m. I. kt. 35., 78. és jegyz., 88., 170—2., 190., 202., 237., 244., 306., 415., 526., 558., 747—8., *Camerarius* átdolgozásában 281., *Micyllus*éban 309., 528., a XVIII. sz.-ban is u. ott II. kt. 204. 523. ll. már *Despauterius* is három felé osztotta szét az anyagot, v. ö. *Bäbler*: i. m. 140. l.

szerzők. Aldus 4 könyvből álló nyelvtana pl. egy-egy könyvet szentel a főneveknek, igéknek, a stilisztikával tele szőtt szórendnek, az utolsót pedig a prosodiának, melybe a verstant is beléolvasztja. Még középkori szokás él tovább a nyelvtan egyes kiszakított fejezeteinek átdolgozásában és kiadásában, melyet eleinte az átmeneti időszak javító munkássága, később pedig a tanítás módjára vonatkozó újító törekvések éltetnek tovább. Ide sorozhatók a főnevek, igék, ragozásait, melléknevek fokozását föltüntető táblázatok, melyek használatáról az iskolák tantervei tesznek bizonyosságot.²¹⁵

Megkevesbedik a grammatika anyaga a helyesírás elméletével, melynek önálló és aprólékos tanítását fölöslegessé tették a nyomtatott tankönyvek és folytonos írásbeli dolgozatok. A tantervek mindig ritkábban emlegetik a XVI. sz. közepétől kezdve az ortografiát és csak az írásbeliségek javításánál kötelezik a tanítókat, hogy gyakorlati elsajátítására gondot fordítsanak.²¹⁶ Levált a grammatikáról a humanisták által nagyra-növesztett *retorika* is és a stilisztikának beléolvasztott része (flores rhetorici), mert ennek kiadósabb fele (syntaxis ornata) még jóideig állandó tárgya a grammatikának. A prozodiára új feladat és megváltozott helyzet várt.²¹⁷ A monostori vagy székesegyházi iskola középkori tanulója ugyanis az egyházi ének és közös olvasás miatt rögtönösen rászorult a prozódia gyakorlati, de némi elméleti ismeretére is. A humanista iskola kiadósan csak a versírásnál hasznosítja, éppen ezért tanítását is elodázza és a verstannal kapcsolja egybe. Kezdetől fogva nagy gondot vet azonban a helyes kiejtés gyakorlati elsajátítására és szívós igyekezettel írta a nemzeti nyelv nyomán kifejlődött visszasságokat (a németeknél pl. b és p, t és d fölcserélését).²¹⁸

²¹⁵ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 78. és jegyz., 79., 238. ll stb.; jezsuitáknál Mon. Germ. Paed. II. kt. 214. l. Murrnellius táblázatai és 234—5. ll.

²¹⁶ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 171. l.

²¹⁷ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 64., 67. és jegyz., 174., 179., 309. ll. stb.

²¹⁸ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 171. l. „pronuntiatio propria non agrestis“; Breslauer Schulordn. 1570. u. ott 190. l. „... Vnd sol... der Praeceptor ... achtung geben, das die Knaben die Buchstaben fein vnterschiedlich, deutlich vnd verstandlich lernen kennen vnd aussprechen. Exempli gratia das sie nicht ein d für ein t, ein b für ein p nennen. Item, das sie die Buchstaben ohne zusatz ausreden... Item, das man sie gewehne, wenn ein strichlein oder pünctlein kömpt, ein wenig aufzuhören...“

A nyelvtanok²¹⁹ élén a *grammatika meghatározása és felosztása* áll. A régiek mintájára sokáig szokásos a grammatika többféle meghatározásának egybevetése és ezen az alapon helyes definíciójának kifejtése és mintegy igazolása. A humanisták kezén a grammatika — jöllehet az antik iskola értelmében veszik — látszólag sokat veszít régi jelentőségéből azáltal, hogy egyes fejezetei önállósulnak²²⁰ (prozódia, verstan, retorika), más részlete pedig, — mint láttuk az ortografia esetében²²¹ — elesik régi szerepétől. A felosztások legtöbbször még felsorolják az összes hagyományos részeket, az újabb meghatározások azonban már nem egyszer azt juttatják kifejezésre, hogy az egyes fejezeteket összekötő régi szálak meglazultak.

Szorosan vett anyaga, melynek megjelölésére korlátozódik mindinkább a grammatika neve is, a humanista iskola által két élesen elkülönített fejezetre bontott,²²² *latin alaktan, eset- és*

²¹⁹ A vizsgálódás csak a leghasználatosabb és a fejlődés szempontjából jelentős grammatikákra terjed ki, de teljességre így sem tart számot. Az *olasz* grammatikákra l. fennt 201. jegyz.; a későbbiek közül a már idézett jelesebbek mellé *Cochläus J.*: *Quadrivium Grammatices...* Nürnberg. 1511. (V. ö. *K. Otto*: *J. Cochläus der Humanist.* Breslau. 1874. 9. l.); *Timann Kemner*: *Compendium aureum etymologiae...* Deventer. 1502.; *Brassicanus J.*: *Institutiones Grammaticae...* Strassburg. 1508.; a jezsuiták grammatikáira *Alvarez Emmanuel*: *De Institutione Grammatica libri tres.* Olyssipone. 1572., melynek a XIX. századba benyúló átdolgozásai részletesen szemléltetik a gr. reformjait; legfontosabb átdolgozása *Torsellino*-tól, Genuae, 1648., ezenkívül szemelött tartottunk egy 1746. évi nagyszombati kiadást.; a protestáns iskolákra l. *Melanchthon* nyelvtanait fent 214. jegyz. és *Enchiridion Elementorum puerilium...* 1523.; az editio Voegeliaea példányait használtuk (Leipzig, 1579.); a többiek közül csak az evangélikus tantervekben szereplő: *Bonnus (Vormbaum)*: i. m. I. kt. 171. l.), *Micyllus* (u. ott 202., 588—9. ll.), *Camerarius* (u. ott 202. l.), *Rivius* (u. ott 448—9., 469—70. ll.), *Linacrus* (u. ott 558., 596. ll.), *Viennius* (u. ott 643. l.), *Avenarius* (II. kt. 395—6. ll.), *Schmid* (u. ott 395., 515. ll.), *Gerardus Vossius* (u. ott 417. l.), *Clenardus* (u. ott 528. l.), *Seybold* (u. ott 760. l.), *Cellarius* (III. kt. 78., 657. ll.), *Lange* (u. ott 215. l.), *Cythereus* (u. ott 299. l.) nyelvtanait kísértük figyelemmel.

²²⁰ A prosodiára l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 64., 67. és jegyz., a vers-tannal kapcsolatosan 174., 197., 309. stb. ll.

²²¹ Az orthographiá-ra l. pl. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 171. l. és v. ö. *Müller*: i. m. 279. l. és köv. ll. alapos fejezetét a helyesírás és központosítás iskolai tanításáról.

²²² Így pl. a braunschweigi tantervben (1543): „De Donatisten schal men alle Dage vor Middage... in der Grammatica, Etymologia, Syntaxi

mondattan. A latin nyelv ismeretének szükséges és nélkülözhetetlen alapját e kettő tanításával vélték megvethetni.²²³

A *latin alaktan* (etymológia) szabályai a hagyományos nyolc beszédrész kereteiben rendeződtek és a római grammatika-írástól kezdve a névszók és igék köré csoportosultak. A névmások tárgyalása pedig e két nagy fejezet közé ékelődött. A nehezebben rendezhető részek, mint pl. a praepositio, kiegészítők, értelmezők stb. vagy már az antik grammatikákban lazán fűzött fokozás, századokig nem találták meg a nyelv rendszerében megillető helyüket. Micyllus pl. — ki ebben a XVI. és XVII. sz. legtöbb grammatika-íróját példázhatja — a melléknevek és a fokozás tárgyalásával kezdi meg az alaktant. Cellariusnak a XVIII. századból való nyelvtana pedig a névragozások és a főnevek nemí szabályai között jelöli ki a fokozás grammatikai helyét. Valamivel állandóbb hely jutott a viszonzyszavaknak (praepositio), melyeket vagy az alaktan záróköveként, az igék után tárgyaltak (Cellarius), vagy pedig az igékről szóló terjedelmes fejezetek közé szorítottak az igenevek mellé (Micyllus).²²⁴

A *nyolc beszédrész* közül — ez ugyanis a további elrendezés kerete — a legfontosabbnak, a mondat két tartó oszlopának, a névszót és az ígét tartják, ezekkel indul meg a tanítás is.²²⁵

vnd Prosodia sehr vlytich öuen vnd vortdryuen.“ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 50. l., 303. l.; II. kt. 497. l.

²²³ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 50., 54., 79., 82., 85., stb. ll.; Breslauer Schulordn. (1570.) u. ott 191. l. „...Decliniren, Comparirn vnd coniugirn ... Welchs der erste grund ist des theils der Grammatica, so man Etymologiam nennet, vnd man anfenget alle Lateinische wörter inn die octo partes orationis vnterschiedlich auszutheilen vnd zu erkennen... die Knaben allein in der Etymologia mit sonderem vleis geübt sollen werden: Dann diss theil der Grammaticken, ob es das grössest, schwereste vnd unlustigste ist, so erstreckt sich doch seine nutzbarkeit viel weiter aus, denn es sich bey der lernenden Jugend ansehen lest, Vnnd ist gewiss geübet sein.“ V. ö. u. itt 415. l.

²²⁴ *Micyllus*ra l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 590. l.; *Cellarius Christophorus*: Erleichterte Lateinische Grammatica... Merseburg. 1720.

²²⁵ *Kursächsische Schulordn.* (1580.) „Weil aber das Nomen und Verbum die fürnehmsten Partes Orationis sind, soll ihnen der Praeceptor ...zuerst ein Nomen, darnach ein Verbum fürgeben... aber mit denen Accidentibus Nominis et Verbi, item: mit denen andern Partibus orationibus allerding noch zur Zeit unbeschweret lassen...“

A nyelvtan régi szempontjainak változatlan uralmát az mutatja a legjobban, hogy az egyes beszédrészek tárgyalása még pl. a XVIII. században is teljesen a régi keretekben a hagyományos szemszögből történt. A főneveknek pl. hét sajátosságuk van: minőségük, nemük, változásaik, összetételeik, számuk, esetük és ragozásuk.²²⁶ Ezek tárgyalását, mint pl. a nyelvtan valamennyi más fejezetét is mindenütt, a szabályok vezetik be (*regulae de formatione casuum*). E szabályok előrebocsátása és sokszoros rendezése középkori szokás, melyet a latin iskola grammatikája a neohumanizmusig nem tudott levetni. Az élen az *általános szabályok* (*regulae generales*) állanak, melyek pl. az összes főnevekre vagy igékre stb. állanak, azután következnek a *különlegesek* (*regulae particulares*) pl. a harmadik névragozáshoz tartozó *is-végűek* nemű szabályai. Befejezésnek aprólékosan sorolják föl a nyelvtankönyvek a szabályok alól való kivételeket. A tárgyalásnak ez a módja volt az oka annak, hogy a kivételek és rendhagyók felsorolása és bemutatása megelőzte a rendes névragozást és ígeragozást.²²⁷

A *főnevek nemére* vonatkozó szabályok (*regulae de genere*) először általánosságban a jelentés szerint próbálták tájékoztatni a tanulókat. A speciális szabályok az egyes ragozásokon belül a főnevek végződése szerint csoportosítva adták meg a névszók nemét, pl. a második deklinációhoz tartozó főnevek nemű szabályai. A legaprólékosabb útbaigazításokat a részleges szabályok adták meg, melyek alapján ugyanazon ragozáson belül az azonos végződésűek neme volt megállapítható. A szabályok és kivételek e nagyranőtt halmazából egész labirintus épült, melyben görnyedezve és holtrafáradtan botorkált a latintanítás.²²⁸

A *névragozásnak* öt különböző formáját különböztetik meg

²²⁶ *Cellarius* idézett nyelvtanában.

²²⁷ *Micyllus* nyelvtanában a sorrend pl. „*Quaestiones praecipuae de accidentibus Verbi; Regulae de formandis praeteritis et Supinis coniugationis I—IV.; Quaestiones praecipuae de Participio, Adverbio, Praepositione et Interiectione; (legvégül) Formulae Coniugationum Regularium et Irregularium.*”

²²⁸ A *Regulae de genere generales, speciales, praecipuae* (végződés szerint) szintén megelőzték a névragozást. V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 590. l.

a humanista nyelvtenok. Az egyes esetek képzésére vonatkozó általános szabályokra itt is a részlegesek következnek, melyek pl. az első deklinációnál a többes részeshatározó, a másodikban a birtokos és megszólító, a harmadikban az egyes tárgy- és határozó, a többes birtokos esetek eltéréseire vonatkoznak.²²⁹ A kivételek pontos felsorolása után az alanyeset végződése szerint csoportosítják az egyes ragozásokhoz tartozó főneveket (a harmadik deklinációban pl. 26 féle végződés szerint),²³⁰ az esetek képzésében azonban a birtokos eset az irányadó. Ezért jelölik meg ezentúl ezt is a nyelvtenok és szótárak (pl. rex, regis).

Ez elvont és bonyolult szabályrendszert csak a legvégén követik a rendes *ragozások példái* (paradigmata), melyek zavartalanul vándoroltak egyik nyelvtankönyvből a másikba, Donatustól Cellariusig.²³¹

A *névmások* a főnevek és igék kettős nagy fejezete között kaptak helyet. Sokszoros fölosztásukra és ragozásukra vonatkozó szabályaik között nem egy helyes használatukra is ad útbaigazítást (pl. se és ipse pontos megkülönböztetése).

Az *igék* tárgyalásának módja és szempontja hasonlóképpen a régi. Sajátosságaik szerint adódtak az egyes fejezetek, ezek élén újra a szabályok, majd ezek után a kivételek. A főnevek nem szabályainak mintájára itt a rendestől eltérő mult időnek képzése zúdította a tanulókra a kivételek és aprólékos szabályok özönét.²³² Az ígeragozás négy rendes formája mellett az

²²⁹ *Micyllus*nál „Paradigmata primae et secundae Declinationum cum paucis regulis, maxime de Dativo plurali primae, et de Genitivo et Vocativo singulari secundae. Regulae de formatione Genitivi singularis nominum tertiae declinationis... Accusativi et Ablativi... Genitivi pluralis...”

²³⁰ *Micyllus*nál a 3. deklináció főnevei al, ar, as, bs, ax, el, er, es, ls, ex, an, ir, is, rs, ix, en, yr, os, ns, ox, on, or, ur, us, ps, ux végződések szerint csoportosítva.

²³¹ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 189 l. *Donatus* ragozási példái *Magister*, *Musa*, *Scamnum*; *Melanchthonéi*: *Filia*, *Dea*; *Gener*, *Adulter*, *Filius*, *Orpheus*, *Dominus*; *Ardelio*, *Sol*, *Numen*, *Torcular*, *Lac*, *Mel Codex*; *Arcus*, *Veru*; *Fides*, *Res*. V. ö. u. ott 753. l.

²³² *Despauterius*:

„Praeteritum per *ui* facit *es*, per *itumque* supinum.

Vult *xi*, *ctumque cio*. Facit et jacit *ecit*, et *actum*.”

Külön könyv számba ment a kivételek tömege I. *Vormbaum*: i. m. II. kt. 618. l. és jegyz. „praeteritorum libellus.”

ötödiket a rendhagyók képezik. Az egyes ragozási mintákon belül ismét külön csoportosítják az egyformákat.

A főnévi igenevek, határozók, kötő- és viszonyszók közbevetett fejezeteire következnek csak az *igeragozás példái* és pedig először a rendes és csak utána a rendhagyó ragozásoké.²³³

A grammatika *alaktanának célját*, melyet a tananyag elrendezésével és földolgozásával egyaránt el akart érni a tanítás, abban látták, hogy a tanuló a kezébe került latin szöveg minden egyes szavát pontosan el tudja helyezni a nyolc beszédrész nyelvtani kategóriáiban és ismerje a rávonatkozó összes szabályokat a legáltalánosabbtól a legapróbbig, mert csak ez biztosíthatja — hitték — a nyelv helyes használatát.²³⁴

Az *eset- és mondatan anyaga* nem különült el egymástól. A földolgozás jellegzetes módját Alvarez grammatikája példázhatja, mely az eset- és mondatan egész területén érvényes 14 szabályt állít az élre. A nyelvtan ezen részében a főnevek és melléknevek kapcsolataira vonatkozó megjegyzésekre a kérdőmondatok, majd a sajtáságos vonzattal bíró latin ígék részletes felsorolása következik (dativussal, accusativussal, ablativussal álló ígék stb.). A nyelvtannak ebben a fejezetében ismertették a mondat-rövidítés (nom. és accusativ. cum infinitivo, participiumos szerkezetek, ablativ. absolutus), a gerundiumos szerkezetnek, a különféle mellék-mondatok kötőszavainak és az anyanyelvtől eltérő sajtáságainak és szerkezetének szabályait (syntaxis praeceptiva).²³⁵

²³³ *Melanchthon* példái: Macto, seco, tono, crepo; liqueo, langueo; meto, peto, pasco; venio, farcio, sentio. Az ígét így jelölték: prehendo, di, sum.

²³⁴ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 192—3. ll. (Breslauer Schulordn. 1570.) „Paradigmata declinandi, comparandi et coniugandi, Nomina, Pronomina, Verba et Participia fein deutlich erkleret werden (sollen), das sie (tanulók) die Numeros, Casus, tempora et modos, vnd derselben discrimina vnd signification fein deutlich vnterscheiden und verdeutschen lernen...“ „jedere worte zu jhrem parti Orationis referieren vnnnd durch desselben Accidentia eigentlich füren verstehen vnd erkleren können; u. ott 191. l.; v. ö. 529. l.

²³⁵ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 194. l. (Breslauer Schulordn. 1570.) „... die allerschlechtesten vnd gemeinsten Regulas aus dem Syntaxi, als de constructione Adiectivi et Substantivi, Nominis et Verbi, Item Verbi cum Dativo, Item Verbi activi cum Accusativo, dictirn, erkleren vnd einbilden, Damit sie fein mehlichen auch zum Syntaxi präpariret werden.“ V. ö. 590. l. és III. kt. 79—81. ll.

Jóideig szokásos az eset- és mondatban anyagát is három fejezetbe elrendezni aszerint, hogy mit parancsolnak, mit engednek meg és mit tiltanak meg a szabályok (syntaxis praeceptiva, permissiva, prohibitiva). E két utóbbi részben húzódnak meg a *stilisztika* szabályai. Felőtlő a humanista iskola nyelvtanainak gazdagodása ezen a téren. Despauterius pl. a barbarizmus és soloecizmus címe alatt a helytelen átvitt-értelmű szavak alkalmazásáról, a szóhalmozásról és szószaporításról, terjengősségről, kétértelműségről, a szókihagyásról és elhallgatásról meg a homályosságról stb. tárgyal, mint a jó stílus hibáiról. A csiszolt stílus ellen való vétségek fejezetében újabb nyolc más hibát számlál elő; a stílus elevenségének és fordulatosságának fokozására szintén számos alakzatot sorol föl.²³⁶ A klaszszikusoknak az iskola olvasmányai során szereplő munkáiból szedik a grammatika-írók a példákat a jó stílus kellékeinek és ékességeinek szemléltetésére, az elsajátítás gyakorlati útját pedig a folytonos stílus-gyakorlatokban, frazeológiai gyűjtemények megtanulásában látják. Később a stilisztika anyaga és szempontjai is rendeződnek. Cellarius pl. a jó és finom stílus legelső követelményének a választékos és gazdag (copia) szókinccset tartja (verborum puritas), melyből az írónak, mint kincses házból, mindig a legtalálhatóbb kifejezéseket kell előkeresnie (proprietas verborum). A latin szavak igazi jelentése a klaszszikus írók szóhasználatából állapítható meg. Az antik irodalom mestereinek törőlmetszett latinos kifejezései szintén nagyban hozzájárulnak az írásművészet fejlesztéséhez (idiotismus). Ugyancsak tőlük sajátítható el a legelőnyösebben a stílus kerekdedtsége (rotunditas stili), és ők mutatnak példát az egyes szerkezetekben és mondatokban a szavak elegáns elrendezésére (verborum collocatio, connexio et ratio periodorum). A mondatrészeknek a hangsúly szerint való arányos egymásutánja adja meg a beszéd eleven ritmusát; az írásmű tárgyához szabott (character et dicendi genus) és válogatott kifejezések pedig az elő-

²³⁶ *Despauterius*: i. m. „Acyrologia, Pleonasmus, Perissologia, Amphibologia, Thautologia, Macrologia, Eclipsis, Aposiopsis, Aenigma.; a miscellanea alatt ezek állanak: Epimone, Antipophora, Parasiopsis, Prosopopeie, Epanodos, Paradiastole, Hendiadys, Hypallage, Liptote, Antitheton, Erotema, Epexegesis, Emphasis, Parelcon, Euphonia, Apostrophe, Alletheta. V. ö. *Bäbler*: i. m. 162. l.

adás ünnepélyes, barátságos, költői stb. hangját biztosítják.²³⁷ A nyelvtani könyvek stilisztikai megjegyzései mindvégig arról tesznek tanubizonyosságot, hogy az iskola a tanulókat nemcsak a klasszikus írók műveiben rejlő formai szépségek megértéséhez akarta elvezetni, hanem egyben ezek utánzására is meg akart tanítani.

A grammatika anyagának ismertetett sorrendje sehogy sem felelhetett meg a humanista iskola azon célkitűzésének, hogy rövid nyelvtani iskolázottság után a klasszikusok olvasásához segítse el a tanulókat. Megtoldotta az elrendezésben rejlő nehézséget a földolgozás szokásos módja, mely éppen azokat a nyelvtani fejezeteket szorította az utolsó helyre (pl. ragozásokat), amelyekre pedig a tanítás legelső sorban rászorult. A nyolc beszédrész által nyújtott hagyományos keret ugyanis, mint láttuk, a nyelvtan megszerkesztésében a mondatot vette alapul, a szabályok megállapításában pedig a nyelv elmélete szabta meg az egymásutánt. A nyelvtan fejezeteinek így megszabott rendje éppen ezért egyáltalában nem számolt a tanítás és tanulás során megkövetelt legelemibb didaktikus követelményekkel sem. Ennek nyomasztó súlyát annál inkább kellett az iskola latintanításának éreznie, minél jobban meggyőződött arról, hogy a latin beszéd tanításában mind kevesebb segítőtársa akad és minden más előkészület híján rögtön a grammatikával kell megkezdenie ez idegen nyelv oktatását. Ez magyarázza meg, hogy közel két évszázad munkássága a grammatika-írás területén jórészt a *didaktikus szempontok érvényesítésére* esik. Ezt a törekvést természetesen csak a nevelés története méltányolhatja kellőképpen.

A latin nyelvtan anyagára vonatkozólag — ez vár csak a jelen fejezetben megvilágításra — a humanista íróknak didaktikus törekvése két százados mozgalomnak lesz forrásává: az egyik a nyelvtan hagyományos *sorrendjének megváltoztatására*, a másik a tanítás helyesebbnek vélt módja által sugalmazott *megrövidítésére* irányult. Az első pillanatra egyik törekvés sem

²³⁷ *Cellarius*: i. m. Einleitung. „... nihil otiosum, nugatorium, exile, concisum, sed omnia ex profundo rerum intellectu atque ex intimis Philosophiae venis hausta, solida et conspecta“ sint. *Despauterius*: i. m. a stilus és ezért a grammatica praeceptiva is: familiaris, media, elegans, sollemnis.

látszik újnak vagy felötlőnek, mert hiszen a grammatika rövidségét mindenegyes kor hangsúlyozta és a renaissance nagy mesterei épen nem az utolsók azok sorában, akik ennek hangos kifejezést is adtak.²³⁸ Az újszerű azonban ezentúl abban rejlik, hogy kifejezetten a tanítás és nyelvtanulás szempontjai szerint kezdik rostálni a grammatika anyagát. Még jobban palástolt és elrejtett a grammatika fejezeteinek didaktikus szempontból megváltoztatott sorrendje. A grammatikai hagyományokhoz való merev ragaszkodás ugyanis még a XVIII. század folyamán is a nyolc beszédrész régi cégére alatt árulja az ismereteket, de ezen belül, sőt ezeket pusztán díszleteknek alkalmazva, gyökeres átcsoportosításokat foganatosított a tanítás helyesebb módja érdekében.²³⁹

Mivel a protestáns és jezsuita iskolák rendszeres tanításában ütköztek ki a legélesebben a grammatikák fogyatkozásai, ezek a színterei az átalakulásnak is. Érdekes világot vet e törekvésekre mindjárt a kiindulásnál a jezsuitáknak az az alapos és komoly kritikája (1586-ból) Alvarez Emmanuel grammatikájáról, melynél értékesebbet a XVIII. századig alig találunk.²⁴⁰ Szemléletes képét adja ez a bírálóat egyben az anyagmegválasztás és tanítási mód azon szempontjainak, melyek közül nem egy alapvető jelentőségű csak századok multán jutott uralomra. Először is azt kifogásolják Alvarez könyvében a bírálók, — ami a sokféle nyelvtant megpróbált protestáns iskolák legkeserűbb panaszainak tárgya — hogy a kezdők számára írt elemi latin nyelvtan és a haladók részletes grammatikai könyve nem azonos módon határozza meg és írja le a szabályokat és mondatrészeket.²⁴¹ Ez az eljárás — úgymond — csak folytonos zavart okoz, mert a régi ismeret, nemcsak hogy hasznavehetet-

²³⁸ Lásd fent 210—11. jegyz. és a vele kapcsolatban mondottakat.

²³⁹ *Cellarius és Lange* i. m.

²⁴⁰ *Mon. Germ. Paed.* V. kt. 155—60. ll.; protestáns részről Neanders *Bedenken-jével* vetjük egybe. l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 746. l. és köv. ll.

²⁴¹ „... confusionem parit non modicam” i. h.; „... Adiectum Priscianum sic definit, Diomedes sic, Linacer sic, Alius quisquam sic, quae mihi definitio maxime probatur, quam etiam vos (mondja az iskolamester) prae ceteris decet meminisse, die sie (tanulók) ohne das statt, mit einerley kurtzen vnd deutlichen, klaren Praeceptis zu thun haben...” „... im anfang müssen die Knaben ... die Paradigmata Donati auswendig lernen, ... auch die Definitiones partium vnd Accidentium ... mit grosser mühe

lenné válik, de az új bevésését is felette meggátolja. Ezt a zavart és nehézséget még inkább növeli az, ha a grammatika-író egyazon nyelvi jelenségre különféle definíciókat hord össze és vitatkozó módon akarja a helyeset megállapítani. Elhibázott dolog ezenfelül az egyes nagy fejezetek élére általános szabályokat állítani. Alvareznek az esettan egész területére érvényes tizennégy szabálya, egyetemességénél fogva, mert t. i. vonatkozik a főnévi igenevekre, határozókra stb., nemhogy megkönnyítené a tanuló munkáját, hanem inkább megzavarja és megnehezíti. Mindazt, amire e szabályok állanak, csak később ismeri meg alaposabban a tanuló, ezért nyomukban csak homály támad, megértésük pedig lehetetlen.²⁴² Különben is gyakran előzik meg a nehezebb dolgok a könnyebbeket, amit csak fokoz, hogy nem egy nyelvtani fogalmat és jelenséget kellő kifejtés és magyarázat nélkül vesz föl a tárgyalásba a nyelvtani könyv. Érzik a bírálók, hogy a legtöbb kifogást Alvarez grammatikájának sorrendje ellen tették, ennek azzal adják magyarázatát, hogy a szerző rendszerező szempontjai — megengedik — mindig helytállóak a grammatika elméletének, de nem a tanításának szemszögéből tekintve. Az elméletileg helyes egymásután azonban a tanítás és tanulás számára nem mindig a legalkalmasabb, sem pedig a legvilágosabb. Ennek végső okát — úgymond — abban kell keresnünk, hogy a gyermeki elme figyelme és érdeklődése az egyes, érzéki dolgok szemléletes megfigyelésére irányul, az általánosítás pedig szemében elvontságot és homályt szül.²⁴³

vnd Arbeit, ...dann bringet man sie zum Compendio... da müssen sie des Donati praecepta vergessen,... vnd neue Praecepta aus dem Compendio lernen... so führet man sie zur kleinen Grammatica Philippi, da müssen sie aber das Compendii Praecepta vergessen..."

²⁴² „quae plus habent obscuritatis, quam ut intelligi possint a tironibus.“ i. h. Refert és interest sajátos szerkesztéséről már a névragozással kapcsolatban esik szó, „principio difficillia quaedam ponantur, quae postea facilius intelligerentur.“ V. ö. Neander felfogását Melanchthon nagy nyelvtanára vonatkozólag. i. h. 747—8. ll.

²⁴³ Quam methodum probarent quidem maxime Philosophi... At non omnis ordo, quo exactior, clarior etiam est, alioquin frustra Philosophi alium naturae, alium doctrinae distinguunt ordinem. Alius igitur inservit ordo subtilitati, alius perspicuitati... Haec generalitas (a szabályoké), quanto methodica magis est, eo minus apta tironibus, qui axiomatum generalium non sunt capaces, sed singulorum potius: in pueris enim viget

A XVI. században nagyszámmal napvilágot látott grammatikákban úgyszólván mindegyiküknek előszava foglalkozik bírálattal és javaslatokkal. Az új század küszöbén azonban már láthatólag megtört erejében a grammatika-gyártás láza és jobban kikristályosodtak a grammatikával szemben támasztott követelmények is.

Az írók, — csaknem valamennyi az iskolák tanítómesterei közül kerül ki — a nehézségek eloszlatására kettős vállalkozásba fogtak. A kezdők számára írt latin nyelvtani bevezetések anyagát tényleg alaposan megrostálták, sorrendjét pedig a tanítás megkönnyítésére gyökeresen átforgatták. Ez a munkásság közvetlenül nem is a hagyományos grammatika-írásba, hanem a régebben is dívó ragozási táblázatok szerkesztésébe kapcsolódik közvetlenül bele.²⁴⁴ A nyelvtani könyvekben gyakorta az utolsó helyre szorított ragozási mintákat és ezekkel kapcsolatban a rendes ragozású igéket és főneveket rendezték el szemléletesen ezeken a táblázatokon és tették meg a tanulók bevezető tanulmányává. Ezeket bővítették ki *kis nyelvtanokká*, melyek anyagát a főnevek, igék, melléknevek és névmások rendez ragozásainak példái és legegyszerűbb szabályai alkották, ezen felül azonban semmit sem vettek át a kivételektől és rendhagyóktól hemzseggő grammatikákból. Ez alapos rostálásnak a jezsuiták adhatják példáját, akik még a rendes igeragozásból is csak a könnyen megérthető és megtanulható igeformákat tanították kis diákjaikkal.²⁴⁵ A kis nyelvtanok anyaga azután a hu-

magis sensus, qui est singularium, quam intelligendi vis, ad quam generalia pertinent: praeterquam quod horum generalium tot sunt exceptiones aliquando, ut vix diudicari possit, ex iisne, an ex illis regula constituenda sit."

²⁴⁴ V. ö. fentt 202. jegyz. és Formula Declinandi et coniugandi... Strassburg. 1521.; *Murmellii*: Opuscula duo... de verborum compositis... de verbis communibus et deponentibus... Köln. 1504.; ugyanő: Nuclei... de verborum declinationibus... Deventer. 1514.; használatára *Mon. Germ. Paed.* II. kt. 234—5. ll.; *Vormbaum*: i. m. I. kt. 78—9. ll., 192., 238., 304. stb. ll. „Typi Declinationum, Comparationum et Coniugationum."

²⁴⁵ *Mon. Germ. Paed.* V. kt. 158. l. a jezsuiták *Rudimenta*-jának anyaga "...primo breves et perspicuae quaedam singularum fere partium Orationis descriptiones, subiecto vno aut altero exemplo. Secundo simplices Nominum substantivorum declinationes quinque... cum prima tantum Adiectivorum declinatione et cum Pronominum declinationibus... Tertio simplices Verborum Coniugationes sine Modo potentiali et permissivo..."

manista iskola szemében az az alap, melyre fokozatosan kellett az oktatásnak a részletesebb grammatikai ismereteket ráépítenie és így a tanulók tudását a rendhagyókkal és a további szabályokkal kibővíteni.²⁴⁶

A grammatika-szerkesztés ugyanis a Rudimentá-kon kívül már csak teljes *nagy iskolai grammatikákat* ismert, amelyeknek tanulmányi anyaga és elrendezése a fentiek után már ismeretes. Ezek sorrendjében is lassan a tanítás szempontjából fontos tudnivalók kerültek az egyes fejezetek élére (ragozások, áttekinthető táblázatok, rendes paradigmák stb.). A nyelvtani anyag megrövidülése azonban ehelyütt már nem sikerült, mert az a fölfogás uralkodott, hogy ezeknek a grammatikáknak mindenben a legrészletesebb és legalaposabb tájékozódást kell nyújtaniok. A tanítás során megvalósítandó fokozatos haladás és kibővítés elvét ezekben a nagy nyelvtanokban azáltal juttatták kifejezésre, hogy különféle jelekkel (apróbetűs, csillag, kereszt) látták el a szabályokat és bekezdéseket, melyek az egymásra következő iskolai tagozatok tanulmányi anyagát alkották (az egyik csoport a csillagos, a következő pedig a részletesebb kereszties szakaszokat tanulta a nyelvtan fejezeteiből). E részek kijelölése már sok eltérésre mutat aszerint, hogy mit és mennyit tartott fontosnak a grammatika-író az egyes tagozatok számára, illetve mekkora lépésekben vélte taníttatni a tananyagot, mert hiszen végezetül minden iskola megkívánta növendékeitől a nagy, részletes grammatikák alapos ismeretét is.²⁴⁷

Egyedül, főként a kezdő fokon, az *anyanyelv* segítő szerepét ismerte el mindenki osztatlanul a grammatika oktatásában. A források igazolják, hogy ez a fölfogás is az olasz hatásba gyökerezik vissza, melynek érvényesülését az ifjabb humanista nemzedék csak egy kis időre tudta föltartóztatni. Az anyanyelv szerepe eleinte a szómagyarázatra, a latin és anyanyelv szerkesztésbeli különbségeinek megvilágítására, a ragozások során módosuló jelentés és a kifejezések árnyalatainak szemléltetésére terjedt ki. Lassan, de úgyszólván minden fönnakadás nél-

²⁴⁶ Vormbaum: i. m. I. kt. 194. l. csak a harmadik tagozatban szerepelnek a rendhagyók: Heteroclita, Anomala, Defectiva; v. ö. II. kt. 32., 463., III. kt. 81., 165. ll.

²⁴⁷ V. ö. Cellarius és Lange nyelvtanait; Vormbaum: I. kt. 172. l.

kül folytatta hódító útját a faji nyelv, míg végre a XVII. század folyamán az egész grammatika tolmácsává és magyarázó-jává lett.²⁴⁸

A grammatika történetének megvázolt képén még két, a XVII. századra jellemző vonást kell megvilágítanunk. Az *enciklopedikus és racionalista* korszellem hatását jelentik ezek a grammatika területén. Az első esetében a kapcsolatot az az elgondolás adta, hogy a latin nyelvi készségnek otthonosan kell forognia az ismeretek egész területén, az üres szókincsnek pedig tartalmat és értéket egyedül a dolgok és tárgyak ismerete kölcsönözhet. *Comenius* ennek a fölfogásnak leglelkesebb, de egyben legeredményesebb harcosa is. Tankönyvei (*Vestibulum*, *Janua*, *Atrium*, *Orbis pictus*) elárasztják az iskolát a mindennapi életnek szinte a szakszerűségbe hajló (mesterségek, szerszámok stb.) nem klasszikus, hatalmas szókészletével, melynek jórészt (a *Janua* pl. 8000 latin szót tanítat) a művelt embernek egész életében nem volt szüksége. A korabeli rendszeres grammatikákon ennek hatását az tükrözi, hogy e temédek szóhalmazzal adódott kivételeket és rendhagyókat bele-
szövik (pl. a főnevek nemi szabályaiba) a nyelvtanok anyagába s általában megnövesztik a grammatikák szókincsét. Későbbi évtizedek élesen vetették *Comenius* szemére e polyma-

²⁴⁸ *Müller*: i. m. forrásszerűleg mutatja ki az olasz hatást és a német nyelvnek a grammatikában mindjobban érvényesülő szerepét. A fejlődés főbb állomásai: 1. a csiszolatlan anyanyelv a grammatika egyes fogalmainak magyarázatára szolgál, pl. *Incipit tractatulus dans modum teutonici sandi casus et tempora*. 1451.; 2. az anyanyelv és a latin nyelv eltérő sajátosságait szemlélteti a grammatika egy fejezete pl. *Exercitium puerorum grammaticale per dietas distributum*, 1485. (közli *Müller*: 17—42. l.) V. ö. fent 211. jegyz.; 3. az anyanyelv az egész nyelvtan folyamán a megértetés és magyarázat segítője pl. *Bernhard Perger*: *Grammatica nova*. Passau. 1842. (V. ö. *Aschbach*: *Gesch. d. Wiener Universität*. I. kt. 573., II. kt. 45. és köv. ll.); *Aventinus* (*Turmair*) l. 212. jegyz.; *J. Pincianus*: *Epitoma Grammatices una cum praeceptis moralibus ad iuventutem*. Augsburg. 1513.; *J. Lidolphus*: *Enchiridion artis Grammaticae*. u. ott.; *G. Hauer*: i. m.; *Wencel Brack*: *Incipit aurea grammatica puerulorum...* Rostock. 1488.; *Mattheus Herben*: *Dyasinthetica ex Guarino et N. Perotto...* exarata. Köln. 1500.; *Heinrichmann J.*: *Grammaticae Institutiones...* Hagenau. 1506. A nyelvtanok nyelve még a XVIII. században is nagyon tarka képet mutat, mert a grammatika latin szakkifejezéseivel szőtték tele az anyanyelvet. pl. *Cellarius*.

thiától sugallt tévedését, mely az iskolát elsodorta az igazi irodalmi művelődés útjáról.²⁴⁹

Az *enciklopedikus* érdeklődés ugyancsak Comeniusszal föltámasztatja az egyetemes nyelvtannak a középkor óta feledésbe ment gondolatát. Comenius eszméje azonban merőben különbözik a régi középkori célkitűzéstől, mely a bölcselet problémáit tolta át a grammatika területére. Az enciklopedikus törekvés olyan nyelvtan után áhítozott, mely minden nyelv egyetemesen érvényes szabályait adná elő. Az összes nyelvek grammatikáiból ki kellene rostálni — gondolta Comenius — a közös elveket és regulákat, az egyes nyelvek eltérő sajátosságait pedig a megjegyzések rovatába iktatni.²⁵⁰

Míg Comenius terve nem igen jutott tovább a jámbor óhajtasznál, *Descartes racionalizmusának* hatása alatt a Port-Royal tagjai közül *Arnauld* és *Lancelot* meg is szerkesztik a középkori *grammatica speculativa*-kkal sokkal inkább rokon *Grammaire générale et raisonnée* című általános nyelvtanukat.²⁵¹ A nyelv és ennek elmélete a nyelvtan ebben az elgondolásban mint a gondolkodó, ítélő értelem racionális alkotása szerepel, épen ezért az emberi ész egyetemes törvényein alapszik. Ezeket a törvényeket akarta kihámozni és rendszerezni Lancelot. E célkitűzésből következett a vállalkozás eredménytelen meddősége: először a grammatika megszerkesztésében, amely semmi reménynyel sem kecsegtethetett az összehasonlító nyelvészet és a történeti nyelvtanok teljes hiánya idején; másodsor a középfokú iskola tanítása során, melynek csak a racionalizmus vakmerősége szánhatta a *Grammaire générale* töredékes (mondattan nincs is) és elvont anyagát. A racionalizmus lelkében megszületett bölcseleti nyelvtan később a fölvilágosodás emlőin ten-

²⁴⁹ *Fináczy E.*: Az újkori nev. tört. i. m. 26., 41., 43. és jegyz.; *Compayré*: i. m. II. kt. 249. és köv. ll.; *Willmann*: i. m. 206. l. használatára l. *Fináczy* i. h. 43. l. a francia jezsuiták is használták; *Nicole* bírálatára l. *Compayré* i. h.

²⁵⁰ *Comenius*: „Grammatica universalis, harmonica: ita concepta, ut sub eadem communia praecepta, quicquid ulla Lingua peculiare habet, observationis nomine referretur.” *Opp. Didactica*. II. kt. 228. l., v. ő. *Fináczy*: i. m. 59. l. jegyz.

²⁵¹ *Lancelot*: *Grammaire générale et raisonnée*. 1660.; *Carré*: *Les pédagogues de Port-Royal*. Paris. 1887. 197. és köv. ll.; *Compayré*: i. m. II. kt. 263. l. és köv. ll.

gette életét, a XVIII. század újítóinak tanterveiben mindenütt szerepelt²⁵² (La Chalotais, Diderot stb.), az école centrale meg is próbálkozott tanításával, de a tanárok valójában sohasem tudtak vele mit kezdeni.²⁵³ Még sem mult el teljesen nyomtalanul. A latin nyelvtanok szerkesztőinek inkább hasznára, mint kárára szolgált a francia általános nyelvtan példája. Ujra kezdtek érvényesíteni a humanisták által elhomályosított vagy elvetett régi rendszerező szempontokat és nyelvtani kategóriákat, a szabályokat észszerűen próbálták megokolni és összekapcsolni és kisöpörték a humanista grammatikákba rendszertelenül belégyömöszölt rengeteg poétikai és retorikai diszítő anyagot.²⁵⁴ A Port Royal mestereinek ez a kísérlete épen ezért egyik tartó pillére annak a hídnak, mely Cellarius, Lange, Zumpt stb. grammatikai reformjait a középkor hagyományaival köti össze.²⁵⁵

A neohumanizmusig terjedő tekintélyes korszaknak a *grammatika* anyaga köré fonódott összes *problémái* a latin nyelv egykorú szerepéből adódtak. A grammatika anyagának szempontjából a fordulatot az új célkitűzésen kívül főként a megváltozott viszonyok jelentették. Az iskolának nem kellett ezentúl az élő latin beszédre megtanítania, kiséperhette tehát a nyelvtankönyvekből a hagyományos szókincs legnagyobb részét. Az irodalmi művek elméletének tanítását az anyanyelvi tanulmányok keretébe utalták, ezáltal elszakadt a latin nyelvtanoktól a latin poétikák és retorikák egész anyaga. A nyelvi finomságokig elható szabályok halmaza is fölöslegessé vált a latin beszéd és fogalmazás tanításának megszűntével. A nyelvtan anyaga tehát mindinkább csak az alaktanra, az eset- és mondattanra korlátozódott. E megváltozott helyzet közepette azonban igaztalanul vádolták meg a régi humanista iskolát azzal, hogy egész munkáját a grammatika falta föl. A két-három évre elosztott latin alaktan, a szintén hosszasan és aprólékosan megkövetelt eset- és mondattan (Donatistae, Catonistae stb. infima, media,

²⁵² *Fináczy E.*: i. m. 107—8. ll.

²⁵³ *Fináczy E.*: i. m. 159., 161. ll.

²⁵⁴ V. ö. *Brunot*: *La Langue de 1660 à 1770*. L. Petit de Juleville, *Histoire de la langue et de la littérature française*. V. kt. 722—26. ll. Paris, év nélkül; *Sainte-Beuve*: *Port-Royal. Étude et Analyse par Victor Giraud*. Mellottée. Paris. 1929. 134. és köv. ll.

²⁵⁵ *Grabmann*: i. m. 106. l.; *Haase Fr.*: *De medii aevi studiis philologicis*... Breslau. 1856. 37. és köv. ll.

suprema stb. címeiken) igaz, hogy csak palástolta a terjedelmes és sok időt megemésztő grammatikai oktatást, de az iskolázás ideje menten nem tűnik föl olyannyira elnyújtottnak, ha figyelembe vesszük, hogy a humanista iskola az abc-től a szónoki művek elméletéig jóformán mindent a latintanítás keretében végeztetett el és ezenfelül egy idegen nyelvnek, a latinnak teljes beszéd- és íráskészségével bocsátotta útra tanítványait.

A *neohumanizmus* örökébe került grammatika tisztessége és becsülete, jóllehet anyaga már csak a nyelv csupasz szerkezetére és száraz szabályaira zsugorodott, nagyban megnövekedett azáltal, hogy az újítók az egyik legjelesebb lelket-művelő eszköznek tartották. A klasszikusoknak, nevezetesen a görögség kultúrájának eszményi voltát szentesítő dogma ugyanis az ideálisan kiművelt antik lélek teremtő erejének legtisztább és legjellegzetesebb megnyilatkozását épen az ókori klasszikus nyelvek grammatikáiban látta. A XIX. század romantikus élet-szemlélete pedig még mélyebb alapot vetett ennek a fölfogásnak, mert hite szerint a nyelv a legbeszédesebb tanuja a kultúra vándorútját járó népléleknek, melynek belső élményei a szó ruhájába öltözötten lépnek a külvilág elé, gondolatai pedig a nyelvben öltének testet. A gimnázium latin grammatikájának kevésre apadt és száraz anyagára várt e magasra tűzött cél megvalósítása, hogy t. i. elvezesse a tanulókat az antik nyelveket kialakító sajátos faji és lelki erők alkotó műhelyébe és ezek munkájának láttán ugyanolyan kibontakozásra és finomodásra segítse a tanuló szellemi képességeit, mint aminő a nyelveket megteremtő antik lélek birtoka volt.²⁵⁶

A gimnázium grammatikáiban fokozatosan apad a tananyag, ami önkénytelenül megkönnyíti a világosabb elrendezést. A lendületet vett filológiai kutatások nyomán rendeződik és szervezettebbé válik a latin nyelvtan szerkezetének elmélete és észszerűbb megokolást nyernek a szabályok. A nagy bizakodással kitűzött eszményi cél annyit elért, hogy az iskola munkájának tekintélyes része a grammatika tanítására esett, hogy azonban ez jórészen meddő és lelketlen maradt, abban a nevelő iskola erejét meghaladó célkitűzésen kívül az elvonttá és szárazzá zsugorodott grammatikai anyagnak is volt némi része.

²⁵⁶ *Spranger E.*: Wilh. v. Humboldt... i. m. 169—70. ll.; v. ö. fent 84—5 ll.

A XIX. század folyamán sokféle szemszögből (pszichológiai, történeti, összehasonlító, szociológiai stb.) végzett nyelvtanulmányok eredményei nem igen éreztették hatásukat a latin nyelvtan iskolai anyagán,²⁵⁷ legfeljebb az egyetemeken kebelében volt hatásuk, ahol különben *Husserl* a középkori *grammatica speculativa* utódjának, az apriorisztikus, tiszta logikai nyelvtannak is visszaszerezte régi polgárjogát.²⁵⁸

A grammatika történetének ezen vázlatos képéről világosan olvasható le az a néhány sommás tanulság, hogy az iskolázás egyetlen korszaka, semmiféle célkitűzés sem mellőzhette a latin nyelv szabályainak és elméletének ismeretét. A grammatika anyagát és szempontjait viszont mindenegyes korszak maga sajátos célkitűzéséhez szabta. Azonban a nyelv szerkezetének értelmes ismereténél magasabbra tűzött minden más cél (bölcseleti, történeti stb.) szolgálata sikertelen vállalkozásnak bizonyult eleddig, melyet eredményesen nem támogatott a grammatika anyagának semmiféle elrendezése és kiszemelése. Végül, hogy a többszázados fejlődés során testéből született meg és önállósult a mai iskolának nem egy tantárgya.

2.

A *verstan* az „*artes*” antik fogalmában egybeolvadt eredetileg mindazzal, ami manapság a művészetek és tudományok neve alá tartozik. Éppen ezért elméletének az iskola tanításában végbement változásai a kiindulástól a teljes önállósulásig híven tükrözik azt a fejlődést, melyet századokon át a közfelfogásban megjárt.²⁵⁹

²⁵⁷ *Grabmann*: i. m. 104. 1.

²⁵⁸ *Husserl E.*: *Logische Untersuchungen*. II. 1. 295. 1. Halle. 1913.; *Geyser J.*: *Neue und alte Wege der Philosophie*. Münster. 1916.; *Grundlegung der Logik und Erkenntnislehre*. Münster. 1919. 143. és köv. ll.; *Erkenntnistheorie*. Münster, 1922. 4047. ll.

²⁵⁹ Az idetartozó fontosabb irodalom: *Borinski K.*: *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie*. 2 kt. Leipzig. 1914., 1924.; —: *Die Poetik der Renaissance und die Anfänge der litt. Kritik in Deutschland*. Berlin. 1886.; *Norden E.*: *Die antike Kunstprosa vom VI. Jhd. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. 2. kt. 2. kiad. Berlin. 1918.; *Stempflinger E.*: *Horaz im Urteil der Jhdte*. Leipzig, 1921.; —: *Das Fortleben der horazianischen Lyrik seit der Renaissance*. Leipzig. 1906.; *Schröter A.*: *Beitr. zur Gesch. der*

A hellenizált Róma irodalmi világában a *poetikát* legvégül már fölfalta vagy egészen magába olvasztotta a retorika. Cicero korában már kérdésessé válhatott, hogy van-e egyáltalában oly lényeges és elütő vonás, mely megkülönböztethetné egymástól a szónoki és költői műveket. Cicero maga úgy találja, hogy ezt hiába próbálják keresni a *factio poetica*-ban, mert hiszen a szónokot sem köti a valóság és a tények igazsága, hiszen a retorika is csak a vélekedésen alapszik, ezért a szónoklat tudománynak sem tekinthető. Amit pedig a költőktől szokás megvárni, mint pl. a művészi szerkesztést, a finom és csiszolt nyelvezetet, a gazdag történeti és tárgyi ismereteket, a lelkek megindításának művészetét, mely tanácsadással, lelkesítéssel, elrettentéssel, dicsérettel és leszólással stb. képes tette készíteni, tanítani vagy szórakoztatni, mindarra a jó szónoknak is szüksége van.²⁶⁰ Az antik művelt ember eszménye t. i. ezeknek az ismereteknek és ennek a művészetnek volt a foglalata és ezért áhítozott szónok és költő egyaránt a „tudós” (*doctus*) cím után. Az ókori költő „tudománya” a mithológiai, történeti, földrajzi, irodalmi idézetek, célzások, burkolt utalások vagy hasonlatok és példák tömör díszében lépett az olvasó elé, akit csak az íróhoz hasonló képzettség segített el a költői művek megértéséhez.²⁶¹ Innen az „*odi profanum vulgus*” poetikai elve, de innen nőhetett csak ki az a kérdés is, hogy *Vergilius* költő volt-e vagy szónok. *Quintilianus* ez utóbbi értelmében adta meg erre a feleletet, mert ő az „*ars*” lényegét a retorika és poetika esetében egyformán csak abban a módban

neulatinischen Poesie Deutschlands und Hochlands. Berlin. 1909.; *Haarhoff A.*: Schools of Gaul. Oxford. 1920.; *Harkins C. H.*: The Renaissance of the twelfth Century. Cambridge. 1927.; *Köbner R.*: Venantius Fortunatus. Quellen u. Beitr. z. Kulturgesch. d. MA. u. d. Renaiss. Heft 22. Leipzig. 1915.; *Hankamer P.*: Die Sprache, ihr Begriff, ihre Bedeutung im 16. u. 17. Jhd. Bonn. 1927.; *Manitius*: Gesch. der christl. latein. Poesie bis zur Mitte des VIII. Jhdts. Stuttgart. 1891.; *Ronca U.*: Cultura mediev. e poesia lat. in Italia nei sec. XI. e XII. Roma. 1898. A régiek közül már csak részben használhatók: *Bouterweck Fr.*: Gesch. der Poesie u. Beredsamkeit. Göttingen. 1817.; *Horn F.*: Poesie u. Beredsamkeit der Deutschen von Luther's Zeit bis zur Gegenwart. Berlin. 1822—29.; *Cholevius K. L.*: Gesch. der deutschen Poesie nach ihren antiken Elementen. Leipzig. 1851.

²⁶⁰ *Borinski*: i. m. I. kt. 29—30. ll.; *Cicero*: De oratore lib. II.

²⁶¹ *Stempflinger*: i. m. 177. l.

látta, mely képes valamit meghatározott, szabályok szerint való rendben megvalósítani.²⁶² Hogy ezek után még jobban feladásba juthatott a poeta nascitur hite, azt csak elősegítette a legjelesebb római költőknek az a törekvése, mely kiváló műgonddal öntötte tudós mondanivalóját a vers formáiba. A természetes költői tehetséget nem tartották ezentúl egymagában is elegendőnek, a sikert fölfogásuk szerint csak a verselés technikájának gondos tanulmányozása és gyakorlása hozhatta meg.²⁶³ Így esett, hogy a poetika legfőbb ismertető jegye a keresztény századok hosszú sorára a *külső forma*, a *vers* lett, egyben pedig az a fölfogás vált uralkodóvá, hogy — mivel a vers technikájának ismerete és begyakorlása tanulható és tanítható, — maga a költészet is elsajátítható készség.²⁶⁴

A puritán *keresztény felfogás*, mikor az artes fogalmának tartalmát rendezgeti, a teoretikus és praktikus ismeretek mellé fölveszi a poetikust is, mint harmadik csoportot és ennek alkotásait, mint pl. a festészetét, nem gyakorlati célokat szolgáló, szemléletes tárgyakkal itéli.²⁶⁵ Ide sorozzák a költészetet is és ez az elgondolás indítja évszázados útra az „ut poesis pictura” elvét.²⁶⁶ Amikor pedig a poesist és annak beszédes alkotásait az egyházas fölfogás sáncai mögé vonult hippói püspök, *szt. Ágoston*, már fölöslegesnek tartja a keresztény ember számára, ugyanannak a lelke mélyén élő aggodalomnak ad kifejezést, mely másokkal a legélesebben íteltette el az antik költőknek a pogány mitológiával teleszött énekeit.²⁶⁷

A poetika sorsát azonban a *keresztény iskolára nézve* sokkal gyakorlatibb szempontok döntötték el. A józan és gyakorlatias római szellem nem tette meg ugyanis a verstant az iskola külön tantárgyává, jóllehet a grammatikának és a költői műveknek oktatásánál nagy hasznát és szükségét látta.²⁶⁸ A

²⁶² *Quintilianus*: Institutionis Oratoriae lib. II. c. 17., lib. X. 46, 49, 51. ed. Bonnell. Teubner. (Magyarul *Prácser A. a M. T. A. kiadásában.*) V. ö. *Borinski*: i. m. 35. l. és *Isidorus*: Etymolog. I. l.

²⁶³ *Stempflinger*: i. m. 176. és köv. ll.

²⁶⁴ *Specht*: i. m. 94. és köv. ll.

²⁶⁵ *Borinski*: i. m. I. kt. 30. l.

²⁶⁶ *Borinski*: i. m. I. kt. 30., 97. és köv., 238. ll.

²⁶⁷ *S. Augustinus*: De doctrina christiana lib. II. c. 26. és 31.

²⁶⁸ V. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 28. l. Die antike Schule als Basis des Überganges. c. szakaszát.

helyes latin kiejtés elsajátítására ugyanis versek tanítását tartották a legalkalmasabb eszköznek és ezért a verstan alapjai már a prozodiába nyúltak le. A szótagokról (de syllabis) szóló grammatikai fejezetet a verslábak elméletévé szélesítették, innen pedig már csak egy lépés volt a verssorok és versformák megszerkesztése, és ezáltal bele is került a verstan váza a régi római grammatikákba. Ezenkívül pedig didaktikus célból szilárdítják meg a római iskolák a verstan grammatikai szerepét a költői művekből vett példák alkalmazásával és így egyben hidat is vertek a nyelvtantól ezek könnyebb olvasásához.²⁶⁹

Ez az egyik magyarázata annak, hogy a keresztény latin iskola csorbítatlan érvényében vette át a hagyományos grammatikával együtt annak verstanát is. A verstan tanításának másik, mélyebbre gyökerező oka az volt, hogy a keresztény oktatás a verselés technikájának ismertetésével és gyakorlatával el akarta segíteni növendékeit ahhoz, hogy a gonoszlélektől sugalmazott pogány és bájaikkal nem egyszer megejtő versek helyébe ezek immáron az igaz Isten hitét, tanításait, és dicsőségét zenghessék.²⁷⁰ Ez a célkitűzés egyébként arra a fölfogásra is támaszkodott, mely a magasztalás és méltatás legválasztékosabb és legvonzóbb formáját éppen a versbefoglalásban látta.²⁷¹ Kedvezett ezenfelül ennek a törekvésnek a poetika antik értelmezése is, mely megengedte, hogy a költő a legkülönbözőbb tárgyakról szólhasson a középkoriak szemében is tisztes tanító, oktató és lelketnemesítő célzattal.

Igy esett, hogy a verstan tanítása úgyszólván megszakítás nélkül kísérte végig a keresztény latin iskolát a XIX. századig és pedig azzal a kifejezett célkitűzéssel, hogy növendékeit a versírásra is megtanítsa. Az iskolai verselésre vonatkozó adatok és verstani tankönyvek sora szolgál ennek bizonyosságául.

²⁶⁹ I. az ismertetett római grammatikákat. V. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 32—4. ll.

²⁷⁰ *Manitius*: i. m. I. kt. Bev.

²⁷¹ *Aldhelm*: De virginitate. Praef. „...heroicis hexametrorum versibus eiusdem praeconium pudicitiae subtiliter... canere conabor et velut iactis iam rhetoricis fundamentis ac constructis prosae parietibus cum tegulis trochaicis et dactylicis metrorum imbricibus firmissimum culmen coelesti confisus suffragio imponam.” V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 139. l.

A középkori iskolázás történetében több olyan följegyzés akad, mely azt mutatja, hogy helyenként és időnként behatóan tanították a verstan szabályait és a tanulókkal szorgalmasan gyakoroltatták a versírást. Az angol-szász monostori iskolák viszik ezen a téren is a vezető szerepet. A könnyen verselő Alcuin példája igazolja, hogy nagy gondot fordíthattak a versírás gyakorlására.²⁷² *Hrabanus Maurus* büszkeséggel említi, hogy a toursi iskolában tett szert megcsodált verselő ügyességére.²⁷³ Általában elvárta a középkori oktatás, hogy növendékei a grammatikai tanulmányok végeztével gyakorlott verselő készségről tegyenek tanúbizonyságot.²⁷⁴ *Walahfrid Strabo*, mielőtt elhagyta volna a reichenauai monostor iskoláját, *Prudentius* szorgalmas olvasása után 900 hexameterből álló verset szerkesztett; *Ekkehardt* a *Walther* mondát dolgozta föl versben; *speieri Walther* pedig a grammatikai iskolából való búcsúzása előtt azt a feladatot kapta, hogy szt. Kristóf életét írja meg vergíliusi versekben vagy cicerói prózában.²⁷⁵ Természetesen nemcsak az iskola által megszabott keretekben gyakorolta azután a diák versfaragó tudományát. A rögtönzésre való készséget, de egyben a csúfolkodó diákversek tekintélyes multját is, az a st. galleni eset igazolja, amikor egy tudós olasz mester grammatikai botlását tüstént verssel gúnyolta ki a tanuló-sereg.²⁷⁶ A vándor diákság 12. és 13. századbéli költészete pedig szintén azt mutatja, hogy verseik nemcsak jámbor tanító-mesterek felügyelete és korrektúrája nyomán készültek.²⁷⁷

A *renaissance* idején még szélesebb mederben folytatódott

²⁷² *Manitius*: i. m. I. kt. 278. és köv. ll.

²⁷³ *Manitius*: i. m. I. kt. 300. l.; *Borinski*: i. m. I. kt. 43. l. és jegyz.

²⁷⁴ *Pertz*: Mon. Germ. SS. XI. 140. l. Vita Meinwerci c. 160.

„Ludus fuit omnibus insudare versibus
Et dictaminibus iocundisque cantibus.”

Notkeri epist. 47. „Quia literarum studiis ab infantia fuistis occupati, obsecro, ut prosas orationes et strophas versuum congruas absque detractatione et dilatatione curetis”. V. ö. *Specht*: i. m. 112. l.

²⁷⁵ V. ö. *Pertz*: Mon. Germ. Poet. Lat. med. aevi. II. kt. 303. l. *Walahfrid Strabo*: Visio Wettini.; *Ekkehardt* cas. c. 80. 284. l.; *Waltherii Spirensis Vita S. Christophori* prolog. ed. Harster. 106. v. ö. *Specht*: i. m. 113—115. ll.

²⁷⁶ *Specht*: i. m. 96. l. és jegyz.

²⁷⁷ V. ö. fent 47—8. ll. és 130—3. jegyz.

ez a középkori hagyomány. A humanista latin-iskola egyik szakaszának a neve is *poesis* lett, a stílusgyakorlatok pedig lépésről-lépésre vezettek el a versírás elsajátításához. Mindennek végét szintén a neohumanisták gimnáziuma jelentette, melyben a poetikának új célkitűzés jutott. A költészet elmélete ettől kezdve, sőt egyidőre még a versírás gyakorlata is, az anyanyelvi oktatás keretében folytatta további útját.

A poetika tanításának ez a sajátos jellege érteti meg, hogy miért kívánták meg a latin *iskola mestereitől*, hogy ezek maguk is *gyakorlott verselők* legyenek. Már a római grammatikusok nyitják meg didaktikus céllal ugyan (*Terentius Maurus* Kr. u. III. sz.-ban az *ars metrica*-t is versbe szedte) — a versíró tanítók hosszú sorát, mely folytatódik *Paulus* diakonussal, *Alcuin*-nal, *Hrabanus Maurusszal* stb., azután átvezet a humanista iskolák mestereihez, akiknek a verselésben való jártassága és olthatatlan vágya a „poeta laureatus” áhított címéért közismert dolog.²⁷⁸ A humanista mesterek verselő buzgósága jóideig nem ismert határt, nemcsak a grammatikákat, a szabályokat és más egyéb ismereteket öntötték ezek versbe, de még az iskola fegyelmi szabályait²⁷⁹ és a tanrendjét is. A humanista egyetem mestereihez pedig úgy illett, hogy előadásukat (pl. történelem-

²⁷⁸ *Terentianus Maurus*-ra l. *Borinski*: i. m. I. kt. 43. l.; *Paulus*-ra l. *Manitius*: i. m. I. kt. 271. és köv. ll.; *Alcuin* és *Hrabanus Maurus*, mint fent 272—3. jegyz.; az első poeta laureatus *Celtis Konrád*, 1501.; v. ö. *Fináczy*: A renaiss. k. nev. tört. 185. l.

²⁷⁹ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 466—7. ll. jegyz. Az 1558. évi augsburgi tanterv mellett:

„Vos, qui venitis huc honestis moribus
Et artibus bonis studendi gratia,
Vestra voluntate agite, quod bonos decet,
Ut non opus sit esse verberonibus...

1. Suum Magistrum digno honore non colens...
10. Germana, non latina, cuiquam colloquens.
11. Non cotidie latinum autographum exhibens...
29. Corporis et vestium mundiciem negligens.
30. Sit summa. Quidquam, quod parum decet, patrans.

Poenas dabit conciso ferula podice,
Quo gladio in hosce sotes animadvertimus.” *Sebaldus*

Heyden figebat. 1530.

Celtis Konrád így hirdet poetikát: (*Hartfelder*: 5 Bücher Epigramme des K. C. Berlin. 1881.) Epigr. I. 21.

ből is) versben hirdessék ki a hallgatóságnak.²⁸⁰ Nem a véletlen műve tehát, hogy a nemzeti irodalom munkásai között kezdetben nem is egy tanító, iskolamester akad. Az iskola még a XVIII. században is megmarad e céhszerű versírás utolsó várának. Amikor pedig a verselés tanítása már azt sem érte el, hogy az iskolai élet ünnepi alkalmait elláthatta volna a tanulók tollából kikerült versekkel, utoljára maguk a latin tanárok állnak még sorompóba és az ő alkalmi verseiket adták elő a tanulók, de ezek a költemények hirdették is egyben az iskolai versírás biztos haldoklását.

A latin iskola sok-százados és változatos élete számos *alkalmat* teremtett e gyakorlati poesis megnyilvánulásainak és éppen ezért *e versek tárgyai* fölött tartott sereg-szemle meglehetősen tarka képet világíthat meg. A középkori vallásos élet-szemlélet a poetika antik célkitűzését azzal toldotta meg, hogy a verset is a jámbor épületesség szolgálatába állította. A középkori költemények nagy része ezért meríti tárgyát a vallásos életből. Az egyházi liturgia folytonos fejlődése állandóan készítetett a versírásra (sequentia költészet), de a középkori költők ezenfelül kedvvel szerkesztenek himnuszokat a szentek tiszteletére, szedik versbe a róluk szóló legendákat, dolgoznak föl az erkölcsstan vagy az aszkézis kereteibe tartozó tárgyakat. Az

„Mellifluos cupiens iuvenis cognoscere versus
Et canere ad resonam carmina cuncta lyram,
Mox cras, septeno dum malleus insonat ictu,
ad nostras properes, erudiende, lares.”

²⁸⁰ *Celtis*: (Hartfelder: i. m. 72. epigramma)

„Divorum cultus si forte exordia quaeras,
Quisve prior posuit templa verenda Diis,
Quo pacto reges fuerint natiq̄ue tyranni
Atque urbes, toto quas modo in orbe vides:
Historias veterum, veteris, non istius aevi,
Celtis ego repetam, tempora prisca docens.
Ordinar a Nino, Persas Medosque recensens,
Et quae Niliacis gesta fuere plagis.
Quanta fuit virtus Graiis, hinc commemorabo,
Et Latium quidquid gesserat imperium.
Hinc gentes patrias inquiram pectore docto
Et quidquid gessit Teutonis ora dabo,
Donec ad Aemilium veniam, quid maximus orbis
Iam dominum Latia Caesar in urbe manet.”

iskola gyakorlatában is elsősorban ezek a témák járták. A tanítás kedvéért nem egyszer dolgoznak föl történeti tárgyakat, mint pl. *Alcuin* is, aki a yorki székesegyháznak és püspökeinek történetét írta meg versben.²⁸¹ *Aldhelm* (VII. sz.) verseiben oktató célzattal készült számos leírást találunk állatokról, növényekről, kövekről, csillagokról és különféle természeti tüeményekről.²⁸² Az iskola falain belül és kívül nem egy alkalom kínálkozott arra, hogy a középkori poéta versben rójja le háláját, fejezze ki hódolatát pártfogóinak. Mikor *Salmot*, a monostor apátját köszöntik az iskola tanulói, a legkisebbek ritmusokba, a nagyobbak metrumokba szedett verseikkel, a legnagyobbak pedig prózában írt alkalmi szerzeményeikkel hódolnak előtte.²⁸³ *Alcuinnak* is számos verse magasztalja a királyi család tagjait. Szokás volt ezenfelül egyházi tárgyakat: mint pl. oltárokat, arany-ezüst edényeket vagy sírokat verses fölírásokkal ellátni, ajánlást szerkeszteni kódexek elejére, verses intelmet vagy kérést a végére stb.²⁸⁴

A XII. és XIII. századdal beköszöntött elvilágiasodás kibővítette a diákok verseinek tárgykörét. A vagansok fönmaradt költeményei között már aránylag kevés a vallásos-tárgyú; nem egy azonban istenkáromlás számába vehető paródia, aminthogy a szerelmi költészet is gyakran obscoen hangon szólal meg; a legtöbb versük a klasszikus tanulmányok nyomában támadt reminiscenciának, a bornak, a szerelemnek és a változatos diák életnek szülötte.²⁸⁵ Egyik-másik vers ünnepi hangjával, antik vonatkozásaival és a természet szépségeinek rajongó szeretetével a renaissance „tavaszi szellő”-jének legelső lehelle-tét árasztja (Burckhardt).²⁸⁶

A renaissance és humanizmus iskoláiban a versírás a val-

²⁸¹ *Alcuin*: Carmen de Pontificibus et Sanctis Eboracensis Ecclesiae. Mon. Alcuiniana. 81. l.; más verse „Conflictus veris et hiemis.” V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 278. és köv. ll.

²⁸² *Aldhelm*-re l. *Manitius*: i. m. I. kt. 136. és köv. ll.

²⁸³ *Specht*: i. m. 112. l. Ekkehardt cas. c. 26. 105. l.

²⁸⁴ *Manitius*: i. m. I. kt. 278. és köv. ll.; *Clerval*: Les écoles de Chartres. Paris. 316. l., és l. u. ott „De lucta spiritus et carnis” c. verset.

²⁸⁵ l. fent 47—8. ll. és 130. és köv. jegyz.

²⁸⁶ *Süssmilch*: i. m. 95. l. *Hildebert* toursi püspök versét Róma romjai fölött. V. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 37. l.; *orléansi Hugó mester* Trója romjait énekeli meg. V. ö. *Schmeller*: i. m. Léda ének, Orpheus és Eurydike.

lás, az antik és keresztény történet köréből veszi tárgyait. Felette virágzóvá válik ez időtől kezdve az alkalmi költészet, melynek a humanisták nagy teret szereznek és századokra szóló hagyományt teremtenek. Az iskola életében az évmegnyitás és évvárás, az iskolai ünnepélyek, látogatók és mecénások fölköszöntése, tanárok beköszöntése vagy búcsúzása stb. mindmegannyi alkalom, melynek méltó díszévé a humanista iskola tette meg az ünnepi verset, az alkalmi ódát. A manapság már elvétve szereplő ünnepi és alkalmi költemények kezdetei idegyökereznek vissza. A XVI. és XVII. század társas életében a bölcsőtől a sírig (búcsúztatók), az alázatos dedikációktól a magasztaló gratulációkig tág tere nyílt a verselésnek és a latin iskola növendéke bőven kamatoztathatta később is versfaragó tudományát.²⁸⁷ A költészetről vallott fölfogás későbbi gyökeres változása, melyben jelentős szerep jutott az imitatio gyakorlásából kinőtt anyanyelvi irodalomnak, ezen felül pedig a fölvilágosodás gyakorlatias szelleme mondta ki az iskolai versírásra a halálos ítéletet.²⁸⁸

A *poétikai tankönyvek* nagy számát a verstanak és a versírásnak a mondottakban ismertetett jelentős szerepe érteti meg. Minden egyes korszak a maga sajátos céljainak és fölfogásának megfelelő tankönyvet szerkesztett.

A poetikák első csoportját a római grammatikusok művei alkotják, mivel hogy a verstan jóideig nem szakadt ki a grammatikák fejezetei közül. Az antik világ ismert grammatikai írásai lettek a későbbi keresztény munkák forrásai. *Szt. Ágoston, Cassiodorus*, majd sevillai *Isidorus*, aki a sovány poetikát a musica keretébe szorítja bele, kapcsolják össze a verstan hagyományainak szempontjából is a pogány és keresztény iskolákat.²⁸⁹

A keresztény írók munkássága a poetikák szerkesztésében azonos csapáson halad a már ismertetett grammatika-írással. Magyarázatokat írtak a római grammatikák verstantani fejezeteihez, kivonatokat készítettek belőlük vagy pedig többnek anya-

C. B. 154., Paris és Helena, C. B. 110., Phyllis és Flora C. B. 65., I. *Hauréau*: Mélanges poétiques d'Hidelbert... 1882.

²⁸⁷ *Paulsen*: i. m. I. kt. 360. és köv. ll.

²⁸⁸ *Borinski*: i. m. I. kt. 32. l., II. kt. 240. és köv. ll.

²⁸⁹ *Borinski*: i. m. I. kt. 30., 33. ll.

gából szerkesztettek egy újat össze. *Aldhelm*nek a VII. század közepéről származó terjedelmes verstani értekezése pl. a verslábakról szóló egyetlen fejezetben a legnagyobb részt *Priscianusból* veszi át, a többit pedig *Audax*, *Donatus*, *Servius*, *Sergius*, *Pompeius*, *Maximinus Victorinus*, *Diomedes* és *Nonius grammatikáiból* hordja egybe. Körülbelül ugyanezek műveit használta föl később *Beda* és az ő követői, mint pl. *Hrabanus Maurus*, auxerre-i *Remigius* és *Cruindmelus* vagy *Fulcharius*, aki ezenfelül még *Isidorust* és *Vergilius Marot* is bevonja forrásai közé. *Papias* és ferrièresi *Lupus Boethius* után indulnak, *Clemens Scottus*, *Smaragdus* és *Micon* több római és keresztény verstanból kompilálják össze poetikai traktátusukat.²⁹⁰ E tankönyvek a IX. század iskoláiban láttak napvilágot és az angol-szász monostorok tanulmányi rendjében kitűzött poetikai célnak szolgálatában állottak. Antik kezdeményezés nyomán nem egy közülök versbe szedve adja meg a poetika szabályait és a grammatikától elszakítva különálló traktátust alkot.²⁹¹

Ez az utóbbi körülmény nyitott utat annak, hogy a verstan a skolasztika idején új keretbe, a dictamenekbe kerülhetett át.²⁹² Az alapot erre az szolgáltatta, hogy a versírás is épenúgy, mint a prózai fogalmazás, a szerző önálló szerkeszté-

²⁹⁰ Mindezekre l. *Manitius*: i. m. I. kt. 74. és köv. ll. (*Beda*: De arte metrica, Keil: VII. 230. és köv. ll.); 291. l. (*Hrabanus Maurus*: v. ö. Knöpfler A.: H. M. De Institutione clericorum. München. 1900. 224. l.; De syllabis; de vi ac varia potestate metrorum. Migne: P. L. III. kt. 620. és köv. col.); 510—11. ll. (*Remigius*. „Expositio R... super Bedam de arte metrica“, melyet később a tegernseei *Froumund* másoltat: „Ego Fr. cepi hunc libellum scribere, sed pueri quos docui meo iuvamine perscripserunt“); 523. és köv. ll. (*Cruindmelus*. Ajánlása:

„Haec, dulces iuvenes, prumpti servate, rogamus,
Quae vestro scripsit vester amore pater.“

v. ö. *Huemer I.*: Cruindmeli sive Fulcharii ars metrica... Wien. 1883.); II. kt. 219. l. (*Papias*); I. 490. l. (*Lupus* „Genera metrorum in libro Boethii que domnus Lupus ut facilius studiosus accipere potuisset in lucem produxit.“); I. kt. 457. l. (*Cl. Scottus*: Tractatus de syllabis.); I. kt. 473. és köv. ll. (*Micon*). V. ö. *Borinski*: i. m. 30., 43. és köv. ll.

²⁹¹ Pl. *Cruindmelus versbe*; v. ö. *Walafrid Strabo-t Manitius*: i. m. I. kt. 314. l.; külön pl. *Beda*, v. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 43. l.

²⁹² *Fináczy*: A középkori nev. tört. 190—1. ll.; *Norden*: i. m. II. kt. 715. l. és fent 180—1. jegyz. *Rockinger*, *Wattenbach* művei.

sén alapszik. A „*dictare*” pedig épen ezt fejezte ki a középkori szóhasználatban a „*scribere*” másolásra vagy legfeljebb közönséges, mindennapi írásmódra lefoglalt jelentésével szemben. Vannak dictamen-ek, melyek vagy csak a verstant, vagy csak a prózai szerkesztés elméletét és gyakorlatát adják elő, a teljes dictamen azonban mindkettő tárgyalását felölelte (d. poeticum et prosaicum).²⁹³ Bár e kereten belül is egészen különálló fejezetet alkotott a poetika és a levélírás szolgálatába szegődött középkori retorika, a dictamen-ekben adott új kapcsolatuk a verstanban mégis belső elváltozást eredményezett, amit

²⁹³ A 180—3. jegyz-ben említettekén kívül itt soroljuk fel a jelesebb dictameneket: *Matthaei Vindocinensis: Ars versificatoria* (v. ö. abbé *Bourgain*: ilyen c. könyvét is. Paris. 1880.); *Petrus Blessensis: Libellus de arte dictandi*. Migne, P. l. 202. kt. 1127. col.; *Magister Dominicus Hispanus: Summa dictaminis*. Notices et extraits de la Bibl. Nationale. XXXI. kt. I. 171. és köv. ll.; *Boncampano: Rhetorica novissima*. Gaudenzi A.: Bibl. iuridica medii aevi. II. kt. 249. és köv. ll.; —: Palma. Sutter C.: *Aus Leben u. Schriften des Mag. B. Habilit.-Schrift*. Freiburg. 1894. Anhg. 105. és köv. ll.; —: *Liber X tabularum*. Not. et extr. d. l. Bibl. nat. XXII. kt. II. 37. és köv. ll.; —: *Boncampanus*. Rockinger: i. n. IX. kt. 1, 128. és köv. ll. —: *Summa prosarum dictaminis*. u. ott 209. és köv. ll.; *Thomas de Capua: dictator epistolarum* (!). Hahn F.: *Monumenta inedita*. I. kt. Braunschweig. 1724. 279. és köv. ll.; *Pontius de Provence: Summa de constructione*. Not. et extr. d. l. bibl. nat. XXII. kt. 2, 38. és köv. ll.; —: *Epistolarium*. u. ott.; *Bartholomaeus Brixensis: Ordo iudiciarius*. Oudin: *Commentarius de scriptoribus eccl.* III. kt. Lipsiae. 1722. 92. és köv. ll.; *Dominicus Dominici: Summa dictaminis*. Rockinger: i. m. IX. 2, 525. és köv. ll.; *Ordo iudiciarius antequam...* Riedner O.: *Das Speierer Offizialatsgericht im 13. Jhdt.* Speier. 1907. 44. és köv. ll.; *Conradus de Mure: Summa de arte prosandi*. Rockinger: i. m. IX. kt. 1, 417. és köv. ll.; *Wilhelmus Duratis: Speculum iudiciale*. *Histoire Littéraire de la France*. XX. kt. 445. l.; *Parisius de Altedo: Orthographia*. Not. et extr. d. l. bibl. nat. XXII. kt. 2, 39. és köv. ll.; *Magister Johannes Anglicus: Poetria de arte prosayca, metrica et rithmica*. Rockinger: i. m. IX. kt. 1, 491. és köv. ll.; *Galfridus Anglicus: Poetria nova*. Leyser: i. m. 855. l.; *A baumgartenbergi írás-minták gyűjteménye*. Rockinger: i. m. IX. kt. 2, 603. és köv. ll.; *Llandaff: Ars dictaminis*. Not. et extr. d. l. bibl. nat. XXXIV. kt. 2, 20. és köv. ll.; *Guido Faba: Doctrina ad inveniendas, incipiendas et formandas materias...* Rockinger: i. m. IX. kt. 1, 185. és köv. ll.; *hildesheimi Ludolf: Summa dictaminum*. u. ott 359. és köv. ll.; *Raymundus Lullus: De rhetorica és Doctrina puerilis* (kéziratok). l. Limmer: i. m. 152—4. ll.; *Petrus Boaterius: Super arte dictaminis*. Savigny: *Gesch. des röm. Rechts*. V. kt. 554. és köv. ll.; v. ö. Limmer: i. m. 225. és köv. ll.

nem egy tankönyvnek poetica, poetria nova címe is hirdet. Az újszerűség egyrészt a verstannak és a retorikának egymásbaolvadásában állott, aminek pl. a közös szerkesztési szabályok a bizonyosságai. A verstan rendszerének további kiépítésére másrészt az szolgálta, hogy a dictamenekben ellátták még a versíráshoz szükséges stilisztikai szabályokkal. Az újszerűség másik jelét Aristoteles poétikájának valamelyes hatása adja meg. Ez is elsősorban a poétika területét és elméleti problémáinak számát növeli, mert pl. vele kapcsolatosan kerül bele a középkori verstanokba a dráma vagy vetődik föl újra a költői fikció kérdése.²⁹⁴

A renaissance-mozgalom nyomában mindenütt gombamódra szaporodtak meg a poetikai könyvek, mert az antik világ szellemi kincsein újjászületett aestheta-lélek a poézist tekintette művelődési eszménye legmagasabb ormának. Ide természetesen nem vezethettek el a középkori latinitásnak verses dictamen-jei. A renaissance — nem szabad ugyanis felednünk, hogy költők és művészek voltak legelső és legkiválóbb úttörői, — mélységesen lenézte és használhatatlannak ítélte a „barbár” poetikákat és ezért egyrészt félreseperte őket, hogy utat teremthessen az antik hagyományokból új életre támasztott poesisnek, másrészt pedig az antik költészetre szórt hagyományos vádakat ügyesen az ókori színházra és színészekre hárította át. Az egyházatyák írásaiból is ezentúl csak azokat a sorokat olvassák ki az újítók, melyek a poezis védelmére szolgálnak. Szt. Jeromos a megváltozott világ híveinek ezentúl azt hirdeti, hogy klasszikus képzettségének és a költők olvasásának kárát soha, hasznát azonban gyakorta látta, és legfellebb csak a maradiak oldaláról citálják ismét a küzdelmek hevében híres látomásának lesújtó ítéleteit. De erre sem késik Aeneas Sylvius kissé frivol válasza, aki gúnyosan kérdezi meg, hogy miért csak akkor sújtott le az angyal büntető keze szt. Jeromosra, amikor már az egész klasszikus irodalmat áttanulmányozta.²⁹⁵ Petrarca azzal a megokolással ülteti a középkori „artes” sorából kimaradt poetikát a tudományok és

²⁹⁴ Borinski: id. m. I. kt. 36. és köv. ll.

²⁹⁵ Borinski: i. m. I. kt. 119—20. ll.; szt. Jeromos: „... quem mihi nunquam nocuisse, saepe etiam profuisse cognovi”.

művészetek trónusára, hogy a költészetet, mint királyt, sohasem illett a nemesek (tudományok) közé számítani.²⁹⁶ A renaissance elgondolásában tényleg ilyen *uralkodói szerep* jutott a poesisnek. Rajongói a középkori vers dúrva köntöse helyett az antik szó kincses házának legragyogóbb palástjába öltöztették. Mindenre rá kellett ütnie királyi pecsétjét. A *theologia* — mondja az egyik humanista-verstan írója, Eobanus Hessus, — a poetika által nyert díszet és fönséget. Istenhez ugyanis a renaissance fölfogása szerint nem a dialektika zegzúgos útján jut el a lélek, hanem a poétika vezetésével, mely megéreztetni velünk az eget. Ezért lebeg a renaissance művészei és költői előtt a *Poetica de Deo* és a *Theologia poetica* traktátusának eszméje. Később még a Szentírás szavaihoz mereven ragaszkodó protestáns theologusok is *Grammatica in verbo Dei* nuncupata címen emlegetik tudományukat.²⁹⁷ A *retorika* — magyarázza tovább Eobanus H.²⁹⁸ — csupasznak és a lelkek megindítására erőtlennek bizonyul a poetika nélkül. Igaz ugyan, hogy a vers a lélek önzetlen és önfeledt, művészi gyönyörködtetésére szolgál, de hímes szavai mögé a renaissance hite a költőknek azt a varázslatos tudományát vetítette, mely a velünk szemben irigy és ellenséges természet rejtett csodáiról föllebentti a titkok fátyolát. Ezért tehát a legkiválóbb *tanító*-mestert is a költészetben látta. A vers túlszárnyalja az *orvosok* (ezek voltak ugyanis legelszántabb ellenségei) tudományát, mert a lélek szenvedélyeinek gyógyítója és belső megtisztulásának, katharizisének, megindítója. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az újítók szemében a poesis a *számтан* és a *geometria* rokona (a számszerűség és mérték miatt), a *grammatikának* pedig éltető lelke, megérthetjük, hogy a renaissance művészi rajongása a poesisben látta mindenek eszményi foglalatát.

A lázasan megindított *poetika-írás* eredetileg két szinten mozgott. A felnőtt nemzedék friss és eleven művészi és poe-

²⁹⁶ *Petrarca*: Epist. ad Benvenuto da Imola de arte poetica. V. ö. Borinski i. h.

²⁹⁷ *Borinski*: i. m. I. kt. 113. l.

²⁹⁸ *Scribendorum versuum maxime compendiosa ratio in schola Nürimbergae nuper instituta pueris proposita Autore Eobano Hesso*. Wittenberg. 1534. Praef. „Nemo fere doctus habendus est, qui rationem syllabarum mensurasque ac qualitates carminum ignoret...”

tikai problémáinak körében új utakat és megoldásokat kerestek az írók. Ebben az irányban az antik hagyatéék csak az egyéni belső művészi erők fölszabadításának tényezője. A poetika-írók másik csoportja az iskolák számára dolgozott.²⁹⁹ Az iskola falai közé került poetika világíthatja meg talán a legélesebben a renaissance és a későbbi humanizmus közé vont sáncot. Hiába óvott Erasmus a kicsinyes, aprólékos és tudálékos pedantériától,³⁰⁰ az iskola a céhbeli versfaragás műhelyévé vált, amint hogy már ezt megelőzőleg a renaissance egyéni erőitől duzzadó költőinek sora olasz földön az udvari poétákban, a német iskolák aprólékos filologusaiban, a szellemes francia akadémikusokban folytatódott.³⁰¹ A XVII. század mind jobban és jobban megtépdeste a poetika renaissance-nimbuszát és ezért

²⁹⁹ A korszak legjelentősebb poetikai műveit *M. Hieronymus Vida*, albanói püspök (1520), *J. C. Scaliger* és a jezsuita *Jacobus Pontanus* írták. Ezekre l. Borinski mindkét könyvét, ki részletesen ismerteti ezeket. *Pontanus: Poeticarum Institutionum libri III. Eiusdem Tyrocinium poeticum.* Ingolstadt. 1594., a jezsuita iskolák évszázados tankönyve. Később kivonatossan és átdolgozva használták a jezsuiták iskolái, pl. *Thesaurus phrasium poeticarum opera M. Jo. Buchleri* a Gladbach. *Adiecta est institutio poetica ex R. P. J. Pontani S. J. libris desumpta, Musarum Tyronibus necessaria.* Amstelodami ed. novissima (correctior, auctior, pudicior) 1671.; hasonló frázis-gyűjtemény *Albrecht von Eyb* tollából *Margarita poetica* címen 1472-ből szintén sok kiadást ért; igen használatos tankönyvek voltak ezeken felül: *Joh. Corvinus: Carminum structura.* Cracoviae. 1496.; *Joh. Murelius: De ratione faciendorum versuum...* aki pl. a köv. műfajokról írt: a) heroica, b) tragica, c) elegica, d) de lyra, e) de satyrogaphis, f) epigrammata, g) de bucolicis.; a verstan anyagát pedig táblázatokba foglalta; ehhez a könyvhöz írt magyarázatokat *Eobanus Hessus: Explicatio in tabulas J. M. de recte faciendis versibus.*; *Georgius Sabinus: Libellus...* de carminibus ad veterum imitationem artificiose componendis... *Francfordiae.* 1577.; *J. Micyllus: Ratio examinandorum componendorumque versuum seu de re Metrica.* lib. 3. *Francof.* 1595. katekétikus alakban.; *Georg. Fabricius Chemnicensis: De re poetica libri VII.* Lipsiae. 1584.; *Heinricus Bebel: Ars versificandi et versuum condendorum...* Hagenoae. 1520. a verstechnika mesterkéltségének legelső úttörője, pl. cap. VII. de quibusdam ingeniosis carminum generibus címen ilyen formákat ismertet és ajánl: *reciprocum, correlativum, serpentinum, concatenatum, cento* (mesterkélt rapszódia-féle); *Celtis C.: Ars versificandi...* 1486. stb.

³⁰⁰ *Erasmus: Opp.* Bázeli kiad. I. kt. élén „(az imitatio-ban a tanár és a tanuló) ... non nimium circumspecti aut timidi aridique sint, sed luxuriantes ac fluentes potius“.

³⁰¹ *Borinski: Die Poetik...* i. m. 15. l.

aláírt a latin versírás becsülete is. A poetikai tankönyvek sorsában ez a változás azt jelentette, hogy a verstan-írás egyetlen vágányra tért és jóformán csak az iskolák számára dolgozott és ezenfelül mindjobban a didaktikus szempontok uralma alá került. Amikor pedig a közvélemény mind több és több hasznos ismeretet kívánt a latin iskoláktól, a poétika régi helyzete erősen megínog.³⁰² A politikus és utilista fölfogás ezentúl már a verstan meghatározásában is a „prodesse”-t és nem a régi „delectare”-t hangsúlyozta.³⁰³ Mivel pedig a retorika becsülete ennek közvetlen használhatósága miatt túlélte a poetikáét, a verstan fogalma ismét a verses formára zsugorodott és ebbe a formába is — így kívánta a hasznosságí szempont — életrevaló, hasznos ismereteket kellett a poetáknak bújtatniok. Minthogy pedig a verses művek szerkesztésének elmélete a stilisztikával együtt nem tudott élesen elkülönülni a retorikától, ezért eshetett meg, hogy a XVIII. században újra megindult a törekvés, hogy a verstant a retorika egyik fejezetévé egyszerűsítsék.³⁰⁴ Ezzel a fejlődés ugyanoda jutott, ahonnan a középkorban a dictamenekkel elindult, csakhogy most már a versírás taníthatóságába és értékébe vetett hit is szertefoszlott. Így várta az iskola poetikai tankönyve a neohumanizmus jöttét.

A *verstan anyagát* a poetikáról vallott, mint láttuk, többszörösen is megváltozott fölfogásnak megfelelően válogatta össze az iskola. Két jellegzetes vonás azonban változatlanul vonult végig a keresztény iskolázás ismerttetett egész történetén: az iskola mindig meg akarta tanítani növendékeit a versírásra és ennek lényegét pedig a verses formában látta.

A poetika tananyagának súlya ezért esett mindvégig a *verses forma elméletére*. Ezenkívül a verses mű szerkezetének

³⁰² Jac. Graser: Dissertatio de poesi. Bazel, 1617. c. művét tekintik az első ily támadásnak „non licet ingeniose Iuventus haec παρηγοῶν tractare, nec illis ceu Sirenum scopulis adhaerere...”

³⁰³ Borinski: i. m. 332. l.

³⁰⁴ Borinski: i. m. 333—40. ll.; a legkifejezőbben *Weise Ch.*, akinek számos követője akadt. l. fent 108. l. 341. jegyz.; a jezsuiták csak mérsékelten (a szerkesztés elméletét tették részben közössé) olvasztják egybe a p.-t a r.-val, pl. *Alb. Christ. Roth: Vollständige deutsche Poesie in 3 Theilen*. Leipzig. 1688.

és *ékességeinek* szabályait foglalták még magukban a poetikák.

A verses formának kétféle fajtát hagyományozta az antik világ a kereszténységre: az *időmértékes* (ars metrica) és a *hangsúlyon* (ars rhythmica) alapuló verselését. Az előbbinek egész elméletét kiépítette már az ókor, az iskola pedig a klaszszikus költők műveinek olvasása közben hasznosította. A hangsúlyos verselésnek azonban csak a kezdeteit, csíráit örökölte a keresztény középkor, így tehát kifejlesztése és elméletének megállapítása az ő érdeme.

Az ars rhythmica-t tartotta a középkori iskola gyakorlata a könnyebbnek, ezért a poetika tanítását is ezzel kezdte. A hangsúlyos verselés kialakulásának oly hosszú és bonyolult az útja, hogy ennek még csak vázlatát is bajos lenne tárgyalásunk keretében megadnunk. A legújabb kutatások világánál úgy látszik, hogy e ponton az antik kezdeményezés sokkal erőteljesebb lehetett, mint azt eleddig hittük, és hogy az ars rhythmica fejlődésének további sorsára épen az iskolák poetikai stúdiumai és gyakorlatai voltak a legjelentősebb hatással. Kiformálásában szerep jutott a „musica” antik elmélete és az ókori színház karénekeinek hagyománya mellett a monostori iskolák zene-elméletének és gyakorlati chorális énekének, ezenkívül a késői rétor-iskolákban divó szónoki és költői előadás módjának, sőt talán valamelyes népies (vulgaris) hatásnak is.³⁰⁵ Ilyesfélére enged tán következtetnünk *Marius Victorinus* grammatikája, mely először tárgyalja a metrum mellett a ritmus kérdéseit.³⁰⁶ Ennek a verselési módnak lényegét ő abban látja, hogy a vers nem a szótagok hosszúságán és rövidségén épül föl, hanem a hangsúlyon, és pedig olyannyira kizárólagosan ezen, hogy emellett még a szótag hosszúsága sem számít. Ezért tárgyalnak a ritmusról szóló iskolai traktátusok oly behatóan a hangsúlyról. A ritmus szabályait sorolják föl a hangsúlyról szóló fejezet után a poetikai tankönyvek, megmagyarázzák az ütem, az ereszkedő és emelkedő ritmus formáit, a ritmikus verssorokat és versformákat. Ezek után (vagy néha már e

³⁰⁵ *Norden*: i. m. I. kt. 41. és köv. ll.; *Borinski*: i. m. I. kt. 43. és köv. ll.

³⁰⁶ *Marius Victorinus*: „Metro quid videtur esse consimilis? Rhythmus. Rhythmus quid est? Verborum modulata compositio non metrica ratione, sed numerosa scansione ad iudicium aurium examinata, ut puto veluti sunt cantica poetarum vulgarium.” Keil, Gramm. Lat. VI. kt. 206. l.

fejezetek közé ékelten) kerül tárgyalásra a rím, fogalma, különböző fajtái: mint pl. a szókezdő (alliteráció), sorkezdő, -végző rím stb.³⁰⁷ Néha, ezt egyben alkalmas átmenetnek tartották: az ars rhythmica végére kerül a metrum és a ritmus különbözőségének megvilágítása.³⁰⁸

A középkoriak főtörekvése arra irányult, hogy az időmértekes és hangsúlyos versformát egymásba olvasszák és ezáltal gazdagítsák a poetika forma-készletét.³⁰⁹ Ez a vállalkozás vezetett el a rímes-időmértékes versformákhoz, de egyúttal pl. a rímes hexameterek bántó formáihoz is (a *Doctrinale* pl. leoninus versekben).

A hangsúlyos latin verset és verselést elméletével együtt, mint a barbárság egyik legnagyobb eltévelyedését a renaissance véglegesen száműzte az iskolákból,³¹⁰ de hozzá tehetjük, hogy csak a latin iskolából, mert az ösztönzésére lendületet vett nemzeti irodalmak, jóllehet eleinte, az imitatio idején, még a faji nyelvet is hajlandók voltak kedvéért keréketörni, mégis csak elfordultak a nekik idegen időmértékes antik verselési módtól.

Az *ars metrica* elméletét a római grammatikusok műveiből vették át a középkoriak. Ennek tárgyalásában az élére az időmérték szabályai kerültek, melyeket a gyakorlati versírás miatt részletesen fejtettek ki. Más kapcsolatban említettük már, hogy a folytonos nyelvhasználat, a román nyelvek kialakulásának a latinra való visszahatása, végül pedig nem kismértékben

³⁰⁷ *Borinski*: i. m. I. kt. 46—7. ll.; *Norden*: i. m. II. kt. 810—908. Über die Geschichte des Reims.; „Rhythmus est consonans paritas sillabarum sub certo numero comprehensarum” mondja a legrégebbi anonym dictamen rhythmicum. l. u. ott.

³⁰⁸ l. pl. *Beda* *Ars metrica*-ját. *Manitius*: i. m. I. kt. 74. és köv. ll.

³⁰⁹ E sokszor mesterkéltté vált próbálkozásra álljon itt egy példa Aldhelm egyik rímes nyolcas jambusokban írt verséből (v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 139. l.):

„Christus passus patibulo
atque leti latibulo
Virginem virgo virgini
commendabat tutamini.”

³¹⁰ *Norden*: II. kt. 765. l. Leonard. Bruni levele Salutati-hoz: „... nemo est tam rudis, quem tam inepte scripsisse non puderet... ego istum poetam tuum a concilio literatorum seiungam atque eum zonariis, pistoribus et eiusmodi turbae relinquam.”

a „barbár” kiejtése mennyire ingataggá tették vagy részben meg is változtatták a szótagok eredeti klasszikus időmértékét. Sokan ezzel magyarázzák a középkor elfordulását az ókor metrumon alapuló verselésétől. Az azonban bizonyos, hogy a középkori poetikáknak a szótagok hosszúságára és rövidségére vonatkozó megállapításai sok pontban nem igazodtak az antik kiejtés szabályaihoz, sőt koronként is változtak. Ez a magyarázata annak, hogy középkori versek nem egy sorát találjuk sántikálónak azért, mert ma más prosodiával olvasuk, mint eredetileg az írója. Az időmérték szabályai után a verslábak elméletét adják elő a tankönyvírók, majd ezekből megszerkesztik az antik költészetben használatos verssorokat és versformákat. Az elmélet megvilágítására mindenütt a pogány vagy keresztény költők műveiből vett példák szolgálnak.

Az *ars metrica* középkori történetére jellemző az a nagy erőfeszítés, mellyel az angol-szász monostori iskolák oktatása a klasszikusok hagyományaihoz igyekezett visszatérni. Alcuin pl. nem vette át a két századdal előtte élő Aldhelmtől a hibás időmértéket és ezenfelül csak antik formákban írt verseket. Ez a törekvés egyébként általános lehet, mert pl. a kor egyik poetika-írója külön is hangsúlyozza, hogy a versírás leghitelesebb, *antik* szabályainak ismeretére vezeti el a tanulóifjúságot.³¹¹ Hogy a XII. század Poetria nova-i nem tudtak, de nem is akartak ily közel jutni az ókori hagyományokhoz, azt a vándordiókoknak javarészt rímes, ritmikus versei igazolhatják.

A *renaissance* után kizárólag csak az antik időmértékes verseléssel foglalkoztatja tanulóit a latin iskola. Az *ars metrica* ókori elméletét újítják föl és szerkesztik meg aprólékos gondal a klasszikus költészet emlékei alapján a poetikák tankönyvírói. Olyannyira egy nyomon járnak valamennyien, hogy a tananyag szemléltetésére bármelyik humanista-poetika egyaránt alkalmas. A legtöbbet használt Alvarez-féle poetikának³¹² sűrűn nyomtatott 155 lapjából 62 lap esik az *időmérték szabályaira*,

³¹¹ *Manitius*: I. kt. 280. l. Cruindmelus így ajánlja poetikáját:

„Discite me, pueri, versus si scribere vultis,
Nam veterum, rite carmina prisca sequor.”

³¹² *Alvarez Emmanuel*: Institutionum Grammaticarum lib. III. De syllabarum dimensione, cui adiungitur de Arte metrica... igen sok kiadása közül az 1746. évi nagyszombati kiadást használtuk.

meggyőző bizonyosságául annak, hogy ez az alapja a poetikai stúdiumoknak és részletes ismerete nélkülözhetetlen mindazok számára, akik hibátlan verset akarnak szerkeszteni.

A *hangok* fölosztása után sorra veszi a tankönyv első fejezete minden magán- és mássalhangzót és szabályokba foglalja, hogy a velük alkotott szótagot mikor teszik hosszúvá vagy rövidvé. Az erre következő, számos fejezetből álló szakasz a *szótagok* időmértékének szabályaival ismerteti meg a tanulókat. Megtudjuk ebből, hogy a szótagok természetüknél vagy helyzetüknél fogva lehetetlenek hosszúak, ezenkívül rövidek vagy közömbösek. Tizenegy fő- és tizedek részleges szabály igazít el, hogy a magán- és mássalhangzók különféle összetalalkozása esetében miként alakul a szótagok időmértéke. A következő kiadós fejezet az időmértéknek a ragozások (név- és ige- ragozás) során beállott módosulásaira oktat ki. Külön fejezet tárgya a végső szótag időmértéke. A földolgozásban megnyilvánuló aprólékos gondosság meggyőző jele, hogy e fejezetben felsorolja a tankönyvíró az összes lehető latin szóvégződéseket. A közömbös szótagra vonatkozó szabályok felsorolásával zárul a szótagokról szóló nagy poetikai szakasz.

A szótagokból alkotott *verslábak* ismertetésére tér rá ezután a tankönyv. A 2, 3, 4 és 5 szótagból álló egyszerű és összetett verslábak különböző fajtái vonulnak föl ebben a fejezetben.

Ezekből szerkeszti meg most már a poetika írója az antik költészetben használatos *verssorokat* és *versformákat*. Egy újabb fejezet megismerteti a szótag-összevonás és -nyújtás alakzataival, ismét másik a sormetszet törvényeivel. Végezetül a költői szóképzés (*patronymica*) és szóváltozás (*metaplasmus*) szabályainak felsorolásával zárul a poetikának az időmértékre vonatkozó része.

Az *ars rhythmica* „lelkét” képező *hangsúlyról* Alvarez-nek még akad vagy 30 sornyi mondanivalója, de a legtöbb poétikaírónak még ennyi sem. A humanizmus uralma idején csupán ez a pár sor maradt meg a középkori poetikáknak másik nagy ágából, az *ars rhythmica*-ból.

E hatalmas és aprólékos gonddal kifejtett tananyag megvilágítására pl. fölemlíthetjük, hogy a főszabályok száma kb. 30 körül mozog, a részleteseké legalább háromszor, négyszer

annyi; 55 paragrafus sorolja föl a temérdek kivételt és vagy 30 függelék (appendix) és egy csomó intellem (admonitio) ad még részletesebb utasítást a tanulóknak.

A *költői mű elméletének* történeti vizsgálata csak még jobban megerősítheti azt a fölfogásunkat, hogy a keresztény latin iskolák poetikai tankönyvei évszázadokon keresztül nagyobb joggal viselhetnék a versírásba való bevezetés címét, mert a költemények szerkezetének ismertetése és magyarázata helyett a versek szerkesztésére tanított az iskola.

A versírásnak a korai középkor poetikai traktátusaiban elszórt és töredékes szabályai a XII. és XIII. század verstani dictamen-jeiben rendeződnek és egészülnek ki, még pedig a velök egy keretbe foglalt retorika hatása alatt. Ez a magyarázata annak, hogy a versek szerkesztésének szabályai valójában a poetika területén alkalmazott retorikai szabályok. A poetikának és retorikának ez a szoros kapcsolata megérte, sőt túlélte a renaissance-t is, és ezért eshetett meg, hogy a XVII. század, mely a poetikában újra már csak az élet magasabb vezérlő-elvének (ratio) alárendelt szórakoztató eszközt látott, a verstant ismét könnyen beleolvashatta a retorikába.³¹³

A középkori poetikáknak egymásra következő fejezetei: az *anyaggyűjtésről* (de modo eligendi materiam), az *elrendezésről* (de dispositione et de modo ordinandi materiam) és verses *formába* való *öltöztetésről* (de carminibus condendis) világosan tükrözik a retorika elméletének ezt a hatását. A teljes (próza és verses) dictamen-ek írói között akad olyan is, akinek fejezetek tartalmát egyformán vonatkoztatja a prózára és a versre.³¹⁴

Amikor az iskolai versek tárgyi köreit ismertettük, esetleg föltűnhetett, hogy a régi poetika nem sok, jóformán semmi teret nem engedett a költői fikciónak. Az *anyaggyűjtésnek* (de inventione) csak tárgyilagos forrásairól beszélnek a régi poetikai könyvek. A költői képzelet szubjektív munkája, mely valónak tüntet föl kigondolt dolgokat is, jóideig hazugság (mendacium, poeta mendax) számba megy a puritán keresztény erkölcsi fölfogás szerint.³¹⁵ Ezért menekül a középkori vers-

³¹³ Borinski: i. m. kt. 126. l.; —: Die Poetik... 332. l.

³¹⁴ V. ö. Mag. Joh. és Galfridus Anglicus poetria-it.

³¹⁵ Borinski: I. kt. 37. l.

író a vallás, a történelem stb. világába és egyetlen feladatát abban látja, hogy anyagát verses formába öntse. E fölfogás módosulása a mesével kapcsolatban megy végbe, de nyomon kísérhető az iskolai verstanokban is. A XII. századból való orléansi ars dictandi szerzője még azt követeli a versíróktól, hogy a valóságnak megfelelően (rerum prout gestarum) adják elő mondanivalójukat. Egy századdal később Joh. Anglicus poetria-ja már több engedékenységet tanúsít, amikor a föltalálást úgy határozza meg, hogy az oly igaz vagy igaznak látszó dolgok kigondolása, melyek a vers tárgyát hihetővé, valószínűvé teszik. *Beauvaisi Vince Speculum Doctrinale*-jában azonban még hozzátoldja ehhez azt is, hogy az ilyfajta kitalálást egyesegyedül mások megjavításának vagy a rossztól való elrettentésének jámbor törekvése teszi csak jogossá.³¹⁶ Még a renaissance-szal sem enged föl egészen ez a fölfogás és pl. *Celtis Konrád* is a valóvilág eseményeire, a természetre és a történelemre utal, amikor verstanában az anyaggyűjtésre kerül a szó.³¹⁷ Az iskola később sem szakadt el soha főleg vallásos, történeti és alkalmi tárgyú verseivel e hagyományoktól.

Az antik irodalom jórészt íratlan „lex operis”-e minden egyes költői mű tárgyához megszabta a *műfajt*, a versformát, sőt ezzel kapcsolatban a stílussal szemben is támasztott követeléseket. Az eposz pl. csak hexameterekben, a dráma csak jambusokban szólalhatott meg. *Horatius* Satirái, Ódái vagy Epistolái szolgálhatnak például annak igazolására, hogy az antik művészi hagyományok mennyi finom és bonyolult szabályt állítottak a klasszikus költők elé.³¹⁸ A középkori poeti-

³¹⁶ *Joh. Anglicus: Poetria.* „... ars inveniendi est rerum verarum et verisimilium excogitatio, quae causam probabilem reddat.”; a *Speculum Doctrinale*: „... poeticae proprium est sermonibus suis facere imaginari aliquid pulchrum vel foedum, quod non est ita, ut auditor credat et aliquid abhorreat vel appetat, quamvis cum certum sit, non ita esse in veritate, animi tamen audientium eriguntur ad horrendum vel appetendum, quod imaginatur.” V. ö. Borinski: i. m. I. kt. 255. l.

³¹⁷ *Celtis C.: Ars versificandi...* i. m. de compositione materiali carminum. „Officium poetae est figurato atque decoro orationis et carminis contextu mores, actus, res gestas, loca, gentes, terrarum situs, flumina, siderum cursus, rerumque naturas translatis signis mentium animumque affectus effingere electisque verbis rerum simulacra concinna et legitima quadraque verborum mensura exprimere.”

³¹⁸ *Stempflinger:* i. m. 178. l.

kák, bár egy név alá foglalják a műfajt és a versformát, sőt ezt a közös nevet még a stílusra is átviszik, a versforma és a költői nyelv antik törvényeivel még sem nagyon kötik meg a költők kezét.³¹⁹

A renaissance azonban annál inkább törekedett arra, hogy az antik költészet így feledésbe ment hagyományainak érvényt szerezzen. Az iskolák tankönyvei pedig ezentúl megbontják a poétika régi szerves rendszerét és az elmélet nagy részét az egyes műfajok tárgyalásába olvasztják bele. *Alvarez* pl. az epigrammáról szóló fejezetben e műfaj meghatározásából indul ki; elmondja, mi lehet az epigrammák tárgya, ezt minő versformákba öltöztetheti a versíró, mi az epigrammák célja, melyek jellemző tulajdonságai (rövidség, érthetőség, szellemesség), ezután beszél az anyag föltalálásáról és végezetül szemléltetésképen közöl vagy száz epigrammát.

A *vers kidolgozására* vonatkozó fejezetekben a stilisztikának a verstanra alkalmazott része is befoglaltatik. Részben ezért, de meg mert épen a kidolgozásban való jártasságon fordult meg az ügyes verselő-készség, dagadt a poetikának ez a része idővel a legnagyobbra. A középkori iskola még elintézte mindezt egy-két rövid fejezetben, melyek kioktatták a tanulót a vers ékességeire (de poetico ornatu) és figyelmeztették a poetikai hibákra (de vitiis vitandis).³²⁰ Ezenfelül pedig legfeljebb valamilyen költői példatár vagy kifejezés-gyűjtemény segítette még a versíró diák munkáját.

Annál alaposabb munkát végzett ezen a téren a humanista iskola. Az egész antik költészetet poetikai példatárrá tette és abból hordta össze mindazt, amit csak a versírás elsajátítására kívánatosnak tartott. Az így egybegyűjtött anyagot is a tanítás szempontjából rendezte. Az alapföltevés abban állott, hogy a poetikus nyelvezetbe öltöztetett gondolat csak bizonyos változ-

³¹⁹ A középkori elnevezések (már *Cassiodorus* is így l. de musica): metrum heroicum, tragicum, elegiacum; ennek megfelelőleg stilus superior inferior, az elégiáé pedig stilus miserorum (még *Dante*-nál is); *Joh. Anglicus* poetriá-ja azt ígéri, hogy megtanít a stilus mindenféle fajtájára: „sive sint litere curiales sive scolastice, sive elegiacum carmen tractatur vel comedia, vel tragedia, vel satyra vel hystoria.” V. ö. Borinski: i. m. 258. l. 43, 6.

³²⁰ V. ö. *Joh. Anglicus* poetriá-jának hasonló két fejezetét.

tatások (mutatio) árán szorítható a versformákba. Néha elegendőnek bizonyul az egyes mondatrészek módosítása: a vers-mérték kedvéért pár szótaggal hosszabb vagy rövidebb kifejezése (de mutatione partium orationis, Alvarez könyvében 68 lap), máskor viszont az egész mondatot meg kell nyújtani vagy kurtítani (de commutatione sententiae per unius vel plurium vocum accessionem, u. ott 10. lap).

Aprólékosan és temérdek példával (minden egyes kifejezést a különböző versmértékekre is alkalmazza a tankönyvíró) mutatja meg a tankönyv a tanulónak, hogy miként változtathatja meg az ige idejét, módját, szerkesztheti meg főnévvel az ige helyébe a kifejezést vagy rövidítheti meg azt. Hasonlóképen hogyan cserélheti föl a főnevet igével, változtathatja meg, ha a szükség úgy kívánja, a főnév esetét vagy számát, épenígy a melléknevekét is. A mondat-bővítés szabályai viszont arra oktatnak ki, hogy mint kell és lehet a versmérték kedvéért egy-két szót a mondatrészek közé beékelni. A vers tartalmát pedig a költői fősorolással (enumeratio), a tárgy részleteinek leírásával, hasonlatokkal vagy beleszótt velős mondásokkal növelheti meg tetemesen a versíró.

A *költői nyelv ékességéről* igen kevés szóval beszélnek a középkori poetikák. Óvják a tanulókat a barbarismus-októl, so-loecismus-októl és igen gyakran ezzel kapcsolatban foglal állást a poetika-író a vers *mitológiai* díszítésének kérdésében. A kereszténység és latinítás sűrűn változott viszonya és kapcsolódása pecsételte meg a versek mitológiai díszleteinek sorsát. Kezdetben, de a puritánok később is mindig, bálványozást (idololatria) és az ördögtől (spiritus immundus) való megszállottságot és vele való cimborálást láttak a pogány istenek emlegetésében. Később az a fölfogás nyit mégis előttük utat, hogy a mitológia alakjaiban megszemélyesített emberi tulajdonságokat: erényeket és bűnöket kell a keresztény hívőnek látnia (*Isidorus*); az allegorikus szövegmagyarázat pedig elsimította a pogány istenek összes erkölcsi botlásait. Innen van, hogy a középkorban valójában sohasem volt teljesen ismeretlen az olimpusi kar, helyenként és időnként pedig bőségesen tüzdelték tele neveikkel a középkori költők verseiket (Orléans, Chartres, vágánsok költeményei).³²¹ A renaissance régi ragyogásában állította vissza az egész mitológiát, sőt rajongó, művészi hite meg-

próbálkozott azzal is, hogy beleszőjje a keresztény fölfogásba.³²² Protestáns részről az egyházatyák egykori szigorúságával dö-rögtek vissza erre a humanista-vállalkozásra, katolikus részről pedig a jezsuiták küszöbölték ki finom taktikával a pogány is-teneket azáltal, hogy szóra sem méltatták a humanisták hangos igyekezetét, poetikai könyveikben pedig szó nélkül mellőzték az egész mitológiát.³²³

A költői dísz alapos ismertetésére általában három nagy fejezetet is szokott szentelni minden humanista-poetika. *Alva-rez* pl. a főnevek költői alakzatai közül tizenkettőt sorol föl (metafora, metonímia, szinekdoché és fajaik), a jelzőnek öt, az ígéknek három poetikai figuráját adja. Végül pedig a tősgyö-keres latin költői kifejezéseket és kifejezés-módokat gyűjti egybe.

Az „*imitatio*” fejezete zárja a legtöbb humanista poetikai tankönyvet. Aminthogy annak az ifjúnak, aki temérdek fárad-sággal emlékezetbe véste az időmérték bonyolult és aprólékos szabályait, megtanulta, miként kell belenyujtani vagy nyírni a latin szentenciát az ismert verssorba és kisujjában hordott egy kisebb könyv-számba vehető frázis-gyűjteményt, melyből vezér-szavak szerint húzhatta elő ugyanazt a kifejezést jambusok-ban vagy ha úgy kellett, daktilusokban, annak az ifjúnak — be-láthatjuk — igazán nem maradt más dolga, mint hogy tol-lat ragadjon és az antik költészet művészi alkotásairól letördelt és elskatulyázott díszeket a megkívánt formákba rakja és az adódott hézagokat pár latin szóval kitöltse. Így azután vers lett az, amit írt.

Ez a poetika tehát a latin versírást szolgálta és a klasz-szikus költészet alkotásait részben példatárnak tekintette. Ezért bizonyult használhatatlannak akkor, amikor az lett volna a föladata, hogy vezessen el az antik költők gazdag gondolat-és képzeletvilágába, tolmácsolója legyen azoknak a művészi szépségeknek, melyeknek az antik költészet örök megtestesülése.

³²¹ *Borinski*: i. m. I. kt. 13—4., 21—3. ll.; *Stempflinger*: i. m. 118. l.

³²² V. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 115. l. „Stammbaum der Götter, wur-zelnd in der Erde, ragt in den Himmel.“ c. alatt.

³²³ A támadás és védelem részletes irodalmát l. *Stempflinger*: i. m. 16. és köv. ll.; főleg 19—20. ll.; *Borinski*: i. m. II. kt. 33., 44. és köv. ll.

3.

A *retorika tanítása*, — amint az az eddig mondottakból is kiviláglott, — nem egyszer járt karöltve és közös úton a poetikáéval. A kettőt összekötő kapocs azonban nem ritkán csak külsőleg tette hasonlónvá és közössé történeti sorsukat. A retorika multja ugyanis a keresztény iskola világában másként alakult, mint a poétika tanításáé. Sokan megpróbálkoztak³²⁴ már azzal, hogy az ékesszólás történetének szálát az adatok halmozásából kifejtsék és történeti változásait megokolják, de valahogyan minden újabb vállalkozás azzal a kimondott vagy burkolt tanulssággal látott újra munkához, hogy az előző kísérleteknek nem sikerült a történeti problémákat maradék nélkül megoldaniok. Hitünk szerint a fáradságos, sok munka meddőségének főoka abban rejlik, hogy a retorika multjának szokatlan fordulatait és változásait nem magyarázhatja meg kielégítő módon egymagában sem az általánosabb művelődés-történet, sem pedig a magára hagyott, részlegesebb nevelés-történet, hanem csak mindkettőnek a külső és belső okokat felsorakoztató teljes apparátusa.

A *középkori iskola retorika tanításának* megértése ugyanis annak a kérdésnek tisztázásától függ, hogy miért mellőzte a különben antik hagyományokon élő keresztény művelődés a római iskolának leguralkodóbb studiumát, az ékesszólást. A poetikával való egybevetés csak még élesebben festi alá e kérdést. A verstan, mint láttuk, sohasem volt önálló tárgya a római iskola tanításának, de azzá tette a keresztény művelődési eszmény. Ezzel szemben a retorika az antik világ szemében az általános műveltség betetőzését jelentette, különálló iskolai tanulmánya is volt és épenezért kiforrott és meggyökerezett hagyományokat kellett mellőzésével a keresztény iskolának félretolnia.³²⁵

Csak részben szolgálhat ennek magyarázatára a retorikai

³²⁴ A fenti 259. jegyz. irodalma ide is vág. Ezenkívül *Liliencron*: Über den Inhalt der allg. Bildung in der Zeit d. Scholastik. München. 1876.; *Taylor* (Henry Osborn): i. m. II. vol. VII. Book; *Limmer*: i. m. 97., 139., 182. és köv. ll.

³²⁵ *Fináczy E.*: A középkori nev. tört. 190. és köv. ll.

iskolának *fokozatos hanyatlása*. A retorika tanítása ugyanis eleinte a próza-írók, főleg szónokok, műveinek olvasásában, ezek alapos tárgyi és alaki elemzésében állott. E klasszikusok írásainak kifejtése és megértése révén szerezte meg a római iskola tanulója az antik vallási, állami és társadalmi élet szögéből szükségesnek tartott általános műveltséget. A retorikai iskolák stílus- és beszéd-gyakorlatai (*declamationes*) pedig módot adtak a művelt római polgárnak arra, hogy a világbirodalom ügyeit intéző fórumon felfogásának és akaratának a lehetőség szerint érvényt szerezzen. A császári korrallal, igaz, megszűnt a fórum régi jelentősége és a közszabadság, meg a polgárjogok régi fényének elhomályosultával sokat veszített régi hatalmából az ékesszólás is, de a rétori iskolák sok századdal túléltek mégis ezt a fordulatot, sőt Rómában, Itáliában és Galliában, mint láttuk, a VI. sz. végéig járták még a deklamációk.³²⁶ A császári kortól kezdve ugyanis a politikai élet problémáitól elszakadt rétori iskolák mesterként szónoki gyakorlataiba temetkezett a beszédes római lélek és ha e virágzó iskolák fiktív és valószerűtlen tárgyak köré font színpadias szónoki gyakorlatai siettették is az ékesszólás elsekélyesedését és üres fecsegéssé tették is azt, mindezek a jelenségek mégsem okolhatják meg kellőképpen a retorika végleges halálát.³²⁷

Kiegészíti és részben el is mélyíti az előbbi megokolást az a fölfogás, mely a retorika elmúlását abban a kapcsolatban keresi, mely egybefűzte, sőt egybeforrasztotta az antik „*doctus orator*“-ának *ideálját* az iskolával.³²⁸ A retorikai iskola az írásművek szerkesztésének elméletével és a szónoki előadás gyakorlatával tagadhatatlanul ennek a szónoki eszménynek szolgálatában állott. A római nevelés és iskolázás története pedig ezenfelül világosan rámutat arra is, hogy az iskolák és az antik szónoki ember-eszménynek ez a kapcsolata szerves fejlődés eredménye volt és épen ezért a lehető legbensőbb is. A hellenizált Róma építi a hagyományos grammatikai ismeretek fölé a retorika tanítását, gyúrja gyakorlatias szellemével a maga cél-

³²⁶ *Fináczy E.*: Az ókori nev. tört. 251. és köv. ll.; *Hörle*: i. m. 3. és köv. ll.; *Roger*: i. m. 7—30. ll.

³²⁷ *Fináczy E.*: Az ókori nev. tört. 238., 250. és köv. ll.; *Denk*: i. m. 132. és köv. ll.

³²⁸ *Fináczy E.*: Az ókori nev. tört. 232. és köv. ll.

jának megfelelőképpen a görögök retorikai elméletét és teszi az új retorikai iskolát az ékesszólás elméletén kívül főleg a szónoki gyakorlatok színterévé.³²⁹ A római eloquentia története vet fényt továbbá a fejlődés utolsó állomásán arra, hogy miként lett az orator eszménye foglalat a kor által megkívánt általános műveltségnek, melybe még az erkölcsnek és a jellemnek sajátos római erényei is beletartoztak.³³⁰ Tagadhatatlanul ez is egyik belső oka lehetett annak, hogy a kereszténységnek nem sikerült a pogány rétori iskolák exorcizálása. A pogány iskolát annyira átítatta és teleshözte ez az ideál, hogy azt abból kilúgozni semmiképpen sem lehetett. Az ékesszólás virágzása, sőt élete is épen ezért egy jóidőre e rétori iskolákhoz volt kötve. A retorika tanításának külső, az iskolához kötött sorsa is ezért azonos az Itália és a provinciák területén fennállott pogány vagy jórészt csak külső színükben kereszténnyé vált szónoki iskolák lassú elhalásával.³³¹

Ez elmúlást föltartóztatni, vagy még előbb, a retorikai iskolát a keresztény gondolat szolgálatába állítani az egyháziak *apologetikus küzdelmeinek* sem sikerült.³³² Az egyházatyák maguk ugyan a pogány iskoláknak tanítványai, de a vallás igazáért folytatott szóharcba csak egyidőre vittek új, elevenebb és igazabb problémákat; amikor utat vágtak az antik világ műveljeinek is a kereszténység igazságaihoz, az egyház fölöslegesnek ítéli a klasszikus retorika tudományában való jártasságot. A barbárok pedig romba döntik az ékesszó elől különben is már régóta elzárt fórumot, a rétori iskolák szónoki emelvényei elkorhadnak és poraikat is elsöpri a népvándorlás szele. A középkorban már csak egyetlen szószék áll, a templomoké, ezen azonban nincs már kelete az ékesbeszédnek, mert a fiatal és egyszerű keresztény népek számára a hit legelemibb és alapvető igazságait kellett az egyháznak hirdetnie. Ezért nélkülözhetette századokra a „ministerium verbi“ szolgálatára fölesküldött egyház az eloquentia hagyományos tudományát.³³³

³²⁹ Fináczy E.: Az ókori nev. tört. 222. és köv. ll.

³³⁰ V. ö. Quintilianus szónoki ideálját Fináczy E.: Az ókori nev. tört. 288. l.

³³¹ Hörle: i. m. 3. és köv. ll.; Salvioli G.: L'istruzione pubblica in Italia nei secoli VIII., IX. et X. Firenze. 1898.

³³² Fináczy E.: A középkori nev. tört. 21., 51. és köv. ll.

A retorikára vonatkozó felfogás gyökeres változásának legmélyebb okát — hitünk szerint — azonban mégis abban kell megpillantanunk, hogy századokon keresztül nem tudott megszületni a *keresztény iskola*, majd pedig mikor az angol-szász monostorokban napvilágot látott, nem érzett és nem tartott már semmi rokonságot az antik iskolával. Berendezését, tanulmányait és egész célkitűzését pedig még csak nem is az ígéhirdetés szolgálatában foglalatoskodó világi papságnak igényeihez szabta, hanem sajátosan a magáéhoz, a monostor szilenciumában és megadó fegyelmeiben élő szerzeteséhez. Ennek pedig sem alkalma, sem hivatása nem volt az ékes beszéd. A világi elem viszont jóideig nem kívánta még a monostor igényeihez mért iskolaszerű művelődést.

Igy esett, hogy a *retorika* a renaissanceig kiesett régi antik szerepéből és hatalmának, *uralmának területe* — ellentétben a poetikával — századokig egyre csak jobban *összezsugorodott*. Történeti tévedés azonban ebben a jelenségben a retorika tökéletes halálára gondolni. Csak a szónok halt meg és az antik eloquentia, a retorika pedig ezzel kapcsolatban, mint elméleti és gyakorlati iskolai studium, felesleges teher gyanánt vetette el mindazt, amit hajdan az élő szó és a szónoki előadás megkívánt tőle. Az írott szó hatalma azonban megszakítás nélkül továbbélt és jóideig a scriptoriumok és kancelláriák szűk országában uralkodott a nótáriusok seregén.³³⁴ A retorika pedig ez alatt megmaradt szabályait a hivatalos és mindennapi egyházi, állami, majd polgári élet írásbeliségeire alkalmazta. A középkor imígyen csak folytatója annak a józan és praktikus római felfogásnak, mely a poetikát és retorikát a gyakorlati élet szolgálatába szegődtette.³³⁵ A megváltozott viszonyok hatására fordult csak úgy a dolog, hogy a poetika teret nyert, a retorika pedig vesztett.³³⁶

³³³ Érdekes a különben alapos studiumokat sürgető *Hrabanus Maurus* felfogása, aki csak azoknak a fiataloknak ajánlja a retorika tanulását, akiknek egyébként is van hozzá természetes hajlandóságuk, de még ezek is többet tanulhatnak jó beszédek olvasása és jó szónok meghallgatása által. *Migne*: 107. kt. 397., De cler. institut. III. 191.

³³⁴ *Borinski*: i. m. 32—3. ll., 38. l.

³³⁵ *Fináczy E.*: A középkori nev. tört. 190. és köv. ll.

³³⁶ Ezt az átalakulást szemléltetik a nagy kompilátorok kivonatos

Ennek az alapján magyarázható az a felötlő középkori jelenség, hogy a római iskolákban egykoron legtöbbet forgatott próza-írók és szónokok műveit alig-alig ismerik a keresztény iskolák és ha megvannak is egyik-másik monostor könyvtárában, már nem az eloquentia mesteri példáit látja bennük a középkori olvasójuk. Hasonlóképpen ez a változás okolhatja meg azt is, hogy a retorika teljes antik elméletét a gyakorlati célokat szolgáló prózai műfajokra, főleg az okiratok és levelek szerkesztésére viszi át az iskolai oktatás.

Elég lehet ennek igazolására a középkori iskolázás két legjelesebb korszakát fölemlítenünk, melyekben a középkor tudatosan fordult a klasszikus irodalom forrásai felé és még csak nem is gondolt arra, hogy a retorikának antik szerepéből valamit is visszaadjon. Így pl. az angol-szász iskolai reformok főapostolának, *Alcuinnak*,³³⁷ szemében az egész retorika nem más, mint a hivatalos írásbeliség tudománya, melyhez a százados gyakorlat hozzátapasztotta azokat a jogi, egyházi stb. ismereteket is, melyek az okiratok, levelek megszerkesztéséhez nélkülözhetetlenek voltak. Ezen a címen ajánlja Alcuin a retorikát N. Károlynak, mint aki uralkodói teendőiben, udvari és kormányzói gondjaiban ennek ismerete nélkül nem lehetett el. Aki tehát, mint Alcuin is, a grammatikában, poetikában a legjobb klasszikus műveket forgatta és egyben azok régi tekintélyének visszaállításán fáradozott, a retorika régi dicsőségét föl sem említi. Az antik irodalom második középkori virágzó szakaszából, mely a XII. és XIII. századokban francia földön és francia iskolákban érte el tetőfokát, a sok közül tanuskodjék a nagy irodalmi műveltségű és kiváló stiliszta *Poncius* mester dictamenje.³³⁸ Ez ugyan a grammatika fölé emeli a retorika tudomá-

retorikai: *Isidorus-é* vagy *Cassiodorus-é*; erre l. *Manitius*: i. m. I. kt. 60. és köv. ll.; I. kt. 46., 67., és köv. ll. *Fináczy E.*: A középkori nev. tört. 96., 109. és köv. ll.

³³⁷ „Nam te olim meminisse dixisse, totam eius artis vim in civilibus versari quaestionibus” — mondja *N. Károly Alcuinnak*; ennek dialogusokban írt retorikáját kiadta *Halm*: *Rhet. Lat. Min.* 543. l., *Frobenius*: *Opera omnia*. II. kt. 1, 313—331. ll., v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 282. és köv. ll.; itt említjük föl *Clemens Scottus* töredékes munkáját, v. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 457. és köv. ll.; *Notker* szintén párbeszédekben írta retorikáját, l. *Manitius*: i. m. II. 659. és köv. ll.

³³⁸ l. fent 293. jegyzetben; *Delislé*: i. m. 148. és köv. ll. „Ego vocor

nyát és azzal csalogatja katedrája köré az ifjúságot, hogy a retorika (mint szépséges szűz) vezet el a fogalmazás boldog országába, végezetül azonban mind a kettőt: a *Practica Dictatoria*-t és a retorikát is azonosítja.

Ez a változatlanul uralkodó fölfogás azután meg is pecsételte a retorika egész középkori sorsát azáltal, hogy birodalmául csak az írott szó országát jelölte ki és szabályai alá is csak az írott mű fogalmazását és szerkesztését vetette alá. Ennek a munkának az élére került a dictamen elnevezés.³³⁹

A retorika tanításának anyagában azonban mégis adódott a középkor folyamán is valamelyes *változás* és pedig külsőleges is, de belső is. Az állami és városi élet fejlődésével megnövekedett írásbeliségek idején gyarapodott a dictamen-tankönyvek száma is. A lendület legelső fele a Karolingek uralkodására esett, a virágzás igazi ideje a XI. és XII. századdal köszöntött

Rhetorica; ista civitas appellatur Practica dictatoria. Et quamvis soror mea Grammatica se dicat fore in hac civitate porcionariam, ego tamen optineo (!) principatum." Szolgáljon a retorika leírása *Poncius* tollából a középkori allegorizálás és latin stílus szemléltetésére: „Cum ego Poncius irem sollicitus per montes et planicies et convalles, inveni quandam virginem, in amore cuius medullitus sauciatus, nec fuit mirum, quoniam ipsius virginis decoro capiti flava cesaries auro multo splendidior, inhaerebat. Generosa fronti planicies non calcata, nive candidior, hinc capillis erat, hinc superciliis circumfulgens... (értelmetlenségig megromlott a szöveg) ... Ridentes oculi, quibus astra cedunt ignea, intuentes alliciunt universos. Tota nasi forma decentior venustat faciem et insignit. Gena rubore nivea circumfusa, rosas videtur in se liliis maritare. Labra, minore modico suspensa, basium respicientibus pollicescit. In candore precellit ebori, recto dens ordini conformatur..." (így festett a korabéli női ideál); eleinte meglehetősen vegyes a retorika tartalma: „Huic urbi (sc. rhetoricae) subiacent historiae, fabulae, libri oratori (!) et ethice conscripti" — mondja *Honorius Augustodunensis* de animae exilio c. művének III. fejezetében. l. Pez: i. m. II. kt. 1, 229. l.; később kiforrottabb és a jogi vonás benne az uralkodó: „In una parte huius civitatis (rhetoricae) praesules ecclesiae decreta componunt, in altera reges et iudices edicta proponunt. Hinc synodalia promulgantur, inde forensia iura tractantur. In hac urbe *Tullius* iterantes (!) ornate loqui instruit." u. ott.

³³⁹ A jelesebb dictameneket a 180—83. és 293. jegyzetek sorolták föl, l. egyben a d.-ről ezekkel kapcsolatban mondottakat is; u. ott fölsorolva az irodalom is, ezenkívül v. ö. még *Fináczy E.*: A középkori nev. tört. 190. és köv. ll.; *Norden*: i. m. II. kt. 953. és köv. ll.

be,³⁴⁰ amikor a politika, a jog, a hivatalos egyházi és állami, meg városi élet mind több és több írásbeli munkát követelt. Az egyháziaktól megszálva tartott kancelláriákból ezért került az iskola tárgyai közé a dictamen és kért magának mindinkább nagyobb teret.

Külön típust alkottak jóideig az olasz földön szerkesztett jogi természetű dictamenek.³⁴¹ Ezek megszületése nemcsak a műveltebb itáliai város-életnek volt a következménye, melyben a nemesség sem vetette meg olyannyira az írás mesterségét, mint északabbra, hanem annak a körülménynek is, hogy itt az egyházi és rendi partikuláris jog mellől teljesen sohasem halt ki a klasszikus római jog. Épen ezért, amikor ezt a jogot Európa országai újra megkívták, olaszok lettek a mesterei.³⁴² Lépésről-lépésre nyomon kísérhető a fejlődésnek az a vonala, amelynek egyik végén a latintanítás dictamenje, a másikon pedig az olasz egyetemek jogi tanulmányai állanak.³⁴³ Ez utóbbiak

³⁴⁰ Ezzel kapcsolatban kezd életre kelni az ékes beszéd is, mint azt a XI. századból való st. galleni retorika elmondja: „Multi dies sunt, ex quo desinit esse haec (rhetorica), postquam antiquitate temporis extincta est, illa (naturalis eloquentia) iterum revixit. Unde hodie plurimos cernimus, qui in causis solo naturali instinctu ita sermone callent, ut quae velint, quibuslibet facile suadeant, nec tamen regulam doctrinae ullam requirant.” *Hattemer: Denkmale*, III. 560. l.

³⁴¹ A XI. században olasz földön már szokásos a retorika és jog tanítása a dictamen keretében. *Besatei Anselmus, Petrus Damianus, Lanfrancus* életrajzaiból kitűnik, hogy Páviában, Ravennában stb. mindezeket már szónoki gyakorlatokkal kapcsolatban tanították (suasoriae, controversiae, invectivae). *Anselm Rhetorimachia* c. műve a bizonyossága annak, hogy a retorikai elmélet forrásának *Cicero: de inventione* és a szintén neki tulajdonított *ad Herennium* lib. IV. c. műveket tekintették. Ezeket jól ismeri *speieri Onulf* is és ki is használja *Rhetorici colores* c. kis művében, mely dictamenszerű iskolai tankönyv számba is vehető. A középkori, mélyen vallásos fölfogásra vall, hogy a retorika egyes fejezeteihez (definitio, permissio, dubitatio, expeditio) aszketikus reflexiókat fűz. v. ö. *Manitius: i. m. II. kt. 715—17. ll.*; *Papias: Elementarium doctrinae rudimentum* c. munkájában is van *Formatae epistolae* c. alatt egy levél-minta gyűjtemény elméleti bevezetéssel. V. ö. *Manitius: i. m. II. kt. 719. ll.*; v. ö. *Specht: i. m. 115. és köv. ll.*

³⁴² *Fináczy E.: A középkori nev. tört. 276. és köv. ll.*

³⁴³ *Savigny: Gesch. d. röm. Rechts im MA. 7. kt. Heidelberg. 1834. 1., 446. és köv. ll. Conrat M.: Gesch. u. Quellen d. röm. Rechts... I. kt. 601. és köv. ll.*

egyben feleslegessé is tették, hogy a latintanítás lássa el továbbra is a hivatalos élet későbbi embereit a jogi ismeretekkel. Épen ezért a dictamen-könyveknek ez a fejezete (*Breviarium* a címe pl.) idővel mindjobban összezsugorodott, majd végül úgyszólván teljesen el is tűnt.³⁴⁴

A dictamenek eredeti magját és később is egyik külön-álló nagy fejezetét a *levél- és okirat-mintákat* (*formulae*) egybefoglaló gyűjtemény alkotta. A szerző nem egyszer már e minták összegyűjtése közben különös gondot fordított arra, hogy könyvét a világi vagy az egyházi élet ügyes-bajos dolgaiban fogják-e inkább használni.³⁴⁵

Az irodai gyakorlat ellátta végül a dictameneket *mindazon tudnivalókkal*, melyekre az írónak valamiképen szüksége lehetett. Így került bele ebbe a keretbe is a latin nyelvtan egy rövid kivonata és a latin szótár, mely a hivatalos iratok gyakori szakkifejezéseit sorolta föl és magyarázta meg. De összehordott e könyvekbe a különböző vallásokról, a búcsúk fajairól szóló fejezetektől a pecsétviasz készítéséig és a tintafőzésig mindent a nótáriusok hihetetlen pedantériája.³⁴⁶

A mi szempontunkból a dictamenek legfontosabb nagy szakaszát és egyben az iskola tanításában is a főstudiumot a *fogalmazás elmélete* képezte (*de ratione dictandi*). Az oktatás ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy növendéke a kész írásmintákba bele tudja szőni a konkrét neveket és adatokat.³⁴⁷

³⁴⁴ *Ordo iudiciarius* antequam...: i. m. Praef. "...iura non allegantur, sed potius obmittuntur non propter ignorantiam doctoris, sed ob imbecillitatem discipulorum, ad quorum profectum hec summa scripta est..."

³⁴⁵ *Dominicius Dominici*: i. m. 526. l. "...ad instructionem quorundam novitiorum, in arte dictatoria discere volentium et prodesse, quandam levem dictandi summam secundum quod notarii episcoporum et archiepiscoporum debeant notarie officium exercere... in hoc volumine compillabo"; *Durantis*: speculum iudiciale-ja viszont teljesen az igazságszolgáltatás kereteiben mozog.

³⁴⁶ *Conradus Murensis*: i. m. Rockinger, IX. kt. 1, 417. és 479. ll.; *Boncompagno*: palma, i. m. az írószerek használatát magyarázza meg apróra.

³⁴⁷ Bár a stílus fejlesztése és a levél-formák elsajátítása céljából ezt is megtették, pl. *Petrus Blessensis* mondja 101. levelében: „Scio mihi plurimum profuisse, quod (cum in arte versificatoria parvulus erudirer) praecipiente magistro mihi materiam non de fabulis, sed de historiarum veritate, sumebam. Profuit mihi, quod epistulas *Hildeberti Cenomanensis* episcopi,

Az iskola célja az volt, hogy a tanuló a maga erejéből szerkesztesse meg a megkívánt levelet vagy okiratot és ebben a munkájában ne kösse más a fogalmazás elméleti szabályain kívül. Az iskolában használatos dictamenekben ezért esik erre a fejezetre a legnagyobb súly, amit e szakasznak terjedelme is kifejezésre juttat.³⁴⁸

A *fogalmazás elméletének keretében* a levél (epistola) különféle meghatározásai után a szerzők megállapították szerkesztésének részeit: ezek az üdvözlés, a figyelem és jóindulat fölkeltése a levél írójával szemben, a bevezetés, a levélírás tárgyának részletes előadása, a kérés szabatos előterjesztése és végül a befejezés.³⁴⁹ E részek közül itt-ott el is hagynak egyet-egyét, akadnak olyanok is, akik hárommal is beérik (salutatio, petitio, narratio); az azonban már a dialektika századára vall, amikor a legtöbben vitatkozva állapítják meg a levél-szerkezet e részeinek számát. A tárgyalás további fejezeteit az egyes részek beható magyarázata adja meg; először rendszerint általános szabályokat közöl a tankönyv, majd ezek megvilágítására bőségesen példákat sorakoztat föl: így pl. hol kell említeni a címzett nevét, minő sorrendben kell felsorolni hivatalait. A példák között pedig megtaláljuk a mintát a pápa, a császár, a világi hatalmasok, a püspökök, az apátok, a prelátusok, a lovagok, a szerzetesek, a jóbarátok, a szülők, a rokonok stb. megszólítására.³⁵⁰ *Montecassinoi Alberiknek* a XII. századból való leveles könyve az első részben adja a levélírás elméletét. Az említett részek bőséges megtárgyalása után beszél ezenfelül még az anyaggyűjtésről és ennek kapcsán kifejti, hogy közmondásokkal, klasszikus írókból vett ékes idézetekkel, bölcs mondásokkal mi-

styli elegantia et suavi urbanitate praecipuas, firmare et cordetenus redere adolescentulus compellebar." V. ö. *Rockinger*: i. m. XL. l.

³⁴⁸ *Poncius*: summa de constructione i. m. praef. "... quoniam dictatoribus est necessarium scire componere latinitates congrue et ornate, cum in hoc consistat tota scientia dictatoria, in constructione videlicet et ornatu plene traditum sit in summa dictaminis... ego magister *Spontius* provincialis, qui composui summam superius nominatam ad utilitatem meorum scolarium novellorum, trado summam de constructione levissimam et perfectam."

³⁴⁹ *Hildesheimi Ludolf*: i. m. pl. de salutatione, de captatione benevolentiae, de narratione, de petitione et conclusione.

³⁵⁰ *Boncompagno*: boncompagnus i. m.

ként szaporíthatja mondanivalóját a levélíró. Egy másik fejezetben a tipikus levélformák variálásának szabályaiba vezeti be olvasóit, külön ismerteti a levél megszokott mintájának megrövidítésére vagy kibővítésére vonatkozó szabályokat. Egészen külön szakaszt alkotnak azok a fejezetek, melyekben a levél ékességeiről beszél. A már előttünk ismeretes középkori stilisztikai szabályokon kívül temérdek díszes kifejezést és frázist hord itt össze a szerző, melyek közül a Horatius, Lucanus, Persius, Terentius, Vergilius, Cicero és Sallustius műveiből idézett példák a klasszikusok műveiben való alapos jártasságát igazolják.³⁵¹ Mindezek, mint látjuk, a legbensőbb rokonságban és kapcsolatban állanak azokkal a fejezetekkel, melyeket a vers-tan középkori történetéből már megismertünk. A XII. századtól kezdve általában nagyobb gondot fordított az iskola a stílus követelményeire, legalább is erre engednek következtetni a dictamenek, amelyekben nemcsak hogy nem hiányoznak, de meglehetősen terjedelmesekké váltak a de rhetorico ornatu, de adornationibus, flores rhetorici stb. c. fejezetek.³⁵² A későbbi írók meg is róják a régieket, hogy nem törődtek eleget a szép stílus szabályaival és kellékeivel.³⁵³

Tévednénk, ha ezek hallatára azt gondolnók, hogy a latin nyelvnek klasszikus szabályaihoz igazodott a középkori levelek stílusa és Cicero vagy Horatius előadási módjának utánzását tűzte ki maga elé az oktatás vagy a dictamen szerkesztője. A korabeli grammatika volt mindegyik írónak útmutatója, erről pedig, mint meggyőződünk már róla, sok antik finomságot lekoptatott az évszázados nyelvhasználat. Az meg épen senki-nek sem jutott eszébe, hogy az írott és élő latin nyelv használatos szókincsét az antik világ klasszikusainak szókészletével vesse egybe vagy annak normáin rostálja ki. A stílus szépítésére vetett gond első sorban azt eredményezte, hogy a levélíró-tól megvárták, hogy a korabeli latin nyelvtan szabályait lelkiismeretesen alkalmazza, elkerülje a durva barbarizmusokat és hintse tele írásművét a dictamenek uralkodó és közkeletű díszítéseivel. Ezek jórésze, mint pl. az allegorikus természetű hason-

³⁵¹ *Rockinger*: i. m. IX. 1, 1. és köv. ll., *Briefsteller* 1. és köv. ll.

³⁵² *Boncompagno*: *rhetorica novissima* i. m. cap. 9.; *Mag. Joh. Anglicus*: *poetria*... i. m. cap. 6.; *Montecassinoi Alberik* művének III. pars-a.

³⁵³ l. fent 175. l. és 183. jegyz.

latok, metaforák, biblikus-ízű képek és egybevetések e kornak eredeti alkotásai. Így pl. a járatos levélíró a dictamen előírása szerint nem feledkezhetett meg arról, hogy a püspöknek írt levelében hódolattal föl ne említse annak infuláját, melyet a Szent Lélek tett a fejére, mint az „élet koronáját” vagy, ha épen pörös és vitás ügyről adódott a szó, az egyház-fejedelmet liturgikus szandáljaira ne figyelmeztesse, mellyel, mint a krisztusi békesség hírnökét sarúzta föl az Úr kegyelme.³⁵⁴

Az ékes szónak ebbe az áradatába szötte bele a dictamen a klasszikusokból kitépett kifejezéseket, amelyek imígyen kiütözö és töredékes díszéivé váltak a közel ezer esztendővel később élt író stílusának. A leveles könyvek frázisgyűjteményi gondoskodtak ezután már arról, hogy a klasszikusokból vett idézetek meglehetősen változatlanul vándorolhassanak egyik tankönyvből a másikba, az iskola padjai között pedig nemzedékről-nemzedékre. *Horatius*, akit különben a XII. és XIII. század a levélírás mesterévé és a retorika tanítójává avatott, temérdek levélíró-t segített ki terjengős írásáért való bocsánatkérése közben a „brevis esse volo, obscurus fio” szellemes megjegyzésével, de ugyancsak ő lett a pátrónusa annak is, aki rövidre fogta mondanivalóját, mert a római költő szerint hibázik az, aki „gemino bellum Troianum orditur ab ovo”.³⁵⁵

Cicero és *Horatius* lehetnek különben a példák arra is, hogy az említett századoknak a klasszikus írókkal való kapcsolata valamelyes *belső változásnak* is volt az okozója.³⁵⁶ *Horatius* poetikájának egyik-másik szabálya pl. ki-kicsillan a dictamenek elméleti fejezeteiből.³⁵⁷ A „decorum”-elve pl. stíláriis követelmény lett ennek a kornak a szemében és másfajta előadást kívánt meg a kuriális, skolasztikus vagy egyéb prózai írásművek számára.³⁵⁸ A fogalmazás tanításának egy másik mestere ugyancsak a „decorum” alapján a középkori társadalom

³⁵⁴ *Rockinger*: i. m. IX. kt. 1, 247. l.

³⁵⁵ *Conradus Murensis*: i. m. *Rockinger*, IX. kt. 1, 468. l.

³⁵⁶ *Cicero*: *De inventione* és *Ad Herennium-ra* v. ö. 341. jegyz. és *Manitius*: i. m. I. kt. 321. és köv. ll. *Sedulius Scottus*-szal kapcsolatban; u. ott 481. és köv. ll. *Cicero* ismerete a középkorban.

³⁵⁷ *Conradi Murensis*: *summa de arte prosandi*, i. m., *Rockinger*: i. m. IX. kt. 1, 424. l.

³⁵⁸ l. fent 319. jegyz.

különböző rétegeihez méri és szabja ki az írás ékességének fokozatait, ismét más pedig már a megszólítás formáit is eszerint osztja szét „maiores, mediocres, minores” címek alá.³⁵⁹

A skolasztika virágzó századának dialektikája egyelőre még csak lassan szivárog át a levélírás elméletében megbújt retorikába. Ennek első jelei e téren is a pontos meghatározások (definitiones), kifogástalan és hajszálfinomságú szabályok és az aprólékos elrendezés. A retorika elméletén a dialektika hatásával egyidejűleg, s talán épen eredményeképpen is, ütközik ki az anyag elrendezésére fordított nagyobb gond, mely már az anyaggyűjtéssel veszi kezdetét és követeli meg a levél tárgyának sokoldalú megvilágítását, de szempontjai vezérlő elvekké lesznek a kidolgozásban is. Az egyik dictamen idevágó elméleti szakaszának fejezetei is ebből az elgondolásból adódtak, amikor a szerző a quis, cuius, cui, quid, quo, quomodo, cur, ubi, quando kilenc pontjának részletes magyarázatával közli az adatgyűjtés, de főleg a szerkesztés elméletének szabályait.³⁶⁰ Csak a részletkutatás deríthetne fényt arra, hogy emögött nem rejlik-e az inventionnak, dispositionnak és elocutionnak egymással folytatott belső harca, mint később a humanista retorika történetében.

A középkori dictamenek tárgyalásával kapcsolatosan még egy jelenségről kell beszámolnunk, mely a XI. századtól kezdve az élő beszédnek, a szónoki előadásnak legelső kezdeteire mutat. *Boncompagno* ugyanis az egyik dictamen olasz szerzője, már arra is gondol, hogy necsak az írásmű szerkesztésének adja meg a szabályait, hanem az élőszóval való előadásnak is, mert a hivatalos élet néha ezt is megkívánja pl. a követektől. Aprólékos gonddal gyűjti egybe mindazokat a kor ízléséhez mért, jobbra a külsőségre vonatkozó jótanácsokat, melyeket az előadónak járása, külső viselkedése, öltözködése, komolyságának megőrzése tekintetében gondos figyelemben kell részesítenie.³⁶¹ Amint a középkori intézmények bomlása folytán — manapság

³⁵⁹ *Conradi Murensis*: summa u. ott; és *Guido Faba*: i. m., *Rockinger*: i. m. IX. kt. 1, 187. l.

³⁶⁰ *Conradi Murensis*: summa i. m. u. ott; *Mag. Joh. Anglicus*: poëtria . . . i. m. „cap. 2. de modo eligendi materiam; cap. 3. de dispositione et de modo ordinandi materiam.”

minderősebb meggyőződéssé érlelődik az a felfogás, hogy a XIII. századdal az európai történetnek egészen új szakasza kezdődik — egy talpalattnyi kis tér nyílt az élő beszéd számára, az iskolai dictamen már segítségére sietett a kezdő szónoknak. Jele ez annak az eleven kapcsolatnak, melyben a középkori iskola és élet egybeforrott, de kiinduló pontja egyben annak az útnak is, mely a renaissance szónoki emelvényei felé vezetett.

A *renaissance* és a középkor retorikáját kevés erősebb szál fűzi össze a *levélírásnál*, illetve ennek elméleténél. Az antik kultúra szellemi értékeit új életre keltő nemzedék ugyanis, nemkülönben az ez után következők hosszú sora, hihetetlen szorgalommal és nem ritkán bámulatba ejtő szenvedéllyel szerkesztette halomszámra a leveleket. A beszédessé vált renaissance-lélek temérdek mondanivalójának jórészét épen ezért a levelekbe temette bele. Az igazi irodalmi centrumok nélkül álló Európa szellemi vezéreit a sűrű levéljárás kötötte egymáshoz; a renaissance nagy agítátorainak személyiségei az igazi szellemi középpontok, ahonnan a levelek viszik az új gondolatot oda, ahová az ékes beszéd nem érhetett már el. Azért a renaissance nyomában később mindenütt megindult nemzeti nyelv-művelés csak megismételte már a levelezéssel kialakított személyi irodalmi centrumok szerepét és állította az irodalomtörténetek legelső lapjaira a nemzeti nyelv első harcosaiként a nagy levélírók alakját.

A középkori retorika tehát ezt az irodalmi formát hagyományozta rá az új világra. Amint egykor a középkor sokféle mondanivalója fért bele jobb híjján a levél alakjába, a renaissance emberének tolla alól kikerült levelek tárgya is felette színes. Nem is szólva a sok-sok kérő levélről, melyekkel a vándor humanisták örökösen kopogtattak a mecénások ajtain, vagy a levelekbe sűrített dicsőítő áradozásokról, melyet ismét csak a levél szállított vissza a fenkölt-lelkű nagyúrnak, ebbe a formába öltöztette a legtöbb író tudós ismereteinek és köznapi gondolatainak nagy részét; a leveleken futott szét mindenüvé a leggyorsabban a történeti, filozófiai, filológiai stb. új ismeretek áradata. Az új világ emberének kezében a levél egyformán esz-

³⁶¹ *Boncompagno*: rhetorica. novissima i. m. cap. 3. et 4. „de honestate habitus, gressus et risus etc.; v. ö. fent 341. jegyz.

köze a toborzásnak, támadásnak és védelemnek, dicsérésnek és leszólásnak, magasztalásnak és kíméletlen gúnynak. (Epistolae obscurorum virorum stb.) Nem ritkán egyetlen levélbe is temérdek szín kerül erről a kiapadhatatlan gazdagságú palettáról.

Egyház és állam, politika és diplomácia rögtön zsoldjába szegődttette a művészi levélírással adott előnyöket épenúgy, mint az ékes beszédet is. Ez vethet világot Luther lesújtó megvetéssel mondott keserű szavaira: „Íródiákok kormányozzák a világot.”³⁶² A levél meghódította az új világot.

A levél e nagy kelete érteti meg, hogy most is felette keresettek és páratlan becsületben állnak a *levélírás módjára kioktató könyvek*. Csakhogy a pusztá vázon, az irodalmi formán, az elmélet külső elrendezésén, egy-két pontos skolasztikus meghatározáson stb. kívül édes-keveset hagyott meg a régi dictamenből az új világ. A humanista leveles könyvekben ugyanis új lett a nyelvi köntös, jórészt új az elmélet is, mert tanítóik ezentúl a feledés homályából előkerült antik retorika elméleti és gyakorlati mesterei lettek. (Cicero, Horatius, Quintilianus, Auctor ad Herennium). Azonkívül a levél tág keretei, melyben az értekezéstől a panegyrikus beszédig minden megfért, okolják meg, hogy miért került az ilyen levélírássra oktató könyvek elméletébe bele úgyszólván az egész retorika.

Kezdetben a renaissance latin grammatikái adtak rövid bevezetést a levélírás elméletébe és csak később a haladottabb tanulókat fogta rá az iskola a fogalmazás tanításával kapcsolatosan a részletesebb elmélet elsajátítására. Ez azonban mindig csak kivonatos és előlegezett ismereteket nyújtott a tulajdonképeni retorikából. A nemzeti nyelvek érvényesülésével teret vesztett a latin tanításban a levélírás oktatása, illetve átkerült amannak keretébe.³⁶³

³⁶² Tischreden, LXIII., 10. Erl. kiad. 62, 186. l.; v. ö. *Borinski*: i. m. I. kt. 127. l.

³⁶³ A nyelvtanokkal kapcsolatosan l. fent; az iskola későbbi tankönyvei között igen sokra akadunk: *Bebel*: Commentaria epistolarum conficiendarum c. (i. gyűjtemény első darabja), *Altenstaig*: Opus pro conficiendis epistolis. Hagenoae. 1515. pl. felette használatosak; a jezsuitáknál *Voëllus Joh.*: De ratione conscribendi epistolas utilissimae praeceptiones, in iuven-

Az ékes beszédet a renaissance ültette ismét a régi, uralkodói trónusára vissza. Az új világ emberének ugyanis meg-eredt a nyelve és magát-csodáló, önfeledt gyönyörűséggel temetkezett abba a hömpölygő és csillogó szóáradatba, melyet az antik kultúra értékeivel átítatott renaissance-lélek indított el másodszor is évszázados történeti útjára. A latin ékes beszéd sodra azután elemi erővel seperte el a középkori világ által ellenében emelt hagyományos gátakat, termékenyítette meg a nyugati nemzetek szellemi és kulturális területeit; lassúdó vizének medréből ágazott ki minden európai nemzet retorikája, míg végre meg nem érte teljes elapadását, melyet manapság az ékes beszéd haldoklása címén szokás emlegetni.³⁶⁴

A legújabb történeti részletkutatás mind meggyőzőbben mutatott rá arra, hogy a renaissance eloquenciája, épenúgy mint a poetikája, elsősorban az aethetikumot, a formát vallotta legsajátosabb vívmányának. A „vis superba formae” elve miatt vitték tehát kezdetben a vezető szerepet a poeták. A meghiggadás és a kissé reálisabb felfogás játszotta át rövidesen a vezetést a rétorok kezére, de az eredeti hangsúly jóideig még így is megmaradt az ékes és csiszolt szó kultuszán.³⁶⁵

Az úttörők az eloquencia életre-keltésekor is az antik világra és annak hites, művészi tolmácsolóira hivatkoztak és nem kisebb erőt láttak az ékes szó kultuszában, mint amely egykor a hatalmas római impériumot egybeforrasztotta és összetartotta.³⁶⁶

tutis gratiam potissime conscriptae. Lugd. 1588., nagyon sok kiadást ért tankönyv. V. ö. *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 233. l. és jegyz.

³⁶⁴ *Borinski*: i. m. *Die Antike*... I. kt. 124., 141., 176., 209.; II. kt. 8., 33. és köv. ll.

³⁶⁵ *Borinski*: i. m. és *Die Weltwiedergeburtsidee in den neueren Zeiten.* Bericht d. bayer. Akad. phil.-philol.-hist. Classe. Sitz. I. Jhg. 1919. I. Abteil. 21. és köv. ll.

³⁶⁶ *Cicero*: (*Brutus*, c. 73.) „... plus enim certe attulit huic populo dignitatis... qui non illustravit modo, sed etiam genuit in hac urbe dicendi copiam, quam illi, qui Ligurum castella expugnaverunt, ex quibus multi sunt, ut scitis triumphati...”; *Plinius*: *Nat. Hist.* VII. 30. „Salve primus... in toga triumphum linguaeque lauream merite! .. omnium triumphorum laurea maiore! Quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii.”; *Celtis C.*: *Ars versificandi.* i. m. praef. „Summa profecto res illa erat et paene divina in administranda eorum republica,

Kiindulásnak talán az olasz szellemi és irodalmi közép-pontokban dívó tudós vitatkozásokat, előadásokat, szellemes társalgást, megbeszéléseket, ünnepi beszédeket kell tekintenünk.

Innen indul hódító útjára az ékes szó zúgó áradata és szerez magának az eloquens rétor a közélet számos terén érvényesülést és alkalmat: az egyházi és állami életben, mint követ vagy legátus; a fejedelmek vagy főpapok oldalán mint tanácsos; a zsinatokon vagy rendi-gyűléseken mint ékesszavú előadó, vagy mint a mozgalmassá vált városi hivatalos élet irányítója és intézője.³⁶⁷

Az iskolának is át kellett ezek után vennie az új ideált és így került a nevelés és oktatás új célkitűzésében a jó latinista és a jó poeta fölé a jó szónok.³⁶⁸ A XIV—XVI. századok közéletét azonban — nem egyszer borongott efölött az álmodozó humanisták lelke — nem lehetett visszazökkenteni a pogány római impérium történeti vágányaiba és beleszabni erőszakosan annak állami és társadalmi kereteibe, épen ezért az ékes szó antik uralmát sem sikerült maradéktalanul visszaállítani oly korban, melyben a caesar és summus pontifex címeit az uralkodók, vagy a polgármesterek a consul, a városi tanácsosok a patres conscripti nevét díszként viselték csak már, különben pedig merőben más egyházi, állami és társadalmi életformák járták. Az iskola falai közé menekült tehát ez az ábránd, annak kellett visszajátszania a letűnt római állam életét, megépítenie újra a fórumot, hogy növendékei e kis diák-államokban találjanak alkalmat a retorika elméleti ismereteinek gyakorlati kipallérozására. Nemcsak *Trotzendorf* goldbergi iskolájának tanulói keltették még egyszer életre a dicső római respublica életét és toldották meg diákok neveivel a római caesarak, consulok történeti sorát, hanem sok más intézet is így járt el, melynek dobogóin a szónokló ifjak seregében szemlélhette Cícero késői lelkes tanítványait.³⁶⁹ Az iskolák álmvilágában

ut sapientiae summam eloquentiam, qua urbs et orbis regebatur, coniungere studuerint."

³⁶⁷ *Paulsen*: i. m. I. kt. 357. és köv. ll.; *Fináczy E.*: A renaiss. nev. tört. 69. és köv. ll.; *Borinski*: i. m. I. kt. 123. és köv. ll.

³⁶⁸ A *protestáns* iskolákra *Vormbaum*: i. m. számos helyén pl. I. kt. 54., 65., 73., 112., 200. stb.; a *jezsuitákra* l. Mon. Germ. Paed. II. kt. 26., 53—4., 84., V. kt. 193., 414., 418., XVI. kt. 79., 103., stb. ll.

még az antik törvénykezés visszaállítása sem ütközött nehézségbe, pedig a humanisták panaszának kezdettől fogva az az örökös tárgya, hogy a korukbéli igazságszolgáltatás zárkózott el a legmerevebben az ékes szó igazságot-osztó bölcsesége elől. Ugyanekkor azonban az iskola buzgó igyekezettel ültet katedrájára a tanulók padjaiból vizsgáló és ítélő bírakat, vonultatja föl a vádlót és vádlottat ügyvédek, patrónusaik, barátaik és tanúik seregében, egészíti ki ezt a mozgalmas képet a törvényszéki irnokok karával, sőt naív gondoskodása még a törvényszéki kézbesítő szerepéről sem feledkezik meg.³⁷⁰ Mégis kezdettől fogva folytonos és mindig erősödő a panasz hangja, hogy a megváltozott közélet nem nyújt annyi alkalmat az eloquencia érvényesülésének, mint az antik világ és dívatos fejtegetéssé válik annak kutatása, hogy az iskolának minden verejtékes erőfeszítése ellenére, miért nem sikerült oly kiváló szónokok nevelése, mint aminőkkel az ókor dicsekedhetett.³⁷¹ A legtöbb elmélkedő a szónoki alkalmak hiányában találja meg a főokot, ez pedig a XVII. századtól kezdve a latin szónok számára mindkevesebb adódott, mert sokat elhódított a meglevőből is az anyanyelvi eloquencia,³⁷² melynek tanítását, egyideig ugyan kénytelen-kelletlen, de szintén a latin iskoláknak kellett (teljesen a latin mintájára) magukra vállalniok. A renaissance-tól a XIX. századig tartó nagy történeti szakaszt tehát közös panasz kezdi és zárja le: a nyilvános élet nem becsüli eléggé az eloquenciát és nem nyit elegendő teret a latin ékesszólásnak.

³⁶⁰ *Fináczy E.*: i. m. 222. és köv. ll.

³⁷⁰ Stralsunder Schulordn. 1596. „... sit etiam eodem loco ordinatum iudicium, sit quaestor et iudex, sint accessores iudicii, scribe etiam et viator et circumstans corona eorum, qui audiunt, inprimis vero actores, rei, litigatores utrinque, patroni et amici, quos ipsi sibi advocarunt, qui causas dicunt; concedatur adversariis interpellatio, qui ita respondeant Ciceroni mortuo, quasi viveret, et ita puer se exemplo applicet quoad potest, ut oratio interpellantis cum Cic. oratione contendere videatur.” *Vormbaum*: i. kt. 497. l.

³⁷¹ Részletes összefoglalásban l. *Schupp B.*: *De oratore inepto*. Marburg. 1656.

³⁷² *Soarez Cyprianus*: *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti*. Praef. 1565—1843-ig temérdek kiadásban és átdolgozásban. v. ö. *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 6. l.

Ezen változásokkal kapcsolatosan módosul a latin *retorika tanításának célkitűzése* is. A renaissance eredeti eszme-köréből ugyanis két gondolatot ragadott ki a humanista iskola és tett meg századokra legfőbb és legállandóbb retorikai törekvése mozgatójának: ezek legelseje, hogy a *szónoki képzést* tekintette föladatának és ennek a célnak szolgálatába állította a retorika elméletét és gyakorlatait; a másik pedig, hogy a szónok legnagyobb kiválóságát, épen ezért a tanítás legsúlyosabb gondját is, pusztán alaki, *formai* tulajdonságokban látta és kereste: a kifogástalan és díszes latin stílusban, a beszéd szabályos és logikus szerkesztésében. Ezzel a humanista iskola teljesen az uralkodó közfelfogás után igazodott, mely szónoki remek-műnek csak azt az ékes és csillogó nyelvi köntösbe öltözött beszédet tekintette, mely az antik rétorok mintáiról ellesett és a görög meg a római retorika-írók értekezéseiből kiolvasott szabályok szerint készült.³⁷³

Bár e célkitűzés közel járt a régi római iskoláéhoz és épen ezért kiadósan értékesíthették a renaissance tanító mesterei az antik retorika elméletét,³⁷⁴ az ékesszólás tankönyvei mégis nehezen láttak napvilágot. Ennek szabályai jóideig ott kavarogtak még a humanisták leveleiben, rövidebb vagy nagyobbblékzetű értekezéseiben, az antik szónokok műveire írt terjedelmes bevezetésekben és kísérő magyarázatokban. *Quintilianus*, *Cicero* idevágó írásait, az egyetlen ad *Herennium* kivételével tankönyvnek alig-alig használta az iskola. A retorika tanítása számára a legfontosabb elméleti elveket és szabályokat legelőször az új grammatikai tankönyvek vitték az iskolák falai közé. Az iskola céljainak megfelelő egybefoglalásnak és a tananyag elhatárolásának érdeme azonban e téren is a későbbi humanisták érdeme volt. Ezek hordták egybe az elmélet anyagát *Aristoteles*, *Quintilianus*, *Cicero* műveiből és az ad *Herennium* négy könyvéből; ezek kapcsolták az elmülethez az eleinte különálló keretbe foglalt szónoki és prózai frázisok gyűjteményeit, kerekítették ki az egészet a stilisztikának és a

³⁷³ *Borinski*: i. m. I. kt. 124. és köv. ll.

³⁷⁴ *Reuchlin*: De arte praedicandi. Basileae, 1502. 64. l. „... sic cum nulla alia (!) eloquentiae exemplar, nullos alios magistros, quam ut veteres illos habemus, nisi ad illorum exemplum nos comparaverimus, eandemque quam ipsi in dicendo secuti fuerimus rationem, nihil promovebimus.“

fogalmazás tanításának szabályaival és előírásaival, tették teljessé az előadás módjára vonatkozó fejezetek gyakorlati útmutatásaival.

Mire azonban ideért a fejlődés, a renaissance-mozgalom sokat veszített már eredeti gazdagságából. A művészi forma, a színes és gazdag tartalom és az új szellem egykori követelményei ugyanis hova-tovább egyetlen egyre, a formáéra és a stíluséra olvadtak le; de erre is az lehet jellemző, hogy a retorikai tankönyvírók élén álló *Gasparino de Barzizza* már a ciceronianizmus kifejezett harcosa.³⁷⁵

Igy esett, hogy a humanista iskolák retorikai tanításában úgyszólván rögtön a kiindulástól kezdve a stílárís és szerkesztési követelmények lettek az uralkodók, a latin eloquencia stúdiuma pedig ennek következtében erősen formalisztikus jellegűvé vált és ilyen is maradt századokig. Ezért esett jóideig a tanításban és a szónoki gyakorlatokban egyaránt a fősúly háborítatlanul a gondolatok ékes nyelvi ruhába való öltöztetésére, az *elocutio*-ra.³⁷⁶ Ekként a retorika tanítása újra csak arra vet világot, hogy miként kallódott el a humanista iskola célkitűzésében és egész berendezésében a tárgyi, tartalmi vonás.

Ezt igazolja különben a tanításban a retorika elméletének a klasszikus írók műveihez való viszonya is. A humanista iskola növendéke ugyanis a szabályokra példákat, a szerkesztésre mintákat keresett az antik rétorok írásaiban. A retorikai elmélet kategóriái szerint hordta ki és rendezte el sujtásos és ékes kifejezéseiket, gyűjtötte egybe a prózai írásmű szókincsét és szerkesztett e szétmorzsolts mozaik-szemekből iskolai gyakorlatokat. A retorika tanítójának pedig — így köti a lelkére az egyik tanterv — arra volt különös gondja, hogy növendékeinek alaposan megvilágítsa, mily elegáns, választékos és hihetetlenül gazdag szó- és kifejezőkészlettel jeleníti meg tárgyait *Cicero*; mily csodálatraméltó ügyességgel rendezi és kapcsolja beszédeinek egyes részeit; minő művészettel szövi és teszi kerekké a próza ritmusát. A legnagyobb latin szónok műveiben rejllő

³⁷⁵ *Zielinski*: i. m. 181—2. ll.; *Fináczy*: i. m. 19. l.

³⁷⁶ *Vormbaum*: i. m. II. kt. 150. l. Kurpfälzische Schulordn. 1615. „Doceatur et exerceatur (rhetorica) hoc fine, ut dictionem et scriptionem ornare, atque decore, quae recitant, pronuntiare, discentes possint. Elocutio enim et pronuntiatio hujus artis est propria.”

tartalmi értékekről nem akad a tanterv írójának mondani-
valója.³⁷⁷

A latin retorika e formális jellegét már erősebbé tette a sorsában beállott következő változás. A kereszténység kebelében végbement szakadás a templomok szószékeit komoly küzdelmek színterévé tette, az egyháziak disputáit pedig súlyos theológiai problémákkal töltötte meg. E viták élesztették föl újra a *dialektikát*, mely ezentúl az egyházi szónoknak ismét szükséges vértetéhez tartozott.³⁷⁸ Eleinte ugyan épen az egyházi szónokokra szórták az újítók legkeményebb vádjait, hogy ezek lenézik az antik eloquencia szabályait és megvetik a csiszolt nyelvi forma és a finom stílus szépségeit; később azonban ők lettek az ékes beszédnek legodaadóbb hívei. A katolikus és a protestáns iskola pedig, mivel tanítványainak tekintélyes része készült az egyházi pályára, készségesen nyitott kaput a retorikában a dialektikának. Alig akad tankönyv, mely az egyházi beszéd elméletével külön is ne foglalkoznék és így elkerülhette volna a dialektika beszivárgását, mely a meglehetősen nagyszámban írott egyházi szónoklattanokban felette erőteljesen érvényesült. A dialektika igazságaival teleszött retorika legfőbb célját a hallgatóság lelkének meggyőzésében látja, ennek eszközéül pedig a syllogizmust tekinti. A szónoki beszéd-szerkesztés elmélete így lett a logika bizonyításra alkalmas formuláinak tudományává, mert azt tartották, hogy csak a logikai vázat kell a szónoknak a sajátosan retorikai díszítéssel élvezetessé és megnyerővé varázsolnia.³⁷⁹

Ezért próbálkozott meg már *Melanchthon* azzal,³⁸⁰ hogy a retorika egész elméletét a szónoki beszéd „genus demonstrativum”-ának kapcsán fejtse ki, ezzel hozza összefüggésbe a

³⁷⁷ *U. ott:* 148—9. ll. „Ac in Ciceronis quiden enarratione peculiaris haec Praeceptorum cura sit, ut discipulis monstrent; Qua phrasium elegantia Cicero rem quamque efferat et quam copiose variet? Quibus particulis Orationem ordinem copuletque? Quam prudenter voces copulet et nonnumquam transponat, ut tenerrimo aurium iudicio satisfaciat? Quam artificiose periodos nectat claudatque?”

³⁷⁸ Pl. A *De arte concionandi formulae ut breves, ita doctae et pie* a Joh. Reuchlino et Ph. Melanchthone. c. gyűjtemény. Basileae. 1540. Praef.

³⁷⁹ *Vormbaum:* i. m. I. kt. 535. l., 614., II. kt. 465. stb. ll.

³⁸⁰ *Melanchthon Ph.:* *De rhetorica libri tres.* Basileae. Frobenius. 1519.

többi beszéd-fajtákat (deliberativum, iudiciale) és így megkönnyítse a retorika terein a gondolkodás és gondolatközlés logikai szabályainak érvényesítését. Ez a dialektikai törekvés látta később szükségesnek, hogy a bizonyítékok forrásainak címén alaposan megmagyarázza és kifejtse a syllogizmus, inductio, deductio, enthymema, exemplum (nem teljes inductio), epicherema, sorites, dilemma mibenlétét és elméletét. A topica teljes fölépítése és egész tartalma szintén csak a dialektika uralmának tanúbizonysága. Az igazság természetéből adódó, belső érveknek 16 külön fajtáját sorolja elő *Melanchthon* retorikai tankönyve és ezek között ott szerepel a meghatározás, a részek elsorolása, a faj, a hasonlóság és különbözőség stb. teljes logikai apparátusa. Az okokról és a következményről szóló fejezeteket pedig a logikából a szónok számára alkalmas némi módosítással egyszerűen a retorikába kebelezik be a tankönyvek.

A retorikának és dialektikának egymásra-utalását és egybeolvasztását szorgalmazó törekvések a XVI. század közepétől kezdve mindinkább erőteljesebbé válnak. A később uralkodóvá lett *didaktikus próbálkozások* során vetődött fel többször is az a gondolat, hogy a tanítás sikerének érdekében a kettő sorrendjét is föl kell cserélni, mert hiszen a retorika csak a dialektikai tartalom ékesítésének az elmélete. Jóllehet még a XVIII. században is akadtak ennek a fölfogásnak hívei, a kísérleteknél messzebb nem igen jutott el a legtöbb ilyes vállalkozás. Maradandó eredménynek legfeljebb az tekinthető, hogy a retorikai elmélet részletes tanítását párhuzamosan a dialektikával egyazon iskolai tagozat számára szabták ki.³⁸¹

A retorika keretébe foglalt logika becsülete még egyszer és utoljára a *fölvilágosodás* idején nőtt meg, amikor benne látták az értelem kifejlesztésének és a logikus gondolkodás művelésének legalkalmasabb eszközét. A hagyományos humanista retorika uralkodó, stiláris követelményei és az elocutio

³⁸¹ A dialektika érvényesülési folyamatát szemléltetik a következő részletes adatok: *Vormbaum*: i. m. I. kt. 8., 20., 36., 46., 73. jegyz., 74. jegyz., 87., 88. jegyz., 89. jegyz., 111. jegyz., 113., 174., 200., 244—5., 312., 406., 416., 717.; II. kt. 27., 75., 117., 149., 150., 205., 454., 485., 516., 527., 556., 594., 767. ll.; *Soarez*: i. m. 1780. évi budai kiadásának előszava is beszél erről.

föle ezáltal kerekedett a logikai rész és ennek kapcsán az inventio.³⁸²

A *retorikai tankönyvek* sorsában szintén változást kellett előidéznie a tananyag hirtelen fölszaporodásának.³⁸³ A stilisztikai elem súlya alatt roskadozó retorikai elméletnek javára szolgált, hogy a logika kategóriái aprólékosan rendezték eladig szétfolyó és áttekinthetetlen anyagát, de egyben tekintélyesen meg is növelték azt. Még súlyosabbá tette az iskola helyzetét az a körülmény, hogy a filológusokká lett iskola-mesterek még külön vaskos kommentárokat mondtak tollba az amúgy is nagyra dagadt retorikák alaposabb megvilágítására.³⁸⁴ A XVII. századbéli tantervek vetnek élénk világot azokra az elkeseredett kísérletekre, melyekkel a retorika tanítását ez a kor mégis eredményessé és rövidevé igyekezett tenni. A tananyag emlékezetbe-vésésének és áttekinthetőségének megkönnyítésére először ahhoz a százados módhoz folyamodnak, hogy kérdések és feleletek alakjában dolgozzák föl a retorika anyagát is.³⁸⁵ A XVII. századdal azután megindul és virágkorát éli a táblázatokba-foglalás; az egész tananyagot vezér-szavakra vagy apró mondatokra egyszerűsítik le és ezek fölé építik a fölé-, mellé- vagy alárendelést föltüntető kapcsoló-jelek egész erdejét. A tulajdonképeni tankönyv ezután mindezt már csak részletezi és példákkal látja el.³⁸⁶ A példatár apasztásával (nagyon jellemző, hogy a XVIII. századig soha nem a stiliszt-

³⁸² *Alszeghy Zsolt*: Adalékok a magyarországi iskoláskönyvek történetéhez. Magy. Középfiskola. XXIII. évf. (1930). 109. és köv. ll. c. értekezése fölmenthet az egyes retorikai tankönyvek részletesebb bemutatása alól. Ebből az értekezésből láthatjuk, hogy a külföldön leghasználatosabb tankönyvek járták a hazai iskolákban is. A magyar retorika-írás termékei pedig a fejlődésnek általunk vázolt kereteibe illesztve kevés, vagy inkább semmi eredetiséget sem mutatnak. Még *Bél M.* is csak annyiban jelentős, hogy a pietisták gondolatait tolmácsolja hazai földön. V. ö. *Vormbaum*: i. m. III. kt. 1. és köv. ll.; *Cellarius*: *Erleichterte Lat. Gramm.* i. m. előszavát.

³⁸³ V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 758. l. Neander's Bedenken. i. m.

³⁸⁴ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 113., II. kt. 98. ll.

³⁸⁵ Pl. *Melanchthon* könyvét *G. Maior*; használatára l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 88., 111., 245. stb. ll.

³⁸⁶ *Müller*: i. m. 263—4. ll.; *Soarez* könyvéhez *Ludovicus Carbo* készített táblázatokot, l. az i. budai kiadás elején is; *Crasselius* táblázatára pl. v. ö. *Vormbaum*: i. m. III. kt. 88. l.

tikáéval) sokszor megpróbálkoztak a tankönyvírók, de a retorika bonyolult és nagyon is aprólékos szabálytana mellett ez a törekvés nem egyszer ütött ki az érthetőség kárára.

A *latin retorika* sorsát kialakító erők és tényezők során még egyről, a leghatalmasabbról kell számot adnunk: az *anyanyelvnek* és ennek irodalmának szerepével kapcsolatosan. A latintanítás retorikája mindvégig a latin szónokot szolgálta, élete, virágzása és elmúlása ezért volt mindvégig függvénye a latin beszédnek. Az egyházi szónoklat térítő munkájában kezdettől fogva kénytelen volt szolgálatába szegődtetni az anyanyelvet is, a világi eloquencia azonban csak később tért kiadósabban erre az útra. A XVII. század közepétől kezdve már mindsűrűbben szerepel a tantervekben az anyanyelvi „Oratoria“, mely az iskola tanításában egyelőre teljesen a latin retorika elméletét és gyakorlatát kölcsönzi ki. A *hallei* iskola szemléltetheti, hogy mennyire a latin retorika receptje szerint tanították a német eloquenciát. Ennek oktatásában is pl. az alany és állítmány frázisos kikerekítése, kibővítése, a mondatok ritmikus, arányos kiformalása volt a legfőbb gond.³⁸⁷ Ezután szinte fölösleges annak fölemlítése, hogy a nemzeti nyelvek eloquenciája (iskolai viszonylatban a barokk korban) épúgy a latin retorika emlőin növekedett föl, mint maga a pallérozódó anyanyelv és az újszülött vagy az új életre kelt anyanyelvi irodalom.³⁸⁸ Külön tanulmányt kívánna annak kihámozása, hogy az iskola latin grammatikája, stilisztikája és retorikája mennyire nyomta rá a maga sajátos bélyegét az európai népek nyelvére és irodalmára, de egyben ugyanígy annak megvilágítása is, hogy a jelen esetben a későbbi anyanyelvi retorika miképpen hatott vissza az iskolák még jóideig éledgélő latin eloquenciájára, mert ez utóbbi hatás is tagadhatatlan. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy a faji nyelv mind nagyobb teret hódít el a latin szó elől, hamarabb és erőteljesebben jut kapcso-

³⁸⁷ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 93—4. ll. Schulordn. d. Franck'schen Stiftungen zu Halle. 1702. Deutsche Oratoria c. alatt.

³⁸⁸ *Benda Oskar*: Der gegenwärtige Stand der Lit.-wissenschaft. Wien. 1928. Wandlung des Stilbegriffs. 39. és köv. ll.; *Schneider J. F.*: Die deutsche Dichtung zwischen Barock u. Klassizismus. Stuttgart. 1924.; *Strich F.*: Der lyrische Stil im 17.-ten Jhdt. München. 1916. *Sperber H.*: Die Sprache der Barockzeit. Ztschrift f. Deutschkunde. 1929. 670. és köv. ll.

latba a kor vezérlő eszméivel és módosul az uralkodó ízlés hatására. Mihelyt pedig a nemzeti irodalom kinőtt az antik utánzásának gyerek-cipőiből (ezért vezet a francia), előbb tükrözi azokat a változásokat, melyek az iskola latin retorikájába is átkerültek.³⁸⁹ A XVII. század nemessége előtt lebegő új ember-eszmény kiformalására vállalkozó *lovag-iskolák* tanterveiben pl. már az anyanyelvi ékesszólás viszi a vezető szerepet és ezek célkitűzése is sokkal gyakorlatibb, mint a latin iskoláé: nem az elméletre, hanem a gyakorlásra esik a tanítás fősúlya, a téma-kört is a nemesség konkrét életviszonyai szabják meg.³⁹⁰ Később ez a törekvés csak fokozódott. Amint egykor a renaissance politikája a maga szolgálatába állította a humanista levélírókat és szónokokat, a *felvilágosodás* is az iskola retorikájától kezdi követelni, hogy vezesse el a tanulóifjúságot az állami és társadalmi életben szükséges politikai szónoklás tudományába. Így került pl. a XVIII. század német diákjainak kezébe a többször említett *Weise Politische Redner* c. tankönyve.³⁹¹

A racionalizmus idejére leegyszerűsödött barokk stílus és a gyakorlatiasabbá vált ékesszólás hatására több retorikai tankönyvíró fog tollat a XVIII. században, hogy a latin szónoklat elméletének terére is átvigye ez újításokat.³⁹² Ezért lesznek közkedveltek a latin történetírók műveiben szereplő apróbb beszédek, mert egyszerűbbeknek, reálisabbaknak tűnnek föl e kor szemében. *Cicero* mellett ezért kezdik sűrűbben emlegetni a latin historikusokat, idézni példaként kifejezéseiket, betanítani beszédeiket, ami pedig Cicero korábbi egyeduralma idején

³⁸⁹ *Borinski*: i. m. II. kt. 148. és köv. ll.

³⁹⁰ *Vormbaum*: II. kt. 735. l. Ordn. d. Ritterschule zu Wolfenbüttel. 1688. „Die Orationen und das Studium Eloquentiae, soll gleich wie die andern Studia, getrieben, jedoch vielmehr ipsa praxi, als durch weitläufigte (!) Praecepta gelehret und öfters publice peroriret werden: Wobey jederzeit solche Materien zu choisiren, welche denen von Adel demnechst in allerhand Occurrenzen am meisten zu statten kommen können.“

³⁹¹ V. ö. *Vormbaum*: i. m. III. kt. 152., 166., 295—6. ll.

³⁹² A XVIII. sz. retorikai tankönyvírók legismertebbjait felsorolják: *Alszeghy*: i. m.; *Soarez*: i. m. budai kiad. előszava; *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 32., 40—5., 48., 51., 57—8. ll.; *Vormbaum*: i. m. III. kt. 88., 152., 165., 395., 630. stb. ll. (U. itt a régebbiekek: I. kt. 8., 36., 65., 87., 111., 174., 245., 406., 498., II. kt. 75., 117., 205., 485., 516., 767. ll.)

ismeretlen dolog volt az iskola világában. Még a stilisztikai rész is az egyszerűsödés jeleit kezdi magára öltetni.³⁹⁴

Mindez a változás a latin retorikában jobbra csak bátoran kézzel homályosan kirajzolt irányvonal, amelynek folytatása abban akadt el, hogy a latin szó halála a latin retorika elmúlását is jelentette egyben.

A franciák jártak legelől a nyelv-művelésben és a latin beszéd elnémitésében, nekik jutott tehát az a vezető szerep is, hogy a latintanítás retorikája számára új célt jelöljenek ki. Az anyanyelvnek és irodalmának oktatása átvette a régi retorika föladatait. A latin eloquencia elméletének így tehát nem maradt más dolga hátra, minthogy saját országában, a klasszikusok műveiben, legyen ezentúl az iskola ifjúságának vezetője és útmutatója, aki elkalauzol a régi római szónokok alkotó műhelyeibe, megérteti művészetük titkát és elsegít írásaik megértéséhez és örök szépségeik tudatos élvezetére. A francia *Rollin*, a *Port-Royal* mesterei,³⁹⁵ a jezsuita *Jouvençy* a szószólói ennek az új gondolatnak, melyet később német földön a jezsuita *Wagner*,³⁹⁶ majd *Gesner* és *Ernesti*³⁹⁷ ajkairól hallhatunk újra. Ezzel a fejlődés a renaissance-nak régóta feledésbe ment retorikai gondolataiból hódított vissza egyet, melynek még *Melanchthon* is, talán éppen utolsó tolmácsolója volt.³⁹⁸

³⁹⁴ *Cellarius Ch.*: *Conciones civiles sive orationes ex... Historicis Latinis excerptae*. Lipsiae. 1732. Praef., ahol mások műveit is fölemlíti; Erleichterte Latein. Gramm. i. m. előszava; *Latinitatis Probatae* i. m.

³⁹⁵ *Fináczy*: Az újkori nev. tört. 56. és köv. ll.

³⁹⁶ *Mon. Germ. Paed.* XVI. kt. 103—4. ll.; *Wagner F.*: *Instructio seu typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum S. J. Tyrnaviae*. 1735. 232—4. ll. „Itali, Gallique bonum gustum appellant, quod nomen, etsi quid sibi velit, explicare difficile sit, ... aliud non est, ac vis illa discernendi ac diiudicandi, quid in quavis re vel argumento, seu circumstantia deceat, aut minus decorum sit; quid redundet aut minus sit. Quid cordato aestimatori sapere possit, aut desipere... Galli hanc boni gustus laudem prae nationibus omnibus sibi vindicant, et Gallorum laudatissimus P. Juventius revera hac dote excellit... Confitentur tamen Galli iidem, hanc laudem ab se sensim promanare ad exteros...”

³⁹⁷ *Ernesti* és *Gesner* könyveit és fölfogását l. már a tantervekben *Vormbaum*: i. m. III. kt. 395., 630—1. ll.

³⁹⁸ *Melanchthon*: *De rhetorica* i. m. Praef. és *De imitatione* c. fejezetében „In ipso vestibulo huius operis admonui, praecepta inventa esse, non ut eloquentes efficerent, sed ut viam ac rationem ostenderent adole-

A *retorika tananyagát* két nagy szakaszba sorozták be:³⁹⁹ az elsőt az eloquencia elmélete alkotta a belé olvasztott stilisztikával és a logika számos fejezetével, és ennek a résznek végére függesztették az előadás módjára (de memoria, de pronuntiatione) vonatkozó szabályokat is; a második nagy szakasz rendszerint a szónoki frázis- és kifejezés-gyűjteményt, az írásbeli dolgozatok céljaira alkalmas témákat, beszédmintákat, esetleg a klasszikusokból vett szemelvényeket és beszéd-szerkesztésre vonatkozó gyakorlati útmutatásokat foglalt magában.

A retorikai elmélet *bevezető fejezetei* az ékesszólás meghatározását, hasznát, méltóságát és anyagát fejtik ki. Ezekből megtudjuk, hogy az ékes beszéd a legnagyobb hatalom és leg-tökéletesebb művészet, mert az emberi lelkeket irányítja és a világ sorsának intézésébe szól bele. Birodalma kiterjed a szabad művészetek összes tereire, épen ezért az igazi műveltség koronája és tulajdonképeni lényege az elocutio-ban rejlik.⁴⁰⁰ Megszerzéséhez kell természetes adottság, de csak a folytonos tanulás, az ernyedetlen gyakorlás és imitáció nevelhet jó szónokot.

A *retorikának három főrésze* az anyag föltalálásának (inventio), a célszerű elrendezésnek (dispositio) és nyelvi formába való öltöztetésnek (elocutio) szabályait adja rendszerben elő.

Pontosan megmagyarázza a tankönyv, mit kell értenünk a beszéd tárgyán, tartalmán és alapeszméjén, célján. Ez utóbbira nézve az a retorikai elmélet elvont föltevése, hogy a cél mindenkor a hallgatóság lelkének meggyőzése valami jó (bonum) érdekében, ezért kell a szónoknak alaposan ismernie a hallgatóság lelki világát (affectus-tan) és ahhoz mindig alkalmazkodnia. A „bonum“-mal adott fikcióból ágazik tovább a retorikai elmélet. A szónoknak, ha e jónak birtokában vannak hallgatói, csak az lehet a föladata, hogy még jobban meggyökereztesse e helyzet és állapot szükséges és áldásos voltában való hitet, tudatossá tegye ennek megbecsülését és amennyiben e jó további fennmaradását valami veszély fenyegetné, üdvös félel-

scntibus iudicandi de disertorum orationibus... Quare et nos ad hunc usum trademus Rhetoricen, ut adolescentes adiuent in bonis authoribus legendis, qui quidem sine hac via, nullò modo intelligi possunt."

³⁹⁹ A következő ismertetésben Soarez retorikáját vettük alapul.

⁴⁰⁰ Soarez: i. m. "... hoc maxime orator est oratore praestantior ' 36. l.

met gerjessen, melyből a jó tetterős védelme sarjad ki. Ha valami új bonum-ról van szó, azt kell beigazolni, hogy nélküle nem lehet el a hallgatóság és ezért a szónoknak az iránta való vágyat kell fölkeltenie. Mindez pedig végső eredményben a bizonyításon fordul meg. Ezért lesz az anyaggyűjtést tárgyaló rész legkiadósabb fejezete a bizonyítás (*Soarez* pl. a már említett logikai érveken kívül a tárgyi bizonyítékoknak 16, a külső vagy tekintélyieknek pedig 6 fajtáját sorolja föl⁴⁰¹). Ezekből kell a szónoknak a lelkek meggyőzésére és megindítására alkalmas érveket kiformálnia (*amplificatio*).

A *panegyrikus beszéd* retorikai receptje szemléltetheti azt a finom, rendezett és bonyolult apparátust, mellyel a latin szónok (s az iskola növendéke is) dolgozott a szerkesztés közben és ez megértetheti egyben azt is, hogy az iskolai szabályok szerint készített beszéd miért vonultatott föl a teljesség kedvéért sok olyan retorikai kategóriát, melyről egy-egy konkrét esetben nem sok vagy épen semmi érdemleges mondanivalója nem akadt. A kidícsérendő egyén kiválóságainak magasztalását — úgy mondja a teória — már hazájának, szüleinek és őseinek kiemelésével kell kezdenünk, mert ezzel rakjuk le azt az alapot, melyre a hőst állítanunk kell. Itt kell főlemlítenünk azokat a jóslatokat, különös jeleket, melyek emberünk eljövendő nagyságát már előre sejtették. El kell sorolnia a szónoknak továbbá, hogy a fölmagasztalt egyén az élet külső javait, aminők az előkelő származás, főúri nevelés, gazdagság és hatalom, mily nemesen és erényesen használta, mily megnyugodott lélekkel viselte elvesztésüket, vagy mily férfiasan és szívósan szerezte meg azokat a maga számára. Csak ezek után fordítsa a rétor a szót az egyéni kiválóságok részletezésére és pedig először a testiekre, aminők az egészség, erő, szépség (de ezek dícsérete maradjon a lelkieké mögött), azután pedig a lelkiekre: az értelem (okosság, bölcsesség, műveltség, az utóbbinak főleg a dialektikai és retorikai ismeretek a tanújelei), az akarat (igazságosság, kötelességtudás, mérséklet stb.) erényeire. Minden egyes erény dícséretét a hős konkrét élet-viszonyai alapján kell a szónoknak előadnia, hogy miképen gyakorolta pl. azokat békében és háborúban, veszélyek idején, hivatalai vagy családja

⁴⁰¹ *Soarez*: i. m. 78. és köv. ll.

körében, mennyi szenvedésének és lemondásának lett a férfias és állhatatos erénygyakorlat forrásává. Szükséges, hogy mindezeket a kiválóságokat a szónok egybevesse más nagy férfiakéval is, hogy ekként élesebben tűnjék ki a hős igazi nagysága. Végezetül kösse csokorba mindazt a sok jót és nemest, amit magasztalt hőse életében a hazának, a köznek, városának, rokonságának szellemi és más téren cselekedett.⁴⁰²

Sok minden érthetőbbé válhatik számunkra ezek hallatára. Beláthatjuk, hogy a latin szónok könnyen kikerekíthetett egy terjedelmes beszédet még akkor is, ha különben nem sok mondanivalója akadt volna; nem kellett egyebet tennie, mint ezeket a kategóriákat az egyéni szín híjjával levő latin frázisokkal tele-tömnie. Megvilágosodhatik előttünk az is, hogy miért állították az iskolákban készült dicsőítő beszédek a nagy római konzulokat vagy a művészeteket és tudományokat kedvelő és pártoló uralkodókat mellék-alakokként a kis német iskola-városok polgármesterei vagy jótékony kispolgárai közé.

Ha a régi retorikai könyveknek további lapjait forgatjuk, melyek az *elrendezésről* szólnak és a bevezetés, tárgyalás, bizonyítás, befejezés szabályait adják elő, azt találjuk, hogy az egyes fejezetek címeikben és tartalmuk főbb pontjaiban alig különböznek a maiaktól, jeléül, hogy a mi örökségünk a latin iskola retorikája. A késői nemzedékek csak leegyszerűsítették főszabályaira a retorikát. Különösképen tapasztalható ez az *elocutio* fejezeteiben. A tiszta, szabatos és érthető nyelvnek, a díszes nyelvezetnek és a jóhangzásnak általános követelményeit a mai retorika is kifejti és megköveteli; a régi és az új retorikai elméletnek különbségét csak akkor érezzük, ha a régi latin iskola növendékének könyvében a szemléletességnek tizennégy formáját leljük és látjuk, hogy ezek közül egynek, pl. a szinekdoché-nek nyolc alfaját taníttatja a tankönyv, vagy pedig a szó- és gondolatalakzatoknak hirtelenében vagy huszonkét fajtáját olvassuk össze.⁴⁰³ A művészi és finom átmenetnek meg 58 formáját sorolja föl egy másik iskolai könyv,⁴⁰⁴ ismét más

⁴⁰² Soares: i. m. 126. és köv. ll.

⁴⁰³ Soares: i. m. 187. és köv. ll.

⁴⁰⁴ Decolonia: De arte rhetorica. 1743.; v. ö. Alszeghy: i. m. 113. l.

pedig 17 lapnyi példán oktatja ki a tanulót a „modus amplificandi” tudományára.⁴⁰⁵

Különös gonddal tanította a latin retorika a *beszéd ritmusának* szabályait. Valójában a szórend és a mondatfűzés elméletén kívül a ritmus bonyolult és finom szabályait találjuk ezekben fejezetekben: hogy miként kell a mondatrészeket súlyuk, a szótagok hosszúsága és rövidsége szerint úgy elrendezni, hogy ebből a beszédnek művészi, lüktető ritmusa adódjék. Egy-egy nagyobb és kerek ritmikus egység (periodusok) több kisebb tagból (membrum) tevődött össze, melyeknek az egész periodus ritmusába kell belesimulniok, ezek keretén belül viszont finom szabályok határozták meg az egyes szavak, ezek hosszú és rövid szótagjainak egymásrakövetkezését. Valahogy tisztelettel olvassuk a hosszú oldalakon mindezek kifejtését, mert bár idegenszerű mindez már nekünk, de érezzük, hogy mennyi fáradtsággal nevelte ki és tette szinte örökletessé a latin retorika az írásra vetett műgondot, a csiszolt, finom írói érzéket és a szerkesztés művészetét, ami manapság nem egyszer szinte öntudatlanul vezeti már a tollunkat.

Részletes útmutatással szolgálnak végezetül a retorikai tankönyvek a kész beszéd *emlékezetbe-vésésére* és az *előadás módjára* vonatkozólag. Érdekes, hogy a megtanulásra a ma is legelőnyösebbnek tartott globális módot ajánlja a tankönyv; az az utasítása azonban felszínes megfigyelésen alapszik, hogy a bevésésre a legalkalmasabb a lefekvés előtti idő, mert az akkor lazán lerögzített gondolatok reggelre mélyebben bevésődnek. A hanghordozásra, a testtartásra vonatkozó utasítások alapján elevenen magunk elé képzelhetjük a mai beszédmodornál jóval szenvedélyesebben szónokló eleinket, amint retorikáik szabályai szerint pl. reszkető, síri hangon, lehorgasztott fővel szólaltatták meg a szomorúságot, vagy pedig ökölbe szorított kézzel hadonásztak és a szószerkekre ütöttek, lábukkal dobbantottak (ez utóbbiakra azt mondja a XVIII. századbéli tankönyv, hogy egyesek ezeket már nem helyeslik) a harag szemléltetésére.⁴⁰⁶

Az a változás, mely e régi és a mai retorika között fennáll,

⁴⁰⁵ *De la Garda: Campi eloquentiae...* 1649.; v. ö. *Alszeghy: i. m.* 113. l.

⁴⁰⁶ V. ö. mindezekre *Soarez: i. m.* 220. és köv. ll.

jórészben már nem a latin ékesszólás történetében ment végbe, hanem a helyébe lépett nemzeti nyelvekében. Itt ütközik ki, hogy a régivágású, cicerói sallangos és hosszúlélékzetű beszédek ideje lejárt; az antik stílus túltömött és roskadásig halmozott díszeitől elfordult a modern ízlés; a főként formalisztikus jellegű retorika egyszerűsítésre vár; a stílusra vetett nagy gond helyett a súlynak inkább a tartalomra kell átkerülnie. Mindez azonban már csak az anyanyelvi retorika tanításában öltethetett kiforrottabb formát. A latin retorika tehát azzal került le a tanítás történetének színteréről, hogy ő nevelte a nyugati művelt nemzetek fiait az ékesszó tudományára és ezáltal a finom formai ízlésre; ő gyökereztetette meg az iskolák padjain a szabályos szerkesztés lelkiismeretes gondját, az ékes szó és ékes beszéd szeretetét; ő alapozta meg minden európai országban a szónoklás művészetét az anyanyelvinél és hagyta rá végezetül összes kincseit a nemzeti nyelv és irodalom tanítására.

C) A latintanítás olvasmányi anyaga.

Abból a történeti képből, mely az iskola tanításának latin olvasmányait foglalja egybe, nem egy vonást kellett már eddig is kiemelnie a tárgyalásnak. A latin iskolának a közfelfogás hatása alatt többször is megváltozott célkitűzését mi sem világíthatta meg élesebben az olvasásra kiszemelt latin írók műveinek jegyzékénél. A latin beszéd tanításának tárgyalása közben pedig szintén nem is egy történeti szál futott egészen a latin auktorokig. Ezért mellőzhető a továbbiak során a latin imádságok, zsoltárok, szentírási részek, bibliai történetek, beszédgyakorlatos könyvek, velős- és közmondások gyűjteményeinek fölemlítése, bár e fejezetnek az a *legelső* feladata, hogy a bevezető olvasmányok megvilágításával megmutassa, mint épített az iskola hidat a grammatika tanításától az auktorok megértéséhez.

Az iskolákban olvasott latin írók és ezek műveinek felsorolása adja meg ezután a *második* lépést, mellyel közelebbről tekinthetünk bele az egyes korok szellemi törekvéseit mozgató

erők műhelyébe, mert nemcsak az világlik ki, hogy *mit*, hanem az is, hogy *miért* olvastatott növendékeivel a latin iskola. Az olvasmányi anyag egybegyűjtése azonban nem szorítkozhatik annak egyetlen rétegére, pl. a római irodalom klasszikusainak műveire, mégkevésbé lehet kizárólagos értékmérője az a szempont, — bár ez a classica-philológia mult századbéli súlyos tekintélyének hatása alatt a neveléstörténeti munkáknak ma is ki-kiütöző jelentős tévedése — hogy egyes korok latin iskolájában minő tekintéllyel mekkora teret tartottak megszállva a klasszikusok. A klasszikusok írásai csak egy réteget alkotnak az iskolák olvasmányi anyagában, melynek történeti változásai épen ezért csak egy részletét tükrözik az egésznek.

Az olvasmányi anyag multjában mégis jelentős szerep jutott ki az antik világ klasszikusainak különösképen azért, mert az érdeklődés fényében vagy a feledésnek homályában érdekes és jellegzetes a történeti sorsuk. Ezért tekintette tárgyalásunk *harmadik* feladatának, hogy egy-két klasszikus író iskolai portróját is megrajzolja.

Végezetül bemutatásra várnak azok a történeti, irodalomtörténeti és régiségtani ismeretek is, amelyekkel a latintanítás az olvasmányi anyag megértéséhez igyekezett elsegíteni tanulóit.

1.

A *grammatikától az auktorokig* vezető útra évszázadokon keresztül erkölcsi, velős mondásokkal és mesékkel látta el a keresztény iskola legkisebb növendékeit. Ezek gyűjteményei, aminők *Cato* distichonokba szedett erkölcsi mondásai, *Aesopus*, *Phaedrus* és *Avianus* meséi, még az antik irodalom hajtásai és részben a római iskola hagyományaiképen kerültek át a középkori oktatásba, igazi olvasókönyvekké azonban mégis csak a keresztény korban váltak.

Iskolai történetüknek első fele épen ezért még a római iskolázásra esik, ahol, mint tudjuk, szívesen tűztek ki a stílus és fogalmazás szabályainak gyakorlására egy-két mesét, kívánták meg a kezdőktől egy-egy velős mondás verses vagy prózai kifejtését (paraphrasis).

Minthogy a puritán egyházas fölfogás eleinte a papi tudományok forrásaihoz akarta elvezetni iskoláinak tanulóit, hiába

keressük e lenézett „csacska meséket“ a korai középkor monostori iskoláiban vagy a római Schola cantorum-ban. Ezekben a nélkülözhetetlen bevezető olvasmányi anyagot is a zsol-tárokból, a Szentírásból és a szentatyák műveiből kiszedett szentenciák és proverbiumok alkották. *Cato*-nak és a pogány meserőknak igazi és uralkodó iskolai szerepe ezért csak az angol-szász monostori iskolázással vette kezdetét.

Innen indult el többszázados útjára a *Cato* neve alá foglalt másfélszáz erkölcsi tartalmú distichon.⁴⁰⁷ Legalább 7—8 évszázad iskolátjárt nemzedékének alapvető ismeretei közé tartoztak *Cato* bölcs mondásai és így az iskola gondoskodott arról, hogy a latin beszéd és írás uralma idején a legsűrűbben idézett és emlegetett írója legyen nemcsak az iskolának, de a közéletnek is. A gyűjtemény igazi szerzője a szigorú erkölcsi fel-fogásáról nevezetes öreg *M. Cato* alakja mögé rejtőzött és ennek szájába adta, mint a gondos apának a fiához intézett oktatásokat, a négy könyvre osztott két-két soros gnómákat (40, 31, 24, 49). Az erkölcsi tartalom, a velős mondásokat jellemző rövidség, a pogány világnézettől csaknem teljesen elvonatkoztatott, inkább a mindennapi élet tapasztalataiba gyökerező gyakorlati életbölcse-ség, végül a tanításra alkalmas és a kezdő fokon egyedül helyesnek ítélt verses alak biztosították *Cato* distichonjainak százados fönmaradását az iskolákban.

A latintanítás szolgálatában természetesen nem kerülhette el a gyűjtemény, hogy főként didaktikus szempontból még elemibb bevezetést ne toldjon eléje az iskola mestereinek találékony-sága. Így került 57, jobbára két szóból álló rövid szentencia (breves sententiae) a tulajdonképeni gyűjtemény elé, melyet „*Cato minor*“ néven emlegetett az iskola. A keresztény gram-

⁴⁰⁷ Schanz: i. m. VIII. 3. 33. és köv. ll.; v. ö. Müller: i. m. 214—7. ll.; Manitius: i. m. I. kt. 185—6. ll.; Langen A.: i. m. 80—82. ll.; Otloh: Proverbia Praef. „... Proverbiorum autem hic collectorum dictis parvuli quilibet scolastici, si ita cuiquam placeat, possunt apte instrui post lectionem psalterii. Sunt enim multo brevioris et planioris sententiae, quam illa fabulosa Aviani dicta, sed et utiliora, quam quaedam Catonis verba, quae utraque omnes pene magistri legere solent non attendentes, quia tam parvulis, quam senioribus Christi fidelibus sacra potius quam gentilia rudimenta primitus sint exhibenda, ut in his aliquatenus instructi, postea seculares litteras arti grammaticae congruas, securius discant.“ Pez: Thez. Anec. III. 2., 487. és köv. ll.

matikai oktatás legősibb és legkitaposottabb gyakorló terét kell tehát *Cato*-ban látnunk, akinek írásán nyomot hagytak úgyszólván minden egyes század didaktikus próbálkozásai. A középkor ellátta glosszákkal, írt hozzá kommentárokat, ezzel kezdte meg a fordítás és fogalmazás tanítását.⁴⁰⁸ Ezért is lett azután ez a gyűjtemény a főforrása minden olyan későbbi vállalkozásnak, mely a latin iskola legkisebb tanulóit új olvasó-könyvvel akarta ellátni.

A középkori iskola mesemondója *Avianus*,⁴⁰⁹ akitől az irodalom-történeti út a jóval kevesebbet emlegetett *Phaedrus*-on⁴¹⁰ keresztül közvetlenül a görög *Babrius*-hoz, majd általa a mese ősforrásához, *Aesopus*-hoz⁴¹¹ vezet. *Avianus*, akár csak *Cato* a keresztény iskola diákjainak kedves olvasmánya és ezáltal szerez mindegyik magának jelentős helyet az irodalom történetében.

Sem *Cato*-nak, sem pedig *Avianus*-nak műve nem keresztény szellemű, és bár kevés pogány foltot lelhetett rajtuk a keresztény felfogás, mégsem kerülhették el, hogy a középkor purifikáló törekvései harcot ne indítsanak az iskolában való erős állásaik ellen.

A legelső keresztény kis iskolás olvasmány, *Theodulus* eklogája,⁴¹² még barátságosan, szinte kiegyeztető és békítő szándékkal csatlakozott melléjük. *Theodulus* ugyanis a pogány mitológia eseményeit állítja párhuzamba az ószövetségi Szentírás hasonlóan tetsző történeteivel. Ki nem mondott, burkolt szándéka az, hogy a kinyilatkoztatásnak (*revelatio antiqua*) a pogányok hitében is föllelhető nyomairól (*sapientia veterum*) győzzön meg. A XII. században, de valószínűleg már előbb is, a latin iskola olvasmányainak kánonjaiban *Cato* és *Avianus* mellett állandóan szerepel *Theodulus* eklogája is.

⁴⁰⁸ *Manitius*: i. m. I. kt. 471. l. St. requieri *Micon*, 511. l. auxerrei *Remigius* magyarázataira vonatkozólag; u. ott II. kt. 695. *Notker* német fordításáról; *Specht*: i. m. 103. l. egy *accessus*-t ismertet *Cato* és *Avianus* műveihez.

⁴⁰⁹ *Schanz*: i. m. VIII. kt. IV. 2., 32. és köv. ll.

⁴¹⁰ *Gercke-Norden*: Einleit. in die Altertumswiss. 1927. 4., 72. l.

⁴¹¹ U. ott: 3., 65. l. és *Schanz*: i. m. VIII. II. 2., 366.; a középkorban neve alatt a *Romulus*nak tulajdonított mese-gyűjtemény 3 első könyvének verses alakját kell értenünk.

⁴¹² *Manitius*: i. m. I. kt. 572—4. ll.

A pogány eredetű erkölcsi szabályok helyébe a *Columbán* neve alatt szereplő „Praecepta vivendi” c. munka a keresztény élet bölcs és gyakorlati igazságait akarta a tanuló ifjúság fogékony lelkébe belevésni.⁴¹³ Kifejezetten *Cato* és *Avianus* ellen vonul föl a *st. emmerami Otloh* (X. sz.) „Proverbiá”-ival, melyeknek főanyagát a Szentírásból és szentatyákból gyűjtött prózai és verses szentenciák alkotják, de nem csekély szerephez jutnak a gyűjteményben a klasszikusok is.

A legelső középkori olvasókönyvnek *lüttichi Egbert* „Fecunda ratis” c. művét tartja a neveléstörténet.⁴¹⁴ Bár *Columbán* és *Otloh* mutatják, hogy az út-törés érdeme nem pusztán az övé, az elsőség annyiban mégsem vitatható el tőle, hogy ő hordta össze egy keretbe legelőször mindazt, amit a grammatikán kívül a keresztény iskola a legkisebbek oktatásában szükségesnek tartott. *Egbert* művének két része: a *Prora* és a *Puppis* (ezeknek, mint különben az egésznek is, a címei jellemzik a jelképeket kedvelő gondolkodást) elrendezésében is az iskola gyakorlatához alkalmazkodott. *Cato* disticháival indul meg *Egbert*, azután a trivium és quadrivium anyagából szed ki tömören versbe foglalható és könnyen megérthető ismereteket, ezekhez fűz az iskolában és az életben használható szentenciákat, imádságokat, közmondásokat stb. *Egbert* a tanításra alkalmasnak tartott verses formában írta művét. Az 1008 versorból álló *Prora* első fele egysoros bölcsmondás, csak a második kisebb fele foglal minden egyes szentenciát distichonba. *Egbert* idővel még ki is egészítette könyvének ezt a részét jórészen bibliai és patrisztikus elemekkel, de figyelmetkeltő a szóhoz juttatott klasszikusoknak az a hosszú listája is, melyen úgyszólván valamennyi klasszikus latin költőn kívül a prózáírók közül ott találjuk *Cicerot*, *Sallustiust*, *Horatiust*, *Varrot*, *Senecat*, *Curtius Rufust* stb.

A *Puppis* 605 versorból áll és 61 külön versre tagozódik, melyekben N. szt. *Gergelynek* az evangéliumok egyes részei fő-

⁴¹³ *Manitius*: i. m. I. kt. 185—6. ll.

⁴¹⁴ *Manitius*: i. m. II kt. 535—7. ll.; kiadta *Voigt E.*: *Egberts von Lüttich Fecunde ratis*. Halle. 1889.; ennek bevezetése kivonatossan megjelent *Das erste Lesebuch des Triviums in der Kloster und Stiftsschulen des MA.* címen a *Mitteilungen der Ges. f. deutsch. Erz. u. Schulgesch.* v. *Kehrbach* Jhg. I. (1891). Heft. 1. 421. és köv. ll.

lött tartott homiliáiból és Moraliá-iból, szt. *Agoston* prédikációiból és zsoltármagyarázataiból, általában szintén bibliai és patrisztikus írásokból vett gondolatokat tolmácsolt tömören a szerző.

A latin iskola későbbi, rendszeres tanulmányaira talán a legnagyobb hatással *Arnulf* (XI. sz.) *Delicie cleri* c. munkája volt, melyet egyszerű és könnyű bevezetésnek szánt a szerző a trivium és quadrivium tárgyaihoz. Az előadás külső formája is a *Cato*-ból ismeretes: az atya adja elő fiának az iskolai ismeretek rövid és világos foglalatát.⁴¹⁵

A középkori iskola legjelesebb és legtudósabb mesterei, mint pl. *Alexander Neckam* *Novus Aesopus* és *Novus Avianus* c. műveivel, egész sereg olvasó- és a tulajdonképeni auktorokhoz vezető iskolai könyvvel látták el a latin iskola apróbb növendékeit. Ezek behatóbb ismertetésétől el kellett tekintenie ez utolsó fejezetben még az előzőknél is vázlatosabb beszámolásra kényszerített munkánknak. *Trimbergi Hugo* mester könyvlistáját iktatjuk csak még ide annak szemléltetésére, hogy a középkori iskola mesés könyveivel, a gyermekek számára írt illetanokkal stb. mennyire fontosnak ítélte, hogy a gyermeki lélek és élet igényeivel számot vessen. *Hugo* *Registrum multorum auctorum* c. művének idevágó ajánlása szerint *Cato*, *Avianus*, *Maximianus*, *Pamphilius*, a lányok számára szerkesztett *Ovidius*, *facetus*, *lapidarius*, *Palponista*, *novus facetus*, *novus Cato*, *novus Aesopus* a legalkalmasabb olvasmányok a kicsinyek számára.⁴¹⁶

A *renaissance* kirekesztette e könyvek legnagyobb részét az új humanista latin iskolából, csak kettőt fogadott kegyeibe: ezek számára azután újra évszázados trónt állított a kis diá-

⁴¹⁵ *Manitius*: i. m. II. kt. 588. l.; ugyanígy *Ruodlieb* regulái is, l. u. ott.

⁴¹⁶ *Schepps G.*: *Conradi Hirsaugiensis* dialogus super auctores. Prog. Würzburg. 1889. 36., 43. ll.; *P. Leyser*: i. m. 796. l. és köv. ll. *Eberhardus Teutonicus*: *Laborinthus*; *Huemer J.*: *Hugo von Trimberg*: *Registrum multorum auctorum*. Sitzber. d. Wiener Akad. 116. (1888) 184. l. *Ovidius puellarum*-ra azt mondja „quam in scolis omnibus non credo fore rarum”; a *facetus*ra l. fent 141. l. 105. jegyz.; a *lapidarius* az angol *Marbodus* műve, v. ö. *Ernauld Marbode* évêque de Rennes, sa vie et ses ouvrages. Rennes. 1890. *Migne*: PL. 171. kt. 1724. l.; a *Palponista Bernardus Geystensis* (13.—14. sz.) műve, kiadta H. Quentell, Coloniae, 1501., ez az udvari élet hazug formái ellen írt szatíra, v. ö. *Richter J.*: *Prolegomena zu einer Ausgabe des Palponista* B. v. G. Diss. Münster. 1905.

kok országában. A mesemondó *Aesopus* és a bölcs *Cato* ugyanis a latin beszéd kimultáig tartották szóval az iskolák legkisebb növendékeit. A keresztény világnézet kebelében végbement szakadás nyomában t. i. újra megnövekedett a vallásos érdeklődés, amely nagy szeretettel kereste össze és alkalmazta az erkölcsi-ízű velős mondásokat és élvezte a morális tanulással egybekötött meséket. *Luthernek Aesopus*hoz írt előszava tükrözi talán a legélénkebben, hogy mily nagy nevelő és oktató erő forrásának tekintette a XVI. század embere a bölcs szentenciákat és a moralizáló meséket.⁴¹⁷

Cato ismét a latin iskola legkisebb növendékeinek olvasmánya lett; a legelőször emlékezetükbe vésett anyag és a grammatika szabályainak, mint a középkorban is, hagyományos gyakorlótere maradt. A humanista iskolák tanterveinek élén mindenütt ott áll *Cato* és a XVIII. századig sem a didaktikus reformok, sem pedig az olvasmányi anyag kánonjában megejtett változtatások nem ingatták meg helyzetét és régi tekintélyét.⁴¹⁸

Hasonló helyzetbe került *Aesopus* is meséivel. Tisztelete főleg a XVI. sz. során vetekedhetett *Cato*-éval. A következő században legtöbbször már *Comenius* tankönyveivel együtt szerepel a tantervekben, és bár sohasem volt a kezdők latin olvasmánya legtöbbször a 3. tagozaté, ritkábban a 2.-é, mégis lassan kiveszik az iskolákból.⁴¹⁹

Más azonban ez olvasmányok helye a protestáns és jezsuita iskolák tanterveiben. A jezsuiták rendszerint már csak az olvasni-írni tudó gyermek előtt nyitották meg iskoláik ajtaját és oktatásuk a kezdet-kezdetétől fogva a legkomolyabban és a legkövetkezetesebben törekedett arra, hogy a cicerói latinságra tanítsa meg a rábizottakat. Ezért már a legalsóbb grammatikai osztályban is *Cicero* leveleit olvastatták. *Catot* és *Aesopust* sem mellőzték azért, hiszen ezek ismerete nélkül nem lehet elkövetni egyetlen latinos műveltségű ember sem, de későbbre

⁴¹⁷ *Borinski*: i. m. II. kt. 7. l.

⁴¹⁸ Használatára I. *Vormbaum*: I. kt. 5., 35., 45., 62., 72., 74., 78., 171., 172., 238., 306., 405., 415., 434., 469—70., 490., 525., 583., 644.; II. kt. 94., 115., 203., 204., 378., 454., 485., 524., 538., 552., 618., 761.; III. kt. 186. ll.

⁴¹⁹ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 5., 45., 63., 35., 73—74., 83., 171., 172., 181., 193., 240., 280., 405., 434., 530., 585., 643.; II. kt. 30., 95., 414., 525., 538.; III. kt. 623., 364., 385. ll.

halasztották olvastatásukat, amikor ezeknek egyszerű, itt-ott vulgáris latin nyelve és pongyolasága nem fenyegetett már akkora veszéllyel. Így került náluk *Cato* is, meg *Aesopus* is legtöbbször a legfelsőbb grammatikai osztályokba. Bizonytalán szintén stiláris szempont adatta a jezsuita tanítók számára azt az utasítást is, hogy a meséket inkább maga a tanító tolmácsolja kifogástalan latin nyelven, mintsem hogy a könyvből olvastassa.⁴²⁰

A XVIII. századdal rendül meg e hagyományos és százados olvasmányok régi pozíciója. Ennek végső okát abban a bajban kell keresnünk, amelynek nyomasztó súlyát a XVII. század óta érezte már a humanista latin iskola, és amely tankönyvírásra indította már *Comeniust* is. A művelt élet mindinkább az anyanyelvre tért és a latin beszédre oktató latin iskolának minden erejét meg kell feszítenie, hogy a szükséges és hatalmas latin szókincset elsajátíthassa növendékeivel. Az iskolai élet első éveire esett ez a nagy munka. Ezt pedig sokkal jobban szolgálták a külön e célra szerkesztett latin olvasmányok, mint *Cato* bölcs mondásai és *Aesopus* meséi. De ha megtépázottan is, mégis csak elértek mindketten a neohumanista iskola bölcsőjéhez, efölött azonban már csak *Phaedrus* mesélhetett.

2.

A latin iskola olvasmányi anyagának bemutatásánál, úgy érezzük, mellőznünk kell a neveléstörténetek, még inkább az egyes művelődési intézmények vagy korok monografiáinak hagyományos eljárását, mely évtizedek vagy századok szerint felsorolja az iskolában olvasott vagy ha ez nagyon hiányosnak mutatkozik, a kor műveltjeinek írásaiban idézett írók neveit és műveit és e mozaik szemekből igyekszik kirakni az iskola szellemi életét ábrázoló történeti képet. A középkori iskolázás történetének helyenként gyér adatai miatt sűrűn marad az ismeretlen jelentő fekete folt e történelmi képen és ezeknek az analógiák alapján való kiegészítése is csak a legnagyobb óva-

⁴²⁰ *Cato*-ra I. Mon. Germ. Paed. IX. kt. 242—7. ll. az 1623—58. évekre; 1769-ben már nem tanítják, I. 246. és 261. l.; a XVI. sz.-ra Mon. Germ. Paed. II. kt. 248—50. ll.; *Aesopus*-ra I. Mon. Germ. Paed. II. kt. 318., V. kt. 426. l., XVI. kt. 8., 10., 25., 27., 57., 501., 191., 203. ll.; *Phaedrus*-ra I. u. ott 76. l.

tossággal történhetik olyan korra vonatkozóan, melynek egyik legjellegzetesebb vonása a partikularizmus. A történeti adatok légiója bizonyítja ugyanis egyes iskolák rövid virágzását, majd hosszú haldoklását és számol be egyidejűleg egy közeli monostor merőben ellentétes szellemi mozgalmairól. Még fokozottabb óvatosságra van szükség, ha a kor kimagasló egyéniségeinek képzettségéből következtetünk a korukbeli iskolák szellemi szintjére. Nem egyszer bukkan a kutatás a magyar renaissance-hoz hasonló jelenségekre, amikor a kiválóságok nagy tudományából édeskevés vagy épen semmi sem jutott a közeli iskoláknak.

Célravezetőbbnek látszott az iskolai auktorok történeti képét az egyes korszakokat kialakító szellemi erők dinamikus vonalaiból megrajzolni és a jellegzetes pontokon feltüntetni, hogy az iskolai olvasmányok miként tükrözik e teremtetők erők érvényesülésének viszonyait. Ezt az eljárást számunkra az is megkönnyítheti, hogy írásunk első felében a latintanítás célkitűzését meghatározó korszellem alakulását nem egyszer épen az iskola auktorainak változásával szemléltettük.

Az egyháziak kiművelésére szolgáló középkori iskolákban három nagy, szellemi alakító erőről tettünk említést: az *egyik* az egyházasz teológiai-aszkétikus művelődést szorgalmazta; a *másik* a realizmus irányában dolgozott; a harmadik pedig melyet lehetne talán *klasszicizáló*nak nevezni, nem elégedett meg az antik írók műveinek csupasz tartalmi értékeivel, hanem a nyelv és a művészi forma kedvéért az eredeti forrásokkal kereste a kapcsolatot.

Ha már most e szellemi erők munkájának vizsgálatát a latintanítás olvasmányainak területére korlátozzuk, azt találjuk, hogy ezek nem egyforma vértetéssel és nem egyként előnyös hadállásból kezdtek neki a küzdelemnek.

A *keresztény művelődés* eszménye ostrom alá fogta a pogány iskolákat, a pogány klasszikusok utolsó végvárait, ereje pedig a Szentírásnak és a szentatyák műveinek igazságaiban rejlett; ezeknek számára akarta meghódítani a régi iskolát, majd pedig, hogy ez a vállalkozása évszázadokig nem sikerült, új otthont akart építeni a keresztény tudományok részére.

A *klasszikusok hívei* magukénak vallották az antik világ

egész irodalmi hagyatékát a régi pogány iskolával egyetemben és ezek védelmére szálltak hadba.

A *harmadik tábor* hívei a klasszikus írók tárgyi ismereteit hordják egybe; tehát a keresztény iskola számára fölöslegessé szerették volna tenni a pogányság fertőzőnek tartott szellemi forrásait.

A fejlődés *első középkori szakaszát*, mely az angol-szász monostori iskola kialakulásáig tart, az jellemzi, hogy e három törekvés meglehetősen *szétesően* és egymással *szembeszögezetten* lát a maga munkájához.

A *theológiai irány* programját szt. Ágoston, hippói püspök jelölte ki: a keresztény műveltség forrása a Szentírás, területe az egyházi írók műveire szélesedik ki; a pogányság egész tudománya segítség csak ezek alapos megértéséhez. Mit olvastat ezek után szt. Ágoston? A Szentíráson kívül *Cyprianust, Lactaniust, Victorinust, Optatust, Hilariust*. Részletesen kifejti, hogy a pogányok tudományának egyes ágai minő szolgálatot tehetnek a szükséges bevezető ismeretek megszerzése közben. A klasszikus írókat névszerint és hangsúlyozottan nem igen emlegeti, bár világos, hogy elgondolásában ezek műveiből kell összehordania a hívő léleknek a megkívánt tárgyi tudást.⁴²¹

Cassiodorus iskolát teremt e gondolatnak, melyet ki is fejt azoknak a pogány és keresztény íróknak részletes felsorolásával, akiknek műveit a kitűzött cél érdekében értékesítenie kell a keresztény művelődésnek.

A kontinensen, mint tudjuk, ez a törekvés egyelőre el is akadtt ezen a ponton. *N. szt. Gergely* jóidőre horgonyt vet szt. *Benedek* regulájánál és nem folytatja a *Cassiodorus*-féle programot. A hívő lelkeket nem meri ugyanis útra bocsátani *stz. Gergely*, hogy azok a pogány klasszikusok veszélyes szellemi birodalmából hordják ki az egyházi tudományossághoz szükséges szellemi kincseket. A Schola cantorum tanulóinak olvasmányai között épen ezért a Szentírás és az egyházi írók, főleg szt. *Jeromos* és szt. *Ágoston* munkái szerepeltek.⁴²²

Mozgalmasabb az élet a fennmaradt *pogány iskolák* katedrái körül, ahol *Homeros* a mesemondó, a latin faj nagyságának

⁴²¹ l. fent 29., 33. és köv. ll.

⁴²² l. fent 28., 30. és köv. ll.

örök hirdetője *Vergilius*, a szónokok legnagyobb mesterei: az elméletre *Quintilianus*, a gyakorlatra pedig a rétorok királya, *Cicero*. Ezek viszik még a VI. sz.-ban is a szót⁴²³ és körük csoportosul a művelődésre vágyó keresztények seregének legnagyobb része. Amikor pedig ez a művelt hívő réteg szellemileg megerősödött, ostrom alá fogta a pogány auktorokat és megkísérelte az iskola olvasmányi anyagának krisztianizálását. *Juvenus*, a nolai *Paulinus*, szt. *Ambrus*, *Prudentius*, *Venantius Fortunatus* stb. írásait kívánta a megizmosodott keresztény fölfogás a pogányok örökébe léptetni.⁴²⁴ Ennek a küzdelemnek végét a népvándorlás jelentette, mely elsöpörte a pogány iskolákat; ezek birtokáért folyt a harc, mely így tehát végleg elnémult.

A legnagyobb csendben, de talán sikerrel is az összeegyeztetésén fáradozó kivonatolók, *enciklopédisták* dolgoztak. Ha szt. *Ágoston* és *Cassiodorus* írói munkásságát is részben ide számítjuk, ezek sora egyelőre *Märtianus Capellá*-val és sevillai *Isidorus*-szal záródik.⁴²⁵

Ezek után megérthetjük, hogy ennek a korszaknak iskoláiban az egyik olvasmányi lista a Szentírással az élen föltünteteti az egyházi írókat egészen szt. *Ágostonig*; a másikon *Homerostól* kezdve *Quintilianus-ig*, sőt a még későbbi római írókig megtaláljuk a hagyományos iskolai auktorokat; a harmadik sort pedig a darabos nyelvezetű, első keresztény latin költő, *Commodianus* nyitja meg és a VI. század keresztény poétája, *Venantius Fortunatus* zárja le.

Az egyes országok, iskolák vagy kiemelkedő egyéniségek története ezeknek az íróknak a nevei közül említ föl többet vagy kevesebbet. Talán nem is ezek számán fordul meg a kérdés történeti jelentősége, hanem azon, hogy mindegyik író egy külön irány képviselője és ezért tanítványai külön-külön művelődési körnek voltak a tagjai. E korszak egyik-másik nagy alakja azonban nemcsak egy szellemi irány sodrába került; főleg nem egy meghiggadt egyházi férfi felfogása komorodott idő közben szigorúan aszkétikussá.⁴²⁶

⁴²³ *Boissier*: La fin du paganisme. i. m. II. kt.; *Roger*: i. m. 1., 66. és köv. ll.; *Denk*: i. m. 128., 231—48. ll.

⁴²⁴ l. fent 33. l.

⁴²⁵ l. fent 35. l.

⁴²⁶ l. fent 24. l. és jegyz.

A következő korszak *monostori iskoláira* az lehet a legjellegzetesebb, hogy mind a három szellemi alakító erő egyetlen keretben, egy területen, az első igazi keresztény iskolán belül dolgozik. *Cassiodorus* vállalkozása költözött át és vert gyökeret a monostori iskola megvalósulásával angol-szász földre, épen ezért az új művelődés egyik legfelölőbb vonása is az, hogy olvasmányi anyaga szintén olyan tarka, mint akár a *Vivarium* könyvtárának katalógusa volt.⁴²⁷ A célkitűzés azonban teljesen egységes, augusztinusi elgondolásra vall: a pogány irodalom propaedeutikus jellegű csak, a művelődés végső célja pedig az egyházi tudományosság. Az *előkészítés* feladata állít egész sereg iskola-mestert sorompóba, akik, mint láttuk, iskolai tankönyveket: grammatikákat, retorikákat, szótárakat, szentírási, patrisztikus és klasszikus idézetekből szőtt florilégiumokat stb. szerkesztenek és így folytatói annak a munkának, mely a tárgyi ismereteket bányászta ki az antik irodalom kincsei közül.⁴²⁸ A végső *theológiai* betetőzés és a vallásos érzés ápolása úgy kívánta, hogy az iskola növendékei sűrűn forgassák a Szentírást, az egyházatyák és a keresztény írók műveit: ezek felé fordult tehát az érdeklődés és így lett újra nagy kelte szt. *Jeromos*, *Hilarius*, szt. *Ambrus*, szt. *Ágoston*, szt. *Athanáz*, *Orosius*, N. szt. *Gergely*, N. szt. *Leó*, szt. *Vazul*, *Fulgentius*, *Cassiodorus*, *Joh. Chrysostomus*, *Victorinus*, *Boethius*, *Sedulius*, *Juvencus*, *Clemens Alexandrinus*, *Prosper*, *Paulinus*, *Arator*, *Fortunatus*, *Lactantius* stb. írásainak.⁴²⁹ A latintanítás új életre keltette végül a *klasszikusokat* is. A tanítás keretében pedig mindinkább nagyobb teret szereznek maguknak a római költők, nevezetesen *Vergilius*, *Statius*, *Juvenalis*, *Persius*, *Horatius*, *Terentius*, *Lucanus* (inkább historikusnak vették) és *Sallustius*, aki a grammatikai oktatás legkedvesebb próza-írói közé tarto-

⁴²⁷ Érdekes *Cassiodorus* adatainak (Migne: PL. 70. kt. 1105. col. és köv.) egybevetése *Alcuin* versével, melyben a yorki könyvtárt leírja. (Mon. Alcuin. i. m. 81. és köv. II.)

⁴²⁸ Érdekesen szemléltetheti ezt *Beda* és *Alcuin* irodalmi munkássága akár az általunk közölt adatok alapján is, vagy *Fináczy*: A középk. nev. tört. 124. és köv. II.

⁴²⁹ *Manitius*: i. m. I. kt. 465. I. jellegzetes az egyes írók korabeli jellemzése: „*Augustinus* disputat diserte, *Hyeronimus* (!) explicat eleganter, *Ambrosius* loquitur scolastice, *Gregorius* tractat moraliter”. *Smaragdus* megjegyzései.; *Fináczy*: i. m. 123. I.

zott. Később *Ovidius*, *Plautus*, *Seneca*, *Plinius*. A retorikai oktatóssal kapcsolatban⁴³⁰ pedig, mint láttuk, *Cicero* egészítette ki az előzők sorát.

A monostori iskola nemcsak a grammatika szabályainak begyakorlására vagy a latin nyelv tanítására olvastatta a római irodalom legjelesebbjeinek műveit, hanem okulást is várt tőlük: első sorban erkölcsit; ezért válogatták ki különös szeretettel azokat az írókat vagy ezeknek azokat a műveit, amelyek erre alkalmasnak bizonyultak. Így eshetett meg pl., hogy szatíráival és leveleivel *Horatius* ennek a kornak a szemében a legkomolyabb erkölcsi felfogás szószólója lehetett. Másodszor tárgyi ismereteket is kerestek a klasszikusok műveiben, történeti, földrajzi, szóval antikvárius anyagot.

Ujra beigazolódott azonban, hogy az antik irodalom varázsa alól nehezen vonhatja ki magát a művelődést-áhitó lélek, főleg az ifjú lélek. A latintanítás olvasmányai közben — így látták a komoly és szigorú kortársak — megfélemedezett az iskola arról, hogy a pogányok olvasása csak a vallásos művelődés kedvéért megengedett és épen ezért öncélúvá nem válhatik.

A monostori iskola világában ezzel indult meg a belső küzdelem, melynek hadállásait időről-időre ismét a latintanítás olvasmányi anyaga fedi föl. Ebben a harcban azonban a puritán egyházas érzület erősebb fegyverzetben lépett a porondra, mint az előző korszak idején. A klasszikusokkal szemben nemcsak egy csomó újabb keresztény író vonultatott már föl, hanem az iskolai könyvek és a tárgyi ismeretek összefoglaló közlésére írt gyűjtemények sokkal gazdagabb seregét is. A tanítás olvasmányaiban ez a belső forrongás folytonos ingadozásnak és változásnak lett az okozója; nem egyszer azonban a leghirtelenebb irányváltatásnak is, ha t. i. a monostor szelleme vagy épen az iskola mesterének a fölfogása így diktálta. *Frigyes* mester — mondja az egyik följegyzés — fiatalabb korában lelkes buzgósággal magyarázta tanítványainak *Vergilius*, *Persius*, *Juvenalis*, *Horatius* és *Ovidius* verseit, melyeket könyv nélkül tudott. Ma félre tette ezeket a pogány írókat és helyettük *Boethiust*, *Prudentiust*, az *Aurora*-t, *Aratort*, *Seduliust*, *Job* műveit és a *Tobiás* c. könyvet magyarázza az iskolában.⁴³¹

⁴³⁰ *Manitius*: i. m. II. kt. 11. l.

Végső kirobbanásig nem feszül a helyzet, sőt ehelyett a lassú átmenet történeti vonásai is elmosódtak a *skolaszticizmus korszakáig*. Az idáig vezető utat az jellemzi, hogy a klasszikus írókat ápoló iskolák száma egyre apadt, a folyton több tanulmányi időt emésztő theologiai studiumok elvettek a latintanítás esztendeiből, illetve elemeiket belekeverték már a grammatikai oktatásba is. Mind több iskolai tankönyv szorította kifelé a szépírókat az iskolai tanulmányokból. Az új korszak latin iskolája a bölcelet és a theologiai tudományok előkészítő szolgálatába szegődött és az egyidejűleg virágzó enciklopédikus munkásság pedig feleslegessé tette a klasszikusok ismeretét a kor művelődési törekvései számára. Az „auctorok” hívei azonban ekkor sem haltak ki. Még egyszer, de utoljára a középkor történetében, föllángol a klasszikusokért való lelkesedés lángja azokon a kis iskola-szigeteken, melyeket az antik irodalom jóideig utolsó végvárainak tekinthetett. Bár a skolasztika idején bomladozóban van már sok középkori intézmény, valami új megépítésére azonban hiányzott még az erő vagy talán az új célok tiszta meglátása: ezért nem lett új iskola-típus a latin iskola e belső vajúdásának az eredménye.

A már többször említett *dél-francia* latin-iskolák a klasszikusok utolsó, minden esetre a leghívebb és legelszántabb táborai. Az antik irodalomnak a középkorban egyáltalában ismeretes, teljes névsorát kell tulajdonképen ide iktatnunk, ha a *Chartres* vagy *Orléans* iskoláiban olvasott és magyarázott klasszikus írókat akarjuk fölemlíteni.⁴³² Talán inkább azt emeljük ki, hogy az iskola legkedveltebb költőjét *Ovidiusban*, a régi hatalmas impérium világvárosának könnyelmű és léha poétájában látta. A másik figyelemre méltó jelenség az, hogy a latin iskolák olvasmányai között valamivel több a történetíró, vagy legalább is arra lehet következtetnünk, hogy az iskola rendszeresebben olvastatta műveiket, mint eleddig.

A küzdelemből, mint tudjuk, az „artes” kerültek ki győztesen, a klasszikusok híveinek hangja mindinkább elhalóvá vált. Ez az egy-két iskola nem állhatott ellen a skolasztikus szellem

⁴³¹ l. fent 45. l. és 123. jegyz.

⁴³² *Fináczy*: i. m. 247. l. és jegyz.; *Clerval*: i. m. 108—124. ll., 223—235. ll.

mindent átformáló hatásának. E harcok emlékeiképpen egy csomó iskolai tankönyv került a nevelés történetének jellegzetes erekllyéi közé, melyek egyben a harcmodor beszédes tanúi is. A leg-érdekesebbek minden esetre a kereszténnyé gyúrt pogány írá-sok és tankönyvek, mint aminő a már említett *Donatus* morali-zatus, ennek párja az *Aesopus* moralizatus, a *novus Cato*, *novus Avianus*, sőt a bátorság még arra sem hiányzott, hogy a legked-veltebbnek, *Ovidius*nak *Ars Amandi*-ját is olyan olvasmánnyá változtassák, melyet nyugodtan olvashattak a lányok, de még a jámbor apácák is.⁴³³ Eredményes vállalkozásnak bizonyult most is az a törekvés, hogy a klasszikusok helyébe a keresztény írókat tették: ezért szerepelnek a XI. századtól kezdve mind-sűrűbben az iskolai olvasmányok között *Prudentius*, *Arator*, *Avitus*, *Juvenus*, *Sedulius* művei, sőt a legújabbak közül is néhányé, mint pl. chatilloni *Walther* *Alexandreis-e*, *Theodulus*-nak már említett eklogája, *Alanus* ab *insulis* *Proverbiá-i*, *Petrus* *de Riga* *Aurora*-ja.⁴³⁴

A XIII. századtól kezdve három iskolai olvasmány-kata-logus szemléltetheti a tényleges viszonyokat és az uralkodó föl-fogást. Az első a latintanítás olvasmányi anyagában még a klasszikusok mellett foglal állást. Az írás és olvasás elsajátí-tása után — mondja az ismeretlen szerző — a grammatikai ok-tatás során a kis diák legelső olvasmányai *Probus* és *Didimus* művei legyenek. Ezek után *Seneca*, *Lucanus*, *Vergilius*, *Statius*, *Horatius*, *Persius*, *Martianus*, *Tullius* munkáit vegyék sorra a tanítók, gondosan ügyelve mindenütt az erkölcsi tanulságokra, a magvas és kellemes stílus követelményeire és a beszéd fi-nom ritmusára.⁴³⁵

A klasszikusoktól való elfordulás jelei ütköznek ki a Grae-cismus szerzőjének, brémai *Eberhardus*-nak a *Laborinthus*-ban közölt iskolai auktor-jegyzékén. Az erények magvait és az erkölcsök normáit *Cato*-tól tanulja meg a kis gyermek — mondja ő —; *Avianus* tanulságos meséi pedig vissza fogják tartani majd a rossztól; olvassa ezeken kívül — ajánlja tovább a szerző — *Theodulus*, *Aesopus*, *Maximianus*, *Pamphilus*, *Statius*, *Ovi-*

⁴³³ *Stempflinger*: i. m. 49—50. ll. és jegvz.

⁴³⁴ *Stempflinger*: i. m. 50. l.

⁴³⁵ *Migne*: PL. 64. kt. 1223. l. tévesen *Boethius* neve alatt; v. ö. *Lim-mer*: i. m. 233. l.

dius, Juvenalis, Persius, Vergilius, Lucanus, Claudianus, Homerus, Solimarus, Macer, Lapidarius, Petrus de Riga, Sedulius, Arator, Prudentius, Alanus (anticiadianus), Matthaeus Vindocinensis (Tobias), Gaufredus (poetria nova), Priscianus, Alexander de Villa Dei, Graecismus (saját könyve) Prosper, Capella, Boethius, Bernhardus, Physiologus, Paraclitus, Joh. de Garlandia, Sidonius stb. írásait. Bizonytalán nem igen akadt iskola, ahol mindezeket végig olvastatták volna a tanulókkal, azt azonban élesen megvilágíthatja ez az olvasmányi lista, hogy tekintélyes számban sorakoznak föl benne a keresztény írók és számos, nagyon használatos korabeli összefoglalásnak, iskolai tankönyvnek ad helyt a többi íróval teljesen egyenlő jogon.⁴³⁶

Ha a XIV. század elejéről trimbergi Hugót hallgatjuk meg az iskola olvasmányaira vonatkozólag, ő fölsorolja bár a leghagyományosabb klasszikusokat is, (*Vergilius, Horatius, Ovidius, Juvenalis, Persius, Seneca, Lucanus, Statius, Claudius Macer, Sallustius, Tullius, Terentius*), de szomorúan teszi hozzá, hogy manapság ezek már kiveszőben vannak. Az iskolában a leghasználatosabb könyvek szerinte, a *Graecismus, Doctrinale, Anticiadianus, Tobias, nova poetria, Alexandreis* és a *poetria*; az egyházi írók könyvei közül pedig *Sedulius, Juvenalis, Arator, Prosper, Prudentius, Petrus de Riga, Petrus Comestor, Theodulus* és *Warnerius* művei.⁴³⁷

Ez az utolsó lista már a megmerevedett és elaggott iskola olvasmányainak a jegyzéke. A legtöbb e tankönyvek közül az előző századból való és nem nagyon sok akadt, amely száz esztendőnél fiatalabb lett volna. A szellemi élet pangását mi sem világíthatja meg jobban, mint az, hogy ezen az ismeretanyagón elégedt még a renaissanceig a latin iskola. Valójában tehát, a későbbi fejlődés legalább is erre mutatott, nem is az ismereti tartalom szűkös voltán múltott a dolog, hanem abban gyökerezett a hiba, hogy a skolasztikára következő századok már nem találtak semmi újat a tárgyi tudás szempontjából a kor módszereihez képest teljesen kiaknázott olvasmányi anyagban. Az utolsó nagy antik értékre, a formára való ráébredés pedig a következő korszak forradalmi vívmányai közé tartozott.

⁴³⁶ P. Leyser: i. m. 796. és köv. ll.

⁴³⁷ Huemer: i. m. 145. és köv. ll.

A *renaissance* az ékes latin szó, a művészi forma és az új szellemi életet fakasztó gondolatok ősi forrásait látta a klasszikusok írásaiban. Ezért indult el, hogy műveik számára meghódítsa a latin iskolákat. Könnyen eltekinthetünk attól, hogy e harc egyes állomásait történeti adatok alapján mutassuk be, mert úgyis a renaissance-kori latin grammatikák törtéket utat a klasszikusoknak az iskolák katedráihoz. Ezek színebb és mozgalmasabb küzdelmét pedig már megvázoltuk.⁴³⁸

Attól az órától kezdve, hogy a renaissance szelleme vált uralkodóvá a latin iskolák világában, mind a mai napig a *klaszszikus írók* képviselik a latinitás tekintélyét és az ő írásaik közül kerül ki a tanítás olvasmányi anyagának legterjedelmesebb és legsúlyosabb része is. Több, mint két évszázadon keresztül azonban még mindig nem kizárólagos az uralmuk az iskolai olvasmányok területén. A római remekírók iskolákban olvasott műveihez még két más olvasmányi réteg is tapadt: az egyiket, az *új latin írók* műveit, a renaissance művészi büszkesége és alkotó önbizalma kapcsolta az antik irodalom sommás hagyatékához; az olvasmányi anyag másik rétegének pedig a századok óta folyton megújuló *egyházias és vallásos föltfogás* követelt és szorított ismét helyet az új latin iskolák tanterveiben. Ez utóbbi két csoportba tartozó könyvekre azonban csak a lassú elmúlást hozta a humanista latin iskola.

A *neolatinista írók* művei, melyeket pedig még sűrűn emlegettek a renaissance-kor pedagógiai elmélkedői és mesterei — nem tekintve a már említett bevezető iskolai tankönyveiket — már a humanista latin iskola tanulóinak kezébe is alig kerültek el. Közülök is nem egy csak azon a címen jutott szóhoz az iskola katedráján, hogy írásában az erkölcsösebb gondolkodás tolmácsává szegődött valamelyik, frivolsága miatt amúgyis türhetetlen pogány auctor ellenében.⁴³⁹

⁴³⁸ L. fent 176. és köv. ll.

⁴³⁹ A renaissance ped. íróira l. pl. *Aeneas Sylvius*: (Acsay magyar kiadásában, Bpest. 1898.) *Tractatus de liberorum educatione*. c. művét. Ő a szónokok közül ajánlja pl. *Leonardo d'Arezzo* (Bruni), *Guarino da Verona*, *Poggio Bracciolini*, *Ambrogio Traversari* műveinek olvasását; *Maffeo Vegio* — *ra* l. *Fináczy E.*: A ren.-kori nev. tört. 40. és köv. ll. V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 536. l. *Laurentius Valla* olvastatására; főleg a keresztény költők műveit olvasták az iskolák: pl. *Eobanus Hessus*, az „*Ovidius christia-*

Az *egyházatyák* és az *egyházi írók* műveit sem feledte el ajánlani az olasz pedagógiai írók legtöbbször (igaz, hogy jórésztük egyházi férfiú volt), ezért tehát az egyházas fölfogás és a vallásos érzület szava nem némult el egészen még a renaissance antik-imádata idején sem.⁴⁴⁰ A vallás-szakadás azonban érdekes fordulatot hozott ebből a szempontból: az egyháziak műveit kihagyta a humanista latin iskolák tanterveiből. Ennek az az egyik oka, hogy a XVI. század protestáns és jezsuita latin iskolája a vallás-, de főként a theologiai oktatás önállósult keretében olvastatta a szt. atyák és egyházi írók munkáit, s ha ezeket talán nem is a maguk teljes egészében, de a polémiákra alkalmas idézetek formájában mindenképen alaposan megismertette növendékeivel. Épen ezért a latin iskola egy cseppet sem tartott attól, hogy a hitvitákra és a religio küzdelmeire nevelt ifjúsága híjjával leszen majd a harcias lelkületnek vagy az ehhez szükséges szellemi vértetnek. E szokatlan változás másik okára pedig az vethet világot, hogy a humanista latin iskola megszületésének idejére az új művelődési eszmény maga is már az egyoldalúbb stílárís és imitációs vágányra tévedt és az olvasmányi anyagot is a klasszikusokra, majd később ezek közül is mindkevesebbek műveire apasztotta.

Katholikus részről ilyen formában nincs is ennek az irány-
nak további iskolai története, mert a jezsuita iskolák tanterve századokra eldöntötte e kérdést és másíthatlan formájában hagyta meg ezt az állásfoglalást. A protestáns iskolák eljárása közel sem volt ennyire egyöntetű, de ezek olvasmányi anyagában sem a merő tantervi megfontolás, hanem a protestantizmus kebelében meg-megújuló puritanista törekvések akarták a pogány klasszikusokat keresztény írókkal fölcserélni. Ezek a belső, vallási mozgalmak támasztottak hangos és energikus pártfogókat a régi egyházi íróknak *Büscher*-től vagy *Comenius*-tól *Calovius*-on át *Cellarius*-ig.⁴⁴¹ Így kerülhetett azután vissza

nus", keresztény szenteket dicsőítő Heroidái-t; v. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 29., 64., 435., 536. ll.; *Sabinus G.*-ra l. u. ott 64., 435. ll.; *Stigelius* elégiáira l. u. ott 64., 435., 536. ll.; v. ö. *Paulsen*: i. m. I. kt. 62., 250., 377 ll.

⁴⁴⁰ *Fináczy E.*: i. m. 39. és köv. ll. *Aeneas Sylvius* és *Maffeo Vegio*.

⁴⁴¹ *Büscher*-re (1625) l. *Paulsen*: i. m. I. kt. 468. l. és jegyz.; *Calovius* (†1686) wittenbergi superintendensre l. *Stempflinger*: i. m. 13. l.; *Cellarius*-ra (1638—1707) l. *Paulsen*: i. m. 544. és köv. ll.

Prudentius verseivel nem egy protestáns iskola olvasmányai közé⁴⁴² vagy szerepelhetett ismét *Tertullianus*, *Min. Felix*, *Lactantius* az auktorok listáján.⁴⁴³

Megváltozott formában azonban tovább is dolgozott az egyházas fölfogás a latin iskola olvasmányi anyagán és ha az iskola merev dogmatizmusa miatt nem is változtathatta meg az auktoroknak a humanisták által megszabott kánonját, legalább műveik *purifikálásához* fogott, hogy a keresztény erkölcsi érzület ne találhasson bennük botránkozásra valót. Főleg a latin költők művei szorultak a kor felfogása szerint alapos tisztogatásra. Jezsuita és protestáns iskola épen ezért serényen látott e munkához. A jezsuiták mindenestre alaposabban és nagyobb csendben. A jogcímet ehhez a mi szemünkben nem egyszer szokatlannak látszó irodalmi munkássághoz mindegyik fél abban vélte föltalálni, hogy keresztény hívő, de főként gyermeki lélek nem mocskolhatja be magát a pogány és erkölcstelen antik írások szennyével; másrészt azonban egyik-másik klasszikus író nélkülözhetetlennek tartott művét kellene mégis csak elejtenie az iskolai oktatásnak. A jezsuiták 1586. évi *Ratio* tervezete behatóan foglalkozik e purifikálás kérdésével.⁴⁴⁴ E tisztogató munka nélkül igen sok klasszikus munka — mondja a tervezet — egyáltalában nem kerülhetne az ifjúság kezébe. Ebből viszont kettős kár származnék: az egyik a tanításé, mert akad könyv, mely szinte pótolhatatlan a nyelvtanításban (így pl. a társalgási nyelv elsajátítására a római vígjáték-írókat, *Terentius*-t és *Plautus*-t tartották a legalkalmasabb mestereknek); a másik az ifjúságé, mely fogyatékosnak ítélné irodalmi ismereteit, mert más ifjak épen ezeknek a klasszikusoknak műveiben való jártasságukkal kérkednek (célzás egyik-másik prot. iskola engedékenyebb fölfogására). Ritkán ajánlható és vezet igazán célhoz (legfeljebb, ha csakugyan egy-két szón fordul a dolog) a kritikus szavaknak vagy mondatoknak másokkal való fölcserélése, mert a legtöbbször az egész írásmű alap-gondolata szokott erkölcsöt sértő lenni, mitológiai és történeti

⁴⁴² *Prudentius* olvasására l. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 536., II. kt. 594., III. kt. 87. (versei részletesebb fölsorolásával) és 116. ll.

⁴⁴³ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 389. l.

⁴⁴⁴ *Mon. Germ. Paed.* V. kt. 178. és köv. ll.

célzásai pedig bántók, ezenfelül pedig az átírt vagy közbeszúrt sorok és szavak kiütnek az eredeti szöveg művészi stílusából és gondos szerkezetéből. Egyetlen célra vezető eljárás kínálkozik csak: az ilyen művekből gondosan megválogatott szemelvényeket kell az ifjúság kezébe adnunk, ezekbe még a legpiszkosabb írásokból is összehordhatjuk az igazi értékeket: kiszakított be-
szédeket, szép leírásokat vagy ha még akkora összefüggő ép rész sem akadna, legalább is a velős mondások, a súlyos és igaz gondolatok értékes gyöngyszemeit. A jezsuiták szigorú erkölcsi felfogása és lelkiismeretes gondossága nem is hagyott semmi kívánni valót ezirányú munkásságukon. Ők századokon keresztül a legszorgalmasabb kibocsájtói a klasszikusok megtisztogatott, iskolai célokra alkalmas műveinek (in usum Delphini). A katolikus latin iskolákon belül ezért ismeretlen a panasza a pogány írók erkölcstelen és bántó sorai miatt.

A *tisztogató munkásság* legegyszerűbb eszköze a bántó részek elhagyása volt. Ezért apasztották le pl. *Horatius* ódáinak számát az iskolai tankönyvek és ezért nem került sor pl. az *Aeneis* IV. énekének olvastatására. Ha pedig egy-két sor vagy egy-egy versszak elhagyása még segített a helyzeten, csónkán vonult be a vers a tanulók számára készített gyűjteménybe. Ahol pedig igazán csak egyik vagy másik szó vagy kifejezés szúrt csak szemet, úgy segített magán, a pogány klasszikuson és az iskolán is a találékony humanista tankönyvíró fürge tolla, hogy épületesebbeket szúrt ezek helyébe.⁴⁴⁵ Az a közép-

⁴⁴⁵ A legelső szemelvények *Horatius*, *Catullus*, *Ovidius*, *Tibullus*, *Propertius*, *Terentius*, *Plautus* műveiből készültek, később másokéból is, így pl. *Gellius*, *Gallus*, *Ausonius* műveiből is kerültek részletek az iskolák költői gyűjteményeibe. A tisztogató munkát *Horatius* egy-két példáján szemléltethetjük: a) *Carm.* I. 5., 6. pl. állandóan kihagyták a gyűjteményekből; b) *Carm.* I. 16. első versszakát törölték; c) I. 19. 9. „in me tota ruens Cypris (Venus helyett)”; I. 22. 23. „dulce ridentes Charites (Lalagen) amabo, dulce loquentes.”; I. 9. 15. „nec caros sodales (amores helyett) Sperne puer neque sperne ludos” (choreas helyett). A jezsuiták szorgalmas munkáját igazolja a sok purgált *Horatius*-kiadás: a legelső *Horatii* opera ab obscoenitate repurgata. Dilligen. 1571., 1585., Col. Agrip. 1603., Paris, 1605., Antverp. 1607 és 1630., Coloniae. 1616., Paris. 1617., Monachii. 1618., Luxemburg. 1620., *Desmarez J.*-től Duaci. 1636., *Maresius J.*-től Colon. Agrip. 1647., Brunsvig. és Coloniae. 1648., *Rodellus P.*-től Tolosae. 1683., *Juventius J.*-től Paris. 1696., Rothom. 1706., Paris. 1728. Ezek hasz-

korba visszagyökerező irodalmi tevékenység, mely jámbor vagy profán eseményeket bújtatott a klasszikus pogány versek köntösébe, már csak részben kapcsolatos az iskolák latintanításával.⁴⁴⁶

A protestáns iskolákat eleinte jobban megejtette az antik irodalom páratlan varázsa és tette egyben bizakodóbbakká, hogy az ifjúság lelkén a kellő fölvételezés és a szükséges erkölcsi magyarázatok után nem ejtenek majd foltot a pogány írók legbántsóbb sorai sem.⁴⁴⁷ Csak a vallás-szakadás századának nyersebb és természetesebb életszemlélete vállalkozhatott annak valamelyes megértetésére, hogy miért merte az iskola olvastatni időnként *Terentius* vagy *Plautus* legsikamlósabb jeleneteit is. A visszahatás azonban természetesen nem maradhatott el a vallási és erkölcsi szempontból tisztulást és bensőséget sürgető korszakok idején;⁴⁴⁸ ilyenkor ezeknek a klasszikusoknak még azt az egyetlen kiválóságát sem ismerték el az iskolák, amelyért az elődök minden erkölcsi botlásukat megbocsájtották, hogy t. i. ők a törőlmetszett, tiszta latin stílus legkiválóbb mesterei.⁴⁴⁹

nálatára v. ö. Mon. Germ. Paed. V. kt. 168. l.; *Vormbaum*: i. m. II. kt. 166. l. és *Stempflinger*: i. m. 53—5., 201. ll. és 51. jegyz.

⁴⁴⁷ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 530. l. Brandenburger Schulordn. 1564. „Muniendi autem sunt animi puerorum, ne quid vitiorum combibant ex tali lectione (Terentii) scriptorum gentilium, ubi etsi Ethnica licentia loquuntur quaedam incautius et improbius. Sermo purus et mores probati hinc discantur et noxia vitentur.” — u. ott 83. l. Würtemberg. Kirchenordn. 1559. és szóról-szóra ugyanúgy 241. l. a Kursächsische Schulordn. 1580. „Es sollen auch die Praeceptores, in enarratione Terentii, diese prudentiam haben, das sie consilium authoris wol anzeigen, wie er nit alle ding ex sua persona rede, sondern diversa vitia et ingenia in diversis personis abmale... da Mitio sagt (in Adelph. act. I. scena 2.): Non est flagitium, crede mihi, adolescentem scortari, neque potare, neque fores effringere etc. ist der Jugent anzuzeigen, das Mitio dise Wort nit auss ernst rede...”; *Ovidius*-ra l. u. ott 536. l.; *Tibullus*-ra u. ott 494. l.; *Horatius*-ra u. ott 536. l.

⁴⁴⁸ *Vormbaum*: i. m. II. kt. 416. l. Braunschweig-Wolfenbüttel'sche Schulordn. 1651. Cap. II. VII. „Ne vero ex auctoribus, qui praeleguntur, incautis animis labes ulla aspergatur, *Terentii*, *Ovidii*, *Horatii*, *Catulli*, aliorum obscœna, vel praetereantur prorsum a Praeceptore, vel si qua possunt, in castiorem sensum trahantur.”

⁴⁴⁹ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 151. l. Waldeck'sche Schulordn. 1704. „Was den *Terentium* betrifft, ... aus demselbigen wohl einige gute phrasen, Locutiones und sententien, aber kein guter Stylus, darauf das meiste

Az a tisztogató munka, melyet a renaissance óta a vallás-erkölcsi fölfogás éltetett, legfőképpen a klasszikus versírók irodami hagyatékára esett, ezért nyitották meg már a XVI. század során a „*költői szemelvények*“ az iskolai tankönyveknek azt a hosszú sorát,⁴⁵⁰ melyet a prózairók műveiből készített szemelvények csak jóval később és egészen más megokolással folytattak. A protestáns pietizmus mozgalma után a keresztény erkölcsi fölfogás már pusztán csak a kiszemelésnek maradt eleven szempontja. Úgy annyira, hogy mikor a mult század végén a latin iskola ismét kaput nyitott egyik-másik irodalmi tekintetben is kiváló egyházi író munkájának, ez már nem a vallásos életszemléletnek, hanem a XIX. század mélyreszántó történeti felfogásának hatására történt. Ezeknek az egyházi íróknak iskolai szerepét is másban látták a tanterv-készítők: már nem a keresztény világnézet megszilárdításában, hanem annak szemléltetésében, hogy miként termékenyült meg a római irodalom életének legutolsó szakaszában az evangélium magvetése nyomán és vált új igazságok hordozójává.

Az olvasmányi anyagnak ez említett két rétege mellett az igazi súly és a vezető szerep a *klasszikus írók műveinek* jutott és pedig a renaissance óta úgyszólván megszakítás nélkül és változatlanul. A latin iskolának e pontban ma is vallott állásfoglalása tehát a renaissance vívmányai közé tartozik.

Ha most már az iskolai klasszikusok műveinek temérdek listája kerül vizsgálat alá, az a megállapítás a legelső, hogy az *iskola olvasmányi anyaga* folytonosan *apadt* és kevesebbre *zsugorodott*.

Felesleges volna talán a *renaissance pedagógiai elmélkedői* által felsorolt klasszikus írók neveit ide iktatnunk, mert a renaissance idején a római irodalomnak egyáltalán ismeretessé vált képviselőit kellene előszámlálnunk, de meg azért is, mert beható történeti kutatás alapján mondotta ki ezekről az olvasmányi listákról a vizsgálat, hogy az írók és műveik elvtelen

ankomt, kan erlernen werden, zu geschweigen die ärgerlichen Reden, so darinnen vorkommen, desswegen auch *Augustinus* bereuet, *Terentium* und dergleichen Bücher in der Jugend gelesen zu haben l. I. Conf. CXVI...“

⁴⁵⁰ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 172. l. *Ovidius* és *Propertius*, 181. l. és jegyz. *Ovidius* és *Tibullus* költeményeiből készített szemelvényekről beszél; 243. l. Volumen poeticum c. gyűjteményt említ.

halmozása által nem az olvasmányi anyag kiszemelésére, hanem a humanista író nem egyszer bámulatot keltő olvasottságára vetnek ezek világot.⁴⁵¹ Kétségtelen azonban, hogy azok szeméi előtt, akik ezeket az olvasmányi jegyzékeket összeállították, nem lebegett még az iskola képe és egyáltalán nem vettek számot azzal, hogy az iskola oktatása eredményesen minő terhet vállalhat magára. Inkább csak az új szellemi élet forrásai után vágyakozó felnőtt nemzedék irányítására szolgáltak a legelső humanista írók hosszú könyv-listái; az ezekben felsorolt művek egy részét bizonytalán nem is egy közülök épen úgy nem ismerte, mint akár a középkoriak, akiknek auktorismerete gyakran a florilegiumok pár kitépelt mondatára szorítkozott.

Még az az olvasmányi kánon is meglehetősen terjedelmes, mely a nagy olasz nevelők magániskoláiban járta.⁴⁵² Náluk azonban az oktatás a kevésszámú növendék, az állandó közös élet és a mereven ki nem szabott tanulmányi idő miatt többet vállalhatott és végeztethetett el eredményesen, mint a későbbi humanista latin iskolákban, melyek ezekkel a külsőleg adott előnyökkel ritkán, vagy egyáltalán nem dicsekedhettek.

Mindebből csak az tűnik ki, hogy a renaissance ekkor még nem doktrína, melyet intézményszerűen akarnak tanítani, hanem szabad, korlátok és keretek közé nem fogott szellemi újítás, melynek nincsenek kitaposott útjai még a klasszikus irodalom terein sem, ahonnan pedig összes kincseit gyűjti. Még akkor is, amikor pedig már országok és iskola-városok hódoltak meg az újítók előtt, kavargó és felette népes a klasszikus auktoroknak az a serege, mely szót kér az iskolák katedráin. *Langen Rudolf* münsteri tanítóskodása idején pl. a dóm iskolájában *Aesopus, Terentius, Ovidius, Juvenalis, Persius, Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Lucanus, Tibullus, Propertius, Stadius, Martialis, Seneca, Cicero, Sallustius, Livius, Columella, Plinius, Quintilianus, Apuleius, Claudianus* művei járták egy csomó régi keresztény és neolatin író munkái mellett.⁴⁵³

⁴⁵¹ V. ö. *Fináczy E.*: A renaiss. nev. tört. 159. l. *Vives*-ről, aki több mint 21 tört.-írót sorol föl; u. ott 38. és köv. ll. a többiekről.

⁴⁵² *Fináczy E.*: i. m. i. h.

⁴⁵³ *Parmet A.*: R. v. *Langen* i. m. 82. és 145—7. ll.

Az első igazi rostálást és rendezést a *humanista iskolák tanterv-készítői* végezték el, mert ők vetettek számot legelőször az iskolai oktatás teherbírásával és szereztek érvényt az időközben már módosult művelődési eszmény kívánalmainak. A münsteri iskola fenti adatával kb. egyidős württembergi tanterv szemléltetheti legkirívóbban, hogy minő változást jelentett a korfelfogás átalakulása és a latin iskola megszervezése az olvasmányok anyagában. Ez ugyanis két főcsoportra osztja (legalább burkoltan a többi tanterv is) az iskola könyveit: elméletiekre (*libri methodici*: Donatus, *grammatica*, *rhetorica*, *dialectica* és *musica*), azután pedig ismereteket közlő művekre (*libri exegetici*), melyek között *Cato*, *Aesopus*, *Terentius*, *Vergilius* és *Cicero* munkáival találkozunk csak, ez utóbbinak azonban leveleit, *De officiis*, *De amicitia*, *De senectute* c. könyveit, sőt mint később a részletes fölsorolásnál kitűnik, beszédeit is és *Livius*-t olvasták az iskola növendékei.⁴⁵⁴ A münsteri olvasmányi jegyzék auktorai közül tehát csak ez az öt-hat nyert kegyelmet a józan és rideg, de egyben más mérték szerint ítélkező tantervkészítő előtt. Általában azonban ilyen szigorú rosta kezdetben kevés akadt, de ez és a hozzá hasonlók jellemezhetik azt a gyökeres selejtezést, melyet a humanista latin iskola mindjárt a kiindulásánál megejtett.

Az olvasmányok iskolai kánonának végleges kialakulását siettette az a körülmény, hogy gyorsan kiforrottak a kellő *megválogatást* szolgáló *elvek*. Ezek élére a humanizmus idején — mint azt többször is hangsúlyoztuk már — a tiszta és ékes *latin stílus*nak századokra döntő és uralkodó szempontja került. Már *Erasmus*-t is ez a szempont vezette az olvasmányi kánon megállapításában,⁴⁵⁵ nem lehet felötlő tehát, hogy az ő tekintélyének és közvetítésének hatására az összes latin iskolák eszerint válogatták ki az iskolai auktorokat és szabták meg azok sorrendjét. A szép stílus elsajátításának döntő elve azután kirekesztette az iskolákból mindazokat a latin írókat,

⁴⁵⁴ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 74. és 89. l. Az olvasmányokra 14 könyvet sorol föl, ezek fele nem igazi, összefüggő olvasmány, mint pl. a *Tabula elementaris latina*, *nomenclaturae rerum*, *Catechismus latinus*, *Proverbia Salamonis*, *Formulae colloquiorum Sebaldi Heiden*.

⁴⁵⁵ *Fináczy E.*: i. m. 202. l. és 2. jegyz., aki *Tögel*-lel szemben igazolja, hogy E.-t a stílus és nem pedagógiai szempontok vezették.

akiknek írásain a humanisták kifinomult nyelvi érzéke akár a stílus tisztasága, akár pedig az előadás helyessége és szabatosága szempontjából bármi kívánnivalót talált. Mivel a zsinórmérték a klasszikus irodalom aranykorának legkiválóbbjai szerint igazodott, lekerültek az olvasmányok listáiról a római irodalomtörténetnek összes késői képviselői, de egyben mindazok, akiknek művei nem a stílus, hanem első sorban a tárgyí ismeretek közlésére voltak alkalmatosak.

Az olvasmányok megválogatásának másik szempontja azáltal adódott, hogy a humanizmus idején az érdeklődés a klasszikus költészet helyett a próza felé terelődött.⁴⁵⁶ Az a babéroszorú, melyet a renaissance az antik költőknek font, a latin szónok homlokára került. Az iskola olvasmányi anyagában ez a változás azt eredményezte, hogy a renaissance idején olvastott költőknek és műveiknek száma erősen megcsappant és egykettőre korlátozódott. Az anyagrostálást, mely e fordulat nyomában járt, a jezsuita iskolák tervezetei, de még ezeknél is színesebben, a protestáns tantervek világíthatják meg. A humanista latin iskola a következő három évszázad folyamán a költők királyát Vergilius-ban látta.⁴⁵⁷ Az ő írásain kívül Terentius⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Pl. a Langen-féle lista írói közül hiába keressük a tantervekben Lucretius, Lucanus, Statius, Martialis, Columella, Plinius, Apuleius, Claudianus neveit vagy csak elvéve találkozunk egyik-másikkal, mint pl. Juvenalis, Persius stb. műveivel.

⁴⁵⁷ (Vormbaum i. munkájának I. kt. általában a XVI. század, a II. kt. a XVII., a III. kt. a XVIII. század protestáns iskoláinak adatait, a Mon. Germ. Paed. jelzett kötetei pedig a jezsuitákéit adják. Egy-egy lapszám nemcsak külön iskolát, hanem a legtöbbször külön iskolai tagozatot is jelent, melyben az illető klasszikus íróat olvasták.)

Vergilius-t a XVI. sz.-béli prot. tantervekben 38, a XVII. sz.-béliekben 31 esetben olvastuk, a XVIII. századnak pedig mindegyik tantervében szerepel. Művei közül külön megemlítve találjuk az Aeneis-t I. kt. 73., 88. jegyz., 174., 281., 405., 416., 453., 634., 643. és 663. ll.-on, az eclogákat csak 181. jegyz., 663 l.-on; ez utóbbit a XVII. századból is csak a II. kt. 30., 485., 764. ll. említik; a legtöbbször a Bucolikák és a Georgica nevével olvassuk; az Aeneis említése a XVII. sz. tanterveiben sűrűbb. A jezsuitáknál az Aeneis-re I. Mon. Germ. Paed. II. kt. 210., 231., 232., 234., 248., 318. ll.; Bucolicá-ra I. 232—35. ll.; a Georgicá-ra 318. l.; purgált kiadására I. V. kt. 168., 178—80. ll.

⁴⁵⁸ Terentius-t Vormbaum I. kt.-ben kb. 33 esetben találjuk, a XVII. sz.-ban 21, a XVIII. sz.-ban pedig már csak 5 helyen. Legolvasottabb da-

színdarabjait és *Ovidius*⁴⁵⁰ verseit forgatták még alaposabban és szorgalmasan növendékei. Említésre méltóképen ezeken kívül még *Horatius*⁴⁶⁰ és *Plautus* szerepeltek, *Tibullus*, *Propertius* és *Catullus*⁴⁶¹ neveire azonban csak nagy ritkán akadunk, *Statius*, *Juvenalis*, *Martialis* és *Persius* nevét pedig már egyáltalában nem is említik a XVI. századbeli tantervek.

A protestáns iskolák tanterveiből kifejtett adatok nagy vonásokban föltétlenül híven rajzolják meg a XVI. század iskolájában a költői olvasmányok összefoglaló képét, jóllehet e kép kimerítően részletesnek még sem tekinthető, mert hiszen egy-egy jelesebb (anya-)iskola tanterve után sok kisebb (leány-)iskola igazodott és az olvasmányok kánona, mint az egykorú panaszokból kitűnik, csak a század végére öltött kötelező, merev formát. Azonkívül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy épen a latin költők műveiből készítették legelőször szemelvényes és gyűjteményes kiadásokat, amelyeknek használata feleslegessé tette, hogy az egyes költők neveit és műveit külön is felsorolják a tantervek. Annyi azonban világos, hogy azoknak a latin költőknek a tekintélyes hosszú sora, akiknek verseiről külön előadást tartottak a XV. és XVI. század fordulóján, végérvényesen *Vergilius*-ra, *Terentius*-ra és *Ovidius*-ra apadt, egy-kettő tűnt csak fel szórványosan később egyik-

rabjai az *Andria*, az *Eunuchus* és a *Heautontimorumenos*. A jezsuitáknál v. ö. II. kt. 58—8. ll.; megtisztogatására V. kt. 168., 178—80., 188—9. ll.

Plautus nevét a prot. iskolák a XVI. sz. tanterveiben 11, a XVII. sz.-béliekben 5 helyen találjuk, a XVIII. sz.-ban eltűnik. Művei közül az *Aulularia*, *Captivi*, *Menaechmi*, *Miles gloriosus*, *Pseudolus* és a *Trinummus* a legolvasottabbak.

Publilius Syrus-nak talán nem is annyira színdarabjait, mint az azokból kiszedett velős mondások gyűjteményét használta gyakran a tanítás (mimi Publiani (!) néven). V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 74., 78., 238., 306., 409., 525., 585., II. kt. 378. ll.

⁴⁵⁰ *Ovidius*-t *Vormbaum* I. kt. 28, a II. kt. 14., a III. kt. a legtöbb helyütt említi. Legolvasottabbak az *epistolae ex Ponto*, *Tristiae*, legkevesébbé az *Epistolae Heroidum*, erre v. ö. I. kt. 174. l., III. kt. 298. l.

⁴⁶⁰ *Horatius* a XVI. sz. prot. tanterveiben 11 alkalommal (Ódák, levelek és *Sermones* és csak egyszer 203. l. a *de arte poetica*), XVII. sz.-ban 12, a XVIII. sz.-ban minden iskolában.

⁴⁶¹ *Tibullus* *Vormbaum* I. és II. kt.-ének 5—5, *Propertius* 3—3, *Catullus* pedig 1—1 helyén szerepel.

másik iskolában vagy kapott helyet valamelyik tankönyv versgyűjteményében.

A XVII. század didaktikus reformjai következtében kissé későbbre tolódott az auktorok olvastatásának az ideje, ami részben szintén a bevezetéképen olvastatott költők rovására történt. Az iskola poétái különben a régiek maradtak. *Vergilius* a legfőbb, de ezentúl az *Eclogák*, a *Bucolica* és *Georgica* mellett az *Aeneist* is sűrűbben emlegetik a tantervek. Kissé mellőzötté vált *Terentius*, akit épen a nyelv tanítását célzó didaktikus reformok és a purifikáló törekvések szorítottak háttérbe. Talán ez utóbbi ok miatt csappant meg az érdeklődés *Ovidius* versei iránt is, de meg azért is, mert a formalisztikusabbá vált poetikai oktatás *Vergilius* olvastatása után vagy idején sem a versforma, sem pedig a költői nyelv szempontjából nem talált sok újat írásain. Sűrűbben emlegetett és olvasott iskolai költő lett *Horatius*-ból, akit bizonyos formai gazdagsága és megtisztogatott verseinek velős tartalma tett kedveltebbé e korszak szemében. *Tibullus*, *Propertius*, *Catullus* és a többiek pedig még inkább visszaszorultak a költői szemelvények kis jelentőségű és tarka társaságába.

A XVIII. század során még jobban, sőt csaknem teljesen elveszti jelentőségét *Terentius*, *Plautus*-ról pedig már említés sem történik. *Vergilius* mellett még olvasottabbá vált *Horatius*. A reálisabb érdeklődés jelét pedig az mutatja, hogy *Ovidius*-nak eddig legtöbbet olvasott versei, a *Tristiák* és az *Epistolae ex Ponto* mellett, sok helyütt olvastatják történeti, de főleg mitológiai vonatkozásai miatt a *Metamorphoses*-t és a *Fasti*-t.

A hanyatló humanista iskola végső törekvésére az vethet világot, hogy erkölcsi és didaktikus szempontból a legnagyobb becsületre a tanítás formalisztikus céljait szolgáló versgyűjtemények tehettek szert.⁴⁰²

A próza felé fordult humanista érdeklődés végezetül is a *latin eloquens szónok* eszményénél vetett horgonyt az élő latin beszéd halálának idejéig. Ezért szegődött a latintanítás is a gya-

⁴⁰² *Vormbaum*: i. m. III. kt. 222. l. Ordn. des Päd. zu Halle. 1721. „Sie lesen dabey aus *H. Freyeri* fasciculo poematum latinorum, welcher aus alten und neuen Poeten zusammengetragen ist und die genera carminum mit solchen Exempeln erläutert die man der Jugend ohne Anstoss und Aergerniss vorlegen kann...”

korlati szónok képzésének szolgálatába. Ezenfelül még csak az ügyes és ékestollú levélíró szerezhethetett értékes és hasznos babért a maga számára. Mikor a humanista latin iskola a XVI. század közepén szilárdabb alakot öltött, az európai szellemi élet terein a ciceronianizmus végső és mindent elsöprő győzelme nem lehetett már kétséges. Cicero végleges és kizárólagos iskolai uralmához azonban hozzájárult az is, hogy a legnagyobb római szónok egyben a levélírás mesteréül is elszegődhetett és a humanista latin iskola kettős gyakorlati célkitűzésében egyformán vállalkozhatott a klasszikus minta szemléltetésére. Így eshetett csak, hogy a latintanítás több, mint két évszázadra Cicero szolgálai utánzására kötötte le magát.

Cicero családi leveleit forgatta a latin iskola apróbb növendéke és azok mintájára szerkesztett epistolában adhatta tanujelét szülei előtt a maga kezdetleges deákos tudományának. Cicero társadalmi és politikai tárgyú leveleivel folytathatta a tanuló további olvasmányainak sorát; a nyugodt és objektív előadás módját Cicero bölcséleti írásaiból sajátíthatta el és nem kellett más mellé szegődnie akkor sem, amikor a legkülönbözőbb közügyekről akart remekbe készített szónoki beszédeket hallgatni. A humanista iskola növendékei így tehát a szó szoros értelmében Cicero oldala mellett növekedtek föl.

Mindez megszabta egyben az *olvasmányi anyagot* és annak *földolgozását, értékesítését* is. Az lett ugyanis a cél, hogy a tanulók minél hamarabb, minél tovább és minél kiadósabban olvassák Cicero műveit. Sturmnak és a *jezsuiták*⁴⁶³ iskolájának olvasmányi anyaga szemléltetheti a legmeggyőzőbben Cicero uralmát a latin olvasmányok terén.

Sturm és a *jezsuiták* azt vallották főelvüknek, hogy a latin iskola minden növendékének Cicero írásain kell nevelődnie; az ő szókészletét kell elsajátítania, kifejezésbéli páratlan gazdagságát magáévá tennie; a levél, értekezés vagy szónoki beszéd szerkesztésének szabályait tőle kell eltanulnia, úgy annyira, hogy végül akármit is ír vagy mond, minden szava, minden betűje Cicero hűséges tanítványáról tegyen tanubizonyosságot.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Sturm-ra l. Vormbaum: i. m. I. kt. 663. és köv. ll.; a jezsuiták tanztervére Mon. Germ. Paed. V. kt.

Ezért kellett a tanulóknak az iskola minden tagozatában, a legalsótól a legfelsőbbig, szorgalmasan és alaposan tanulmányozniok *Cicero* műveit és az olvasmányi anyag jórészét könyv nélkül is megtanulniok. A családi levelek kisebb és apróbb darabjai jutottak a legkisebbeknek, a többi levél olvasása folytatódott a későbbi évek során; a levelekre az értekező és előadó hangú prózai nyelv elsajátítása miatt *Cicero* bölcséleti tárgyú művei következtek: a *De amicitia*, *De senectute*, *De officiis*. A retorika elméletének tanításával kapcsolatosan szerepeltek el-elvétve szónoklattani művei is, legtöbbször mégis az Orator ad M. Brutum, *De rhetorica seu de inventione*. Az iskolák legfelsőbb tagozataiban mindenütt *Cicero* beszédeit találjuk, melyek között a legolvasottabbak a pro S. Roscio Amerino, in Verrem, pro Fontejo, *De imperio Cn. Pompeii*, pro Archia poeta, pro T. Milone, pro M. Marcello, pro Ligario, pro rege Deiotaro, in *Catilinam* és a *Philippicae*.⁴⁰⁵

Sturm és a *jezsuiták* megegyeztek abban is, hogy már iskoláik legkisebb tanulóinak kezébe *Cicero* leveleit nyomták, mert az a meggyőződés érlelődött meg bennük, hogy a legelső és épen ezért legmélyebbre vésődő nyelvi ismeretek kitörölhetetlenek és döntők a későbbi nyelvtanulásra is. Ezért kerültek *Terentius* színdarabjai, melyeket pedig a legtöbb iskola épen tősgyökeres, tiszta latin társalgási nyelvéért olvastatott legelsőnek, *Sturmnál* és a *jezsuitáknál* is csak a későbbi tagozatok olvasmányai közé, amikor — *Sturm* nyíltan meg is vallja — már kevesebb veszéllyel fenyegették a *Cicero* írásaival megalapozott igazi nyelvérzéket.⁴⁰⁶ A jezsuiták ezen eljárásuk mellett mindvégig ki is tartottak, amit megkönnyített egyébként az is, hogy iskoláikat csak az elemi ismeretekkel fölkészült tanulók előtt nyitották meg és így hamarabb juthattak el *Cicero*

⁴⁰⁴ V. ö. *Vormbaum*: i. m. I. kt. 663., 665., 679. ll.; *Mon. Germ. Paed.* II. kt. 145. l.

⁴⁰⁵ V. ö. *Mon. Germ. Paed.* II. kt. az epistolákra 153., 166., 210., 214., 232., 248., 318. ll.; *de officiis-re* u. ott 210., 231., 234., 318. ll.; beszédekre: pro M. Marcello 213., 231—2., pro Fonteio 231., *Philippicae* 234., in *Catilinam* 234., 248., 317. ll., pro Ligario 318., pro Deiotaro 318., pro Milone 151., 163. ll.

⁴⁰⁶ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 666. l. „... Terentio post Ciceronem nihil utilius est... sine imitationis vitio non potest praecedere...”

leveleihez; a sikamlóssága miatt csak töredékesen olvastatható *Terentius* pedig különben sem jelentett szemükben különösebb értéket. A protestáns iskolák jórésze azonban még akkor sem tartott ki *Sturm* álláspontja mellett, ha egyébként az ő terveze szerint rendezte is el a latin tanítását. Nem akarták ugyanis kihatározatlanul hagyni az írás és olvasás tanításának esztendeit sem a latin nyelv oktatása szempontjából. A *Terentius*, *Plautus* és *Publius* műveiből vett latin szólás-mondások bevésetése után pedig járhatóvá vált már az út, hogy iskoláik a teljes színdarabok olvastatásával folytathassák a megkezdett munkát. Ezért lett az *Erasmus* által is melegen ajánlott „tisztá és csiszolt nyelvű” *Terentius* a humanista generációk százados nyelvmestere.

Terentius egyben megmentője annak a középkori iskolai hagyománynak is, amelyet *Sturm* és a jezsuiták *Cicero* leveleivel megbontottak, hogy t. i. a latintanításnak költői olvasmányokkal kell megindulnia. A humanista latin iskolának természetesen volt egy külön poétikai tagozata is és ez megelőzte a prózait, a retorikait, bár a szónoki nevelés és a *Cicero*-kultusz ezt a szakaszt sem hagyta érintetlenül, amennyiben idekerült vagy ide is átnyúlott *Cicero* bölcséleti műveinek olvastatása.⁴⁶⁷

A legfelsőbb tagozatok olvasmányai minden iskolában *Cicero*-nak már említett beszédei közül kerültek ki. Ezek kiszemelésében az lebegett csak az iskola szemei előtt, hogy a szónoki beszéd minden fajtájára ellássa cicerói mintákkal tanítványait. Minél színesebb és tarkább téma-kör, gazdagabb és változatosabb kifejezés- és szókinccs, fordulatosabb és leleményesebb szerkesztési technika cicerói példáit kívánta fölvonultatni az oktatás a tanítványok előtt.⁴⁶⁸ Az egyik tanterv külön is felhívja a latin tanár figyelmét arra, hogy a Verres ellen intézett utolsó beszédet (*actio secunda V.*) ki ne hagyja a tárgyalásból, mert ezáltal a retorika összes szabályainak legremekebb példáit ejtené el.⁴⁶⁹

E stílusra és külső formákra vetett, gyakorlati latintanítás

⁴⁶⁷ Az említetteken kívül (*de amicitia, de senectute, de officiis*) elvéve a *Tusculanae disputationes* is v. ö. *Mon. Germ. Paed. II. kt. 209. l.; Vormbaum: i. m. I. kt. 203., 281. ll.*

⁴⁶⁸ *Vormbaum: i. m. I. kt. 633. és jegyz., II. kt. 417., III. kt. 151. ll.*

⁴⁶⁹ *Vormbaum: i. m. I. kt. 494. l.*

sorsában a XVII. század vége hozott valamelyes változást. Alaposabb tárgyi magyarázatokat kívántak a kortársak az auktorok olvastatásához, sokalták a latintanításra fordított időt és keveselték az elért eredményeket. Az iskola ezek hatására tért át a prózai szemelvények és beszéd-gyűjtemények intézményesebb iskolai használatára. Ezzel az újítással tulajdonképpen csak azok a szemelvényes munkák nyertek nagyobb teret, amelyeket eddig is használt már a tanítás, de csak a retorika tanítása előtt, hogy az elmélet világosabb megértése céljából már előre egy-két példával lássa el a retorikai elmélet elsajátítására induló növendékeit. Ezeket bővítették ki a tankönyvírók és így került nem ritkán egyetlen kötetbe a retorikai elmélet és az olvasmánynak szánt beszédek kiszemelt sora.⁴⁷⁰

A tárgyi, főleg történeti, irodalomtörténeti és régiségtani ismereteket gyarapító klasszikus vagy késői latin írókat műveikkel együtt a Cicero-hoz szabott retorikai ideál és a latin stílus tanítására felesküdt iskola separték ki a renaissance olvasmányi jegyzékeiből. Az igazi történeti érdeklődés, mely a renaissance lelkéből szakadt ki és indult el az európai szellemi élet útjára, lemondott még a szép latin beszédről is és szívesen állt szóba még a középkori krónikásokkal is történeti ismereteinek gyarapítása céljából.⁴⁷¹ *Vives* említett olvasmányi jegyzéke a legmeggyőzőbb bizonyosság arra, hogy a történetírók műveit mily nagy gonddal tartotta számon és mily nyomatékosan ajánlotta az iskoláknak olvasásra a renaissance.⁴⁷² A XV. és XVI. század fordulóján még egész sereg klasszikus és késői történetíró műveit olvastatta a latin iskola és ezek egyik-másikának különös szeretettel és nagybecsüléssel adózott a saját eredete után érdeklődő, éberré lett faji öntudat (*Livius*-nak Itáliában, *Caesar*-nak Franciaországban, *Tacitus*-nak német földön).⁴⁷³

A humanista latin iskola merev egyoldalúságát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a legmostohabban épen ezekkel az

⁴⁷⁰ *Vormbaum*: i. m. II. kt. 436—7., III. kt. 151. l.

⁴⁷¹ *Scherer E. Cl.*: Geschichte und Kirchengesch. an den deutschen Universitäten. 1927. i. m. 12—29. ll.; *Balassa B.*: A történettanítás multja hazánkban. 1929. i. m. 10. és köv. ll.

⁴⁷² l. fentebb 451. jegyz.

⁴⁷³ l. *Scherer* és *Balassa* i. m.

auktorokkal bánt el. *Sallustius*-t, *Livius*-t és *Caesar*-t leszámítva a többiek alig jutottak később szóhoz, de a fentieknek is meglehetősen zsupori kézzel szabta ki a teret a szónoklat tanítására irányozott oktatás.⁴⁷⁴ Igaz, hogy a történetírók olvastatását a facultas artium-ra hagyta a humanista művelődés, aminthogy abba szorította a renaissance után a történettanítást is. Ez az eljárás azután azzal a következménnyel járt, hogy az auktorok magyarázatához nem maradt történeti, régiség-tani, egy szóval tárgyi ismeret és a latintanítás csak még könnyebben sodródhatott a verbalizmus irányába; később pedig, mikor a történet tanítása mind követelőbben ostromolta már az iskola kapuját, már nem a történetíróknak, hanem az időközben szerkesztett történeti tankönyveknek nyílt meg az út az iskola tanításában.

A 30 éves háború után azonban erőteljesebben mutatkozott az iskolák falai között is a tárgyi érdeklődés. Az auktorok iskolai célra készített kiadásaiiban ezt a terjedelmessé vált magyarázó jegyzetek tömege mutatja, amelynek egyik kiadós rétege ezentúl a szükséges történeti, irodalom-történeti és régiség-tani tudnivalókat ölelte fel. Ezeknek az ismereteknek közvetítésére hívta vissza a tanítás a XVII. század végétől kezdve mind sűrűbben a régen száműzött történetírókat és olvastatta újból *Florus*, *Calpurnius*, *Justinus*, *Pompeius Trogus*, *Velleius Paterculus*, *Valerius Maximus*, *Sulpicius Severus*, *Suetonius*, *Aemilius Probus*, *Tacitus*, *Strabo*, *Plinius*, *Pomponius Mela* és főként a XVIII. század elejétől *Corn. Nepos* műveit.⁴⁷⁵ Egyik-másik protestáns iskola tanterve külön is feltűnést kelthet a

⁴⁷⁴ *Sallustius*-t a XVI. sz. prot. tanterveiben 4 alkalommal, a XVIII.-ban azonban majdnem mindenütt megtaláljuk; *Caesar* u. itt a XVI. sz.-ban 5, a XVII.-ben 7, a XVIII.-ban 5 helyen lelhető fel; *Livius* nevére mindegyik században 3 érdemleges helyen akadtunk. A jezsuitáknál v. ö. Mon. Germ. Paed. II. kt. 165., 234., 318. ll.

⁴⁷⁵ *Vormbaum*: i. m. I. kt.-ben a fentiekén kívül *Florus*-t (635. l.), *Justinus*-t (416., 635. jegyz. l.) találjuk még; a II. kt.-ben szerepelnek még *C. Nepos* (417., 516., 594., 631., 764., III. kt. 83., 151., 165., 186., 206., 220., 364—5., 623. ll.), *Velleius Paterculus* (417., 631., 766. ll.), *Curtius* (421., 516., 764. ll.), *V. Maximus* (439., 594. ll.), *Justinus* (439., 631., 764., III. kt. 151., 623., 627. ll.), *Sulpicius Severus* (439. l.), *Suetonius* (439., 766. ll.), *Aemilius Probus* (485. l.), *Tacitus* (630. l.), *Eutropius* (623. l.)

fölsorolt sok történetíró miatt, akiknek műveit olvastatni akarta az iskolával.⁴⁷⁶

A XVIII. század folyamán tehát ismét ott kavarog az iskolák tanterveiben a klasszikusok, a történetírók és a latintanítás egykorú céljait szolgáló tankönyvek teljes tarka hada. A tárgyi ismeretek mindig követelőbben ostromolják a latin iskolát, mely egyelőre a latin beszéd és fogalmazás tanítása miatt régi anyagát sem ejthette még el; mikor azonban a latin beszéd elhalt és tanításának súlya lekerült az iskola vállairól, sürgetővé vált a helyzet az olvasmányi anyag új megrostálására és megválogatására.

A történetírók műveit nem tekinti továbbra szükséges forrásműveknek az iskola különvált történettanítása, a régiség-tani és irodalomtörténeti ismeretek közvetítésére is anyanyelven szerkesztett összefoglaló tankönyveket adott a tanulók kezébe. Az olvasmányi anyag lényegesen nem változott meg az előző korszakhoz képest, de más lett a szempont, mely a latintanítást az olvasmányok földolgozásában ezentúl vezette. Német földön *Ernesti* és *Gesner* ekkor jutnak ugyanarra a megállapításra és vetik föl ugyanazokat a gondolatokat, amelyeket szintén a latin szó végnapjaiban, de már jóval elébb francia földön a *Port-Royal* tagjai vagy *Rollin* hangoztattak. A klasszikus írók ettől kezdve nemcsak a nyelvtanítás, fogalmazás és latin stílus mesterei, hanem közvetítői az antik gondolatnak, az irodalom művészi szépségeinek és az ehhez nélkülözhetetlen tárgyi ismereteknek is.⁴⁷⁷

3.

Az egyes klasszikus íróknak az iskola fölfogásában a történelem tükörlapjára kirajzolódott alakját nem egy pedagógiai történeti munka világította már meg egy-egy sugárral, sőt monografikus művekben sincs hiány, mert megpróbálták már megállapítani azt az utat, amelyen *Cicero*, *Horatius*, *Vergilius*, *Ovidius*⁴⁷⁸ stb. a keresztény művelődés századain keresztül hoz-

⁴⁷⁶ *Vormbaum*: i. m. II. kt. 439., 630., 764., 766., III. kt. 385., 387. ll.

⁴⁷⁷ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 622. l. és *Ernesti Cicero*-kiadásának előszavában. Halle. 1773.

⁴⁷⁸ *Zielinski Th.*: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. i. m.; *Stempf-*

zánk eljutott. Ez utóbbi vizsgálatok kevéssé vették figyelembe azt a nagy szerepet, mely e folyton változó történeti portrék kialakításában épen az iskolai oktatásnak jutott ki; az előző munkák adatai pedig szétszórt mozaik-szemek módjára várnak a kiegészítés és összeszerkesztés szakavatott történeti munkásaira.

Az egyes iskolai klasszikus írókra vonatkozólag számos el-eddig kevéssé vagy egyáltalában figyelembe sem vett adatot dolgozatunk is vetett már föl az előző tárgyalás során; egyik-másik iskolai auktornak pedig először próbálta megvázolni iskola-történeti szellemi arcmását (*Cato, Aesopus*). Ehelyütt a jelesebbek közül ragadunk ki egyeseket, hogy nagy vonásokkal ide vessük annak az útnak irányát és fordulóit, melyet az európai iskolázás történetében ezek megjárta. A részletesebb kép megrajzolásától azonban a nélkülözhetetlen sok utalás miatt kénytelenek voltunk a továbbiak során eltekinteni.

Vergilius dicsekedhetik a klasszikus írók közül egyedül azzal, hogy a latin iskola változatlanul és mindvégig a legragaszkodóbb hűséggel és a legnagyobb tisztelettel kitarott mellette. Egyben pedig azzal is, hogy mint a latin költők királya előtt hódolt meg előtte.

A középkori iskola világában két körülmény biztosította *Vergilius* zavartalan uralmát. Az egyik, hogy ő látta el évszázadokon keresztül a grammatikai oktatás szabályait példákkal és ezért műveit szinte nem nélkülözhetette a kommentáló és aprólékos magyarázatokkal teleszótt nyelvtani oktatás. A másik pedig, hogy ő képviselte a keresztény fölfogás előtt az ősi kinyilatkoztatás eszméivel eltelt („sapientia veterum”) nemes, pogány ember mintaképét, akinek ezenfelül még az is megadatott, hogy a pogányság vallási sötétjében a Messiás eljövetelének lehetett előhírnöke (a híres IV. ecloga). E kettős forrásból fakadt az a szinte vallásos tisztelet és az az iskolai tekintély, mellyel a középkor *Vergilius*-nak mindenkor adózott.

Hogy *Vergilius*-nak a középkor iskolájában és szellemi világában élő alakját még jobban megértsük, múlhatatlanul szüksé-

linger E.: Horaz im Urteil der Jahrhunderte. i. m.; *Comparetti*: Virgilio nel medio evo. Livorno. 1870. (németül *Dütschke H.*-tól Leipzig. 1875.); *Zappert*: Virgils Fortleben im MA. i. m.; *Bartsch K.*: Albrecht von Halberstadt und Ovid im MA. i. m.

ges, hogy a középkori szöveg-magyarázat módjairól is történ-
jék említés. A középkorban ugyanis az olvasmány szövegének
szó (ad litteram) és értelem szerint való (ad sensum) magya-
rázatán kívül a fősúly az írásba rejtett misztikus vagy allego-
rikus (ad allegoriam) értelem kifejtésére és az erkölcsi alkal-
mazásra esett (ad moralitatem).⁴⁷⁹ A magyarázásnak ez a ne-
künk teljesen idegen módja, mely a szentatyákig nyúlik vissza
és még a renaissance idején is szokásos, látta — mint említet-
tük is már — a pogány istenekben, a mitológia alakjaiban és
akár ennek a legbotrányosabb eseményeiben is a keresztény
lélek belső küzdelmeinek, jó és rossz hajlandóságainak burkolt
képeit, sőt a hit elrejtett igazságait is. Iskola és prédikáció ott-
honosan alkalmazta ezt a magyarázási módot most már az
őszövétségi könyvek rejtett értelmének kifejtésére épen úgy,
mint a klasszikus írókra és fedte el ezek legbántóbb erkölcsi
fogyatékoságait vagy siklott el könnyedén legsúlyosabb erköl-
csi botlásaik felett is. *Vergilius* írásaiban tehát, melyeket a
középkor felfogásában a próféta ihlete lengett körül, még különö-
sebb kedvvel és buzgósággal kereste mindenki ezeket az elrej-
tett igazságokat. Egyébként is a középkornak az volt a hite,
hogy a Megváltó *Vergiliust*, akit szószólójává tett, üdvözítette
is halála után (Dante). Ebből érthetjük meg azt az őszinte
fölháborodást, mely pl. a clugnyi reformmal kapcsolatos puri-
fikáló törekvések nyomában támadt, amikor az iskolákból még
Vergiliust is ki akarták tiltani.⁴⁸⁰ De ugyanez a fölfogás él még
a renaissance idején is. Amikor a keresztény pesszimisták a
pogányság vádját *Vergilius*-szal szemben is hangoztatták, *Co-
luccio Salutati* a legnagyobb megütközéssel kel *Vergilius* vé-
delmére⁴⁸¹ és azt kérdezi, hogy ki meri a pogányság vádjával
illetni annak írásait, aki századokon keresztül világította meg a
legmélyebb keresztény misztériumokat a hívő lelkeknek: az
Aeneis-ben pl. arról tett tanubizonyságot, hogy a Szenthárom-
ságban 3 külön személy van, az Atya, Fiú és a Szentlélek; meg-

⁴⁷⁹ V. ö. pl. Dialogus super auctores seu Didascalion c. művét. *Schepss*
kiadásában Conradi Hirsauensis... Eine Lit.gesch. aus d. 12-ten Jhd.
Würzburg. 1889.

⁴⁸⁰ *Specht*: i. m. 55. l.

⁴⁸¹ *Zonarini Giuliano* és *Coluccio Salutati* vitájára l. *Martin A.*: i. m.
223. és köv. ll.

győzően igazolta a lelkek halhatatlanságát, az Egyház isteni eredetét és alapítását; a Bucolica hasonlóképen a Szentháromság hitének megalapozására szolgál és ezenkívül tele van a legszebb erények példáival.⁴⁸²

Nem csodálhatjuk ezek után, hogy *Vergilius* művei szolgáltak a középkori iskolákban a legmagasabb tudás és a legelvontabb ismeretek közlésére. A középkori iskola olvasmányainak listáján, mely egyben az auktorok sorrendjét is jelölte, azért került *Vergilius* a végre, mert neki kellett az iskola által nyújtott ismereteket megkoronáznia.⁴⁸³

A renaissance idején foszlott szét ez a hit és a humanisták győzték meg a közvéleményt és az iskolát arról, hogy *Vergilius* sem nem próféta, sem nem varázsló, de még csak nem is keresztény ember, hanem — mint *Celtis* lelkesen hirdette — a pogányság költőinek egyik legnagyobbika, „az irodalomnak pedig díszé és gyönyörűsége”.⁴⁸⁴ A humanista latin iskola szűkebb szemszögből tekintett föl *Vergilius* alakjára, mert első sorban a „latin ékes szó fejedelmét” kereste és látta benne. Hivatásának is azt a feladatot szánta, hogy lássa el a tanítást a poétika alakzatainak példáival, szemléltesse a hexameter és disztichon szabályait, világítsa meg a költői és prózai stílus különbözőségét és szolgáljon mintaképen az iskolai versfaragásban.⁴⁸⁵

Igazi tartalmi és művészi szépségeit a neohumanista gimnázium kezdte alaposabban föltárni a latin iskola növendékei előtt. —

Terentius alakjának és műveinek iskolai története szemléltetheti talán a legszínesebben azt a másfél évezredes, koronként ádáz harcot, melyet a legelszántabban épen körülötte küzdöttek az antik irodalom keresztény barátai a gyökeres purifikációra fölesküdt keresztény aszketikus irányzat képviselőivel.

A pogány iskolák elmúlásával ért halálából *Terentius*-t is a monostori iskolák támasztották föl új életre. A VIII., de még inkább a IX. századtól kezdve jóformán minden darabját ismerik és kiadósan idézik az egykorú írók.⁴⁸⁶ Középkori szo-

⁴⁸² *Martin A.*: i. m. 224. és köv. ll.

⁴⁸³ *Hirschau Konrád*: a 479. jegyz. i. h.

⁴⁸⁴ *Celtis C.*: *Ars versificatoria*... i. m. 11. l.

⁴⁸⁵ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 435. l. és a fenti jegyz. i. h.

kás szerint kommentárral is ellátták,⁴⁸⁷ műveiből kivonatokat is készítettek,⁴⁸⁸ *Notker* (X. sz.) pedig *Andria* c. darabját német nyelvre is lefordította,⁴⁸⁹ hogy ekként kortársainak és az iskoláknak megkönnyítse a megértéséhez elvezető utat.

Ezek a jellegzetesen középkori adatok magukban is igazolhatnák, hogy *Terentius* olvasott iskolai auktor volt, de nincs hiány oly bizonyítékokban sem, melyek *Terentius* műveit a rendszeres iskolai olvasmányok között tüntetik föl.⁴⁹⁰ Ezt igazolja egyébként az a hangos és tipikus harc is, melyet a keresztény pesszimisták századokon folytattak az iskolák *Terentius*-a ellenében. Hosszú sorokban vonulnak föl az élesen elítélő nyilatkozatok;⁴⁹¹ legenda kél és járja végig az iskolákat, hogy az isteni büntetések emlegetésével riasszon el *Terentius* olvasásától. Így pl. a halálosan beteg lüttichi iskolamester állapotát csak akkor fordította jobbra szt. Lőrinc, amikor ez ígéretet tett, hogy nem olvastatja tovább az iskolában *Terentius* színdarabjait.⁴⁹² De mindez nem segített. Amint hogy sikertelenül végződött az a jámbor kísérlet is, mely a gandersheimi apácának, Hrosvitá-nak adott a kezébe tollat, hogy *Terentius* mintájára keresztény tartalmú, épületes könyvdramákat írjon, hogy így szoríthassa ki az iskolákból a pogány írónak sikamlós és az erkölcsöt sértő darabjait.⁴⁹³

Terentius középkori iskolai szerepét a többi klasszikus íróval egyidőben veszítette el. Brémai *Eberhardus* és hirschau *Konrád* olvasmányi jegyzékeiben nem találjuk már meg a nevét.⁴⁹⁴ Trimbergi *Hugó* mester még említi ugyan,⁴⁹⁵ de ennek

⁴⁸⁶ V. ö. *Manitius*: i. m. I. és II. kt. *Terentius* c. alatt; főleg rheimsi *Hincmar* (I. kt. 342., 346—7. ll.); minden darabjából idéz *corbiei Radbert* (IX. század.).

⁴⁸⁷ *Manitius*: i. m. I. kt. 511. l. auxerre *Remigius* kommentárja; II. kt. 438. l. egy másik kommentárra vonatkozólag.

⁴⁸⁸ *Manitius*: i. m. I. kt. 321. l. *Sedulius Scottus* kivonatai.

⁴⁸⁹ *Manitius*: i. m. II. kt. 695. l.

⁴⁹⁰ *Manitius*: i. m. II. kt. 11., 14. ll.; *Winrich* (X. sz.) verse és *speieri Walther* már mint iskolai auktor emlegetik (i. m. II. kt. 611., 505. ll.)

⁴⁹¹ l. fent 31. l. 58. jegyz.; 44. l. 118. jegyz.

⁴⁹² *Pez*: *Thezaur. anecdot.*... i. m. 4, 3, 85. l. *Reineri Palmarium virginale*. Prolog.

⁴⁹³ *Manitius*: i. m. I. kt. 621., 623., 628. ll.

⁴⁹⁴ l. fent 416. és 479. jegyz.

a klasszikusoktól elfordult kora már nem igen vagy csak nagyon elvétve lapozgattatta *Terentius* írásait.

A renaissance és a humanizmus latin iskolájában *Terentius*, mint a tiszta és tősgyökeres latin társalgási nyelv legkiválóbb tanító-mestere éledt föl újra. A mindennapi élet eseményeinek és mondanivalóinak szabatos, kifejező és találó latinsággal való tolmácsolására⁴⁹⁶ Erasmus-tól kezdve senki sem talált az iskolának kiválóbb auktort *Terentius*-nál, ezért kerültek színdarabjai minden más latin íróat megelőzve az iskola növendékeinek kezébe. Még akkor sem sikerült a protestáns iskolákban *Terentius*-t háttérbe szorítani, amikor a szónoki latin próza, illetve a ciceronianizmus szemszögéből kezdte a latin iskola mérlegelni a klasszikus írók jelentőségét.⁴⁹⁷

Terentiust nagy iskolai jelentősége és szerepe azonban újra a purifikáló küzdelmek leghevesebb tűzébe sodorta. Ellenségei, épenúgy mint barátai jórésztben még mindig a középkori fegyverekkel viaskodtak egymással. Amazok pogány és főleg erkölcstelen fölfogásának írott bizonyosságát teregették ki és írásait bordélynak címezgették, ahová humanista mestereik élén jár az ifjúság szép latin nyelvet tanulni,⁴⁹⁸ emezek pedig arra hivatkoztak, hogy *Terentius* szereplőinek erényei és hibái vet-

⁴⁹⁵ *Huemer J.*: i. m. Sitz.-bericht d. Wiener Akad. i. h.

⁴⁹⁶ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 241. l.; 633. l. Frankfurter Schulordn. 1579. „... Terentium huic classi (Gram. III.) ea de causa potissimum destinamus, quod... nullus loquendi auctor melius summorum ac doctissimorum hominum testimonio habeatur. Deinde et ipsa fabularum argumenta eiusmodi sunt, ut privatae vitae consuetudines atque exempla ob oculos ponant, varios casus, quales in rebus homini accidere saepe solent, exhibeant; denique ut singillatim personarum vel vitia vel virtutes praecipuas ita describant, ut si pueri de iis diligenter et cum iudicio admoneantur, etiam hinc futurae prudentiae principia et quasi quaedam fundamenta parari queant.”

⁴⁹⁷ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 665—6. ll. *Sturm*: De litterarum ludis recte aperiendis... „In Terentio est, appellere animum, pro applicare sese, et occipere pro incipere et proh Deum atque hominum fidem: etiam in Plauto tum similia tum etiam plura sunt, et libenter uterque postponit pronomina in clausulis sententiarum. Sunt alia multa eius generis, quae notare quidem pueris, sed non uti velim... purus est sermo et vere Romanus (írja tovább T. nyelvezetéről) ...Est enim ibi aliud orationis, quam illud genus dicendi oratorum...”

⁴⁹⁸ V. ö. fent 449. jegyz. és írásunk 55—6. ll.

hetik meg az életbölcse ség és tapasztalat legelső alapjait a tanulók lelkében,⁴⁹⁹ a keresztény lélek pedig kellő fölverte zett ség után csak okulhat annak láttán, hogy a Krisztus vérén még meg nem váltott pogány szív szennyes érzülete mint ejt folyton mocskot a beszédre is.⁵⁰⁰ Különben is mindent a maga forrásából merít a művelt és okos ember, mondták: keresztény hitet és erkölcsöt a Szentírásból, szép latin stílust és finom beszéde t pedig a klasszikusokból.

A XVIII. század döntötte meg *Terentius* iskolai uralmát. A történettani tással szemben engedékenyebbé vált latin okta tás *Corn. Nepos*-szal cserélte föl. Az meg már *Terentius* vég leges elmúlásának volt a jele, amikor még tiszta latin stílu sát is kétségbe vonták.⁵⁰¹ Később ismét az az irodalomtörténeti elgondolás hozta vissza klasszikusunkat az iskola falai közé, mely római színmű-író t is szóhoz akart juttatni az olvasmányi anyag keretében. —

Horatius történeti alakján az a jellemző, hogy képét a legváltozóbb és legellentéte sebb színekkel rajzolta meg magá nak az iskola.

Érvényesülését a keresztény művelődés körében kezdetben igen kedvezőtlenül befolyásolta az az éles szembeállítás, mely ben szt. Jeromos Dávid király zoltáraival szögezte szembe.⁵⁰²

⁴⁹⁹ I. fent 496. jegyz. és *Hegendorfius Chr.*: M. T. Ciceronis De parti tione oratoria dialogus. Év és hely nélkül. Praef. „Praeterea totus Teren tius, quid aliud est, quam humanae vitae speculum, ubi singularum perso narum decor, habitus, mores, ingenia tam docte, tam aperte repraesentan tur, ut nihil unquam, ex eo quid communis vita ferat, absolutius aut pro prius queat excogitari... non ob pietatem religionemque esse legendum...”

⁵⁰⁰ V. ö. fent 447. jegyz. és *Vormbaum*: III. kt. 300. l. Greifswalder Schulordn. 1726. „Lasset hiebei (Terentium ethnicum) seine Mühe dahin gerichtet sein, daß die Schüler nur auf den Stilum acht geben, nicht aber durch die unzünftigen Sachen gereizet und verleitet werden. Zu dem Ende der Jugend, wenn dergleichen Passagen vorkommen, fürhalten soll, wie selbige Früchte sind der unreinen und unbekehrten Herzen im Heiden thum, die von der wahren Reinigung durch Christum nichts gewußt, und also, da ihr Herz voll Unreinigkeit gewesen, auch ihren Mund davon übergehen lassen, wovor Christen, die in der Taufe durch Christi Blut gereinigt sind billig einen Abscheu haben sollen.“

⁵⁰¹ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 151. l.; v. ö. 449. jegyz.

⁵⁰² I. 25. l. és 30. jegyz.

A pogány latin iskola azonban hűségesen olvastatta *Horatius* műveit, amíg csak meg nem szűnt.⁵⁰³

A monostori iskolának tagadhatatlanul oroszlánrész jutott ki abban, hogy az általa új életre keltett *Horatius* erkölcsi író számba vétetett a középkor végéig.⁵⁰⁴ Írásaiban, első sorban leveleiben, nagy számban lelhető tömör, velős mondások feleltek meg leginkább a középkori szellem és iskola moralizáló hajlandóságainak, ezeket szedték tehát ki műveiből, ezekkel tömték meg a florilégiumokat,⁵⁰⁵ ezeket vésette emlékezetbe az iskola latintanítása és idézte bőségesen több század író nemzedéke. *Horatius*-nak ez az egyoldalú értékelése adja okát annak, hogy miért tisztelte meg őt a középkori iskola az „*Ethicus*” kitüntető címével. A középkoriak *Horatius*-ismerete részben a műveiből kiszedett aranymondások és rövid, bölcs életszabályok ismeretén alapult. Ezek egyikét-másikát a folytonos használat módosította, megtoldotta; egész sereg másoktól származó erkölcsi mondást pedig *Horatius* neve alatt tett közkel-tívé a középkori latin iskola.⁵⁰⁶

A Karolingek idejétől kezdve fokozódó érdeklődéssel olvastatták műveit a monostori iskolák. A X. századtól kezdve rendszeresen olvasott és magyarázott iskolai auktor, akinek műveit, az ódákat és epodusokat is beleszámítva, szorgalmasan forgatták a latin iskola növendékei.⁵⁰⁷ Speyer, Merseburg, Tegernsee és Erfurt iskoláinak története igazolja, hogy a XIII. századig otthonosak *Horatius* írásai a monostorokban,⁵⁰⁸ az orléansi és chartresi iskolák tanulói pedig még a skolasztika virágzásának idején is hűséges és ragaszkodó tanítványai *Horatius*-nak; a kóbor diákok verseiben szintén minduntalan kicsengenek *Horatius* jellegzetes versformái, kifejezései, hasonlatai, klasszikus, rövid és találó mondásai.⁵⁰⁹

A XII. század erőteljesen megindított és folyton ébren

⁵⁰³ l. 29. l. és 51. jegyz.

⁵⁰⁴ *Stempflinger*: i. m. 23. l. és köv. ll.

⁵⁰⁵ *Manitius*: i. m. I. kt. 652. l.

⁵⁰⁶ *Stempflinger*: i. m. 25. l.

⁵⁰⁷ l. 39. és 93. jegyz.; *Stempflinger*: i. m. 47—8. ll.

⁵⁰⁸ Speyeri *Walther*, *Meinwerck* és clugni *Otloh* adataira l. *Manitius*: i. m. I. kt. i. h.; és *Stempflinger*: i. m. 48. l.

⁵⁰⁹ l. 48. l.

tartott tisztogató törekvései kezdték kiszorítani *Horatius*-t az iskolai írók sorából és cserélték föl műveit a keresztény költők verseivel.⁵¹⁰ Ugyancsak ezzel egyidejűleg kezdték ellenei emlegetni és fölróni erkölcsi gyengéit és fogyatkozásait. *Nothker* sikamlós beszéde és ingatag jelleme miatt rója meg *Horatius*-t és azt tanácsolja a kíváncsiaknak, hogy kerüljék el műveinek olvasását.⁵¹¹ *Hirschau* *Konrád* meddő idővesztegetésnek itéli az írásaival való foglalkozást, mely ezenfelül káros is.⁵¹² *Brémai Eberhardus* már föl sem vette *Horatius*-t az iskolai olvasmányok jegyzékébe. *Trimbergi Hugó* listáján szerepelnek ugyan *Horatius* összes művei, de az ódákra és epodusokra vonatkozólag azzal a megjegyzéssel, hogy az iskola kevés hasznát veheti ezek ismeretének.⁵¹³ Az aprólékos, adatszerű történeti kutatás világított rá arra, hogy a középkor *Horatius*-ismerete az iskola állásfoglalását követte nyomon. A XIII. század végére elfogynak ugyanis az ódákból és epodusokból vett idézetek és nem is másolták ezeket a horáciuszi műveket.⁵¹⁴ A florilégiумok erkölcsi tartalmú mondásai is jobbára a dictamen-ekbe költöztek át, amelyeknek elméleti fejezetei különben is kezdetől fogva a levélírás tanító-mesterét látták *Horatius*-ban.⁵¹⁵

A renaissance szellemétől érintett iskolákban kerültek föl újra a katedrákra *Horatius* művei (először Prágában találjuk 1366-ban) és pedig eleinte ismét legtöbbször a levelei és a *Sermo*-i.⁵¹⁶ Az *ars poetica* azonban, bár sokat idézett és nagyon ismert írása lett *Horatius*-nak, a poetika szabályainak tanítására sohasem szolgált, ennek tételeit az iskolák tankönyvei

⁵¹⁰ l. 45. l. és 123. jegyz.

⁵¹¹ „vitandus lubricus atque vagus” — mondja róla *Nothker* (X. sz.); v. ö. *Stempflinger*: i. m. 36. l.

⁵¹² „lectio eius infructuosa, quia vitiosa est.” v. ö. a fent i. h.

⁵¹³ i. m. II., 66. és *Stempflinger*: i. m. 50. l.

„Sequitur *Horatius*, prudens et discretus,
 Vitiorum emulus, firmus et mansuetus;
 Qui tres libros etiam fecit principales,
 Duosque dictaverat minus usuales;
 Epodon videlicet, et librum odarum,
 Duos nostris temporibus credo valere parum.”

⁵¹⁴ *Stempflinger*: i. m. 48., 50. ll.

⁵¹⁵ *Borinski*: i. m. I. kt. 34. l. és köv. II. Horaz als Briefsteller.

inkább beleolvasztották az elméletbe, de különállóan és behatóan ritkán fejtegették.⁵¹⁷

A középkor lelkében kirajzolódott „ethicus“ *Horatius* képét is az ellenkezőre változtatta a renaissance, de még inkább a humanizmus latin iskolája. *Horatius*-t ellenségei ezentúl úgy örökítették meg, mint *Epicureus*nak parázna és részeges hívét, aki ezenfelül cinikus és istentelen pogány is.⁵¹⁸ Bűneinek listáját a XVII. századtól kezdve azzal toldották még meg és rekesztették be, hogy egész életében megbízhatatlan, koncleső volt, aki mint katona gyávának, mint politikai jellem pedig köpönyөгforogtónak bizonyult.⁵¹⁹

Az iskola latintanításában, mint fentebb már láttuk, folyton nagyobb teret vívott ki magának *Horatius*. A renaissance elgondolás az ifjú lélek érdeklődésének fölkeltésére és fölleskesítésére vélte alkalmasaknak *Horatius* műveit,⁵²⁰ leveleit és a *Sermo*-kat pedig az erkölcsi nevelés szolgálatában hasznosította főként a vallási szakadás után a humanista iskola.⁵²¹ Írásainak szorgosan megtisztogatott kiadásai forogtak az iskolák falain belül;⁵²² amikor pedig még ezeket is kitiltotta onnan a protestáns puritanizmus,⁵²³ komoly körülményekkel keltek egyesek *Horatius* védelmére. Vergilius költeményeiből (*Aeneis*, *Georgica*) ugyanis — mondja a braunschweigi tanterv írója, — az idő rövidsége miatt kell elhagyni kiadós részeket; ez az el-

⁵¹⁶ *Stempflinger*: i. m. 51. és köv. ll.

⁵¹⁷ *Stempflinger*: i. m. 97. és köv. ll.

⁵¹⁸ *Stempflinger*: i. m. 35. és köv. ll. Horaz — kein moralischer Charakter c. alatt.

⁵¹⁹ *Stempflinger*: i. m. 44. és köv. ll.

⁵²⁰ *Landinus* 1482. évi florenzi *Horatius* kommentár-kiadásának ajánló soraiból: „Oratii volumina huiuscemodi artificio conscripta sunt, modo recte intelligentur, ut eius lyricum carmen ad iuvenile ingenium excitandum et ad linguam expoliendam atque ornandam vehementer te iuvare possit; Sermones et Epistulas ad mentes humanas omni labe purgandas et optimis moribus informandas non tantum valere intelligatur, sed illi etiam multorum philosophorum libros doctrina quidem exaequent.“ *Stempflinger*: i. m. 52—3. ll.

⁵²¹ *Borinski*: i. m. II. kt. 320. l. Ovidiushoz hasonlóképen rendezték a H.-ból kiszedett idézeteket is.

⁵²² l. fent 445. jegyz.

⁵²³ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 151—2. ll.

járás azonban egyszersmind elpalástolhatja az ifjúság előtt annak igazi okát is, hogy miért olvastat az iskola *Horatius*-ból is csak részleteket. Bántó sorai miatt ugyanis kár volna teljesen elejteni *Horatius* műveit, melyekben annyi a természetes szépség, az életbölcse ség kialakítására alkalmas szabály és a keresetlen finomság.⁵²⁴

Ez a felfogás egyben már az olvasmányi anyag új értékelésének azokat a csíráit is magában rejti, melyek a gimnázium idejére hajtanak csak erőteljesebben.

A *klasszikus prózáírók* közül valamelyik történetíró bemutatása ígérkezne a legkívánatosabbnak. Minden ilyen próbálkozásnak azonban meglehetősen töretlen utat kellene megjárnia, főleg a középkori iskolázás területén. Amennyire sejtethető, egyelőre nem is kecsegtetne érdemlegesebb eredménnyel a középkori adatok hézagai miatt más vállalkozás, csak legfeljebb az, mely *Sallustius* nyomait keresné. A renaissance után a klasszikus történetírók olvastatásának és az egyes írók jelentőségének iskolai történetét a történettanárságnak és az iskolai történet szemléletnek kialakulásával kapcsolatban tették beható vizsgálat tárgyává.⁵²⁵ A római historikusoknak a latintanítás olvasmányi anyagában való jelentőségére és a sorsukban itt adódott jelesebb fordulatokra pedig fentebb mi is rámutattunk már.

Cicero-nak a keresztény művelődés változó közfelfogásában kialakult történeti képét jeles monografia világította meg.⁵²⁶ Ez a munka azonban inkább az egyetemes szellemtörténet szemszögéből és nem az iskola álláspontjáról foglalkozott *Cicero*-val. A *Cicero*-kérdés középkori történetét pedig teljességgel elmellőzte. *Cicero*-nak iskolai történetéhez kíván írásunk a következőkben pár adatot és gondolatot szolgáltatni.

A történeti adatok hosszú sora igazolja, hogy a pogány

⁵²⁴ *Vormbaum*: i. m. III. kt. 392. l. „... in welchem Poeten (H.) so viele natürliche Schönheiten, so viele Regeln der Klugheit zu leben und zu studiren, so viele ungewungene Höflichkeit anzutreffen, daß es schade wäre, der Jugend den aus seiner Bekanntschaft zu hoffenden Nutzen zu entziehen...“

⁵²⁵ I. Scherer és Balassa fent 471. jegyz. idézett műveit.

⁵²⁶ *Zielinski Th.*-nak a 478. jegyz. i. műve.

rétori iskolákban mindvégig *Cicero* műveivel kapcsolatban tanították a szónoklattan elméletét és gyakorlatát.⁵²⁷ Klasszikusunk iskolai történetének problémái tehát a VI. század után kezdődnek.

Cicero-nak a középkori iskolákban való szerepére nézve általában kétféleképpen szoktak állástfoglalni a pedagógia történetének írói. Az egyik tábor a IX. században élt *Hadoardus*-ra, a középkor legterjedelmesebb *Cicero*-kivonatainak szerzőjére hivatkozik és idézi ennek bevezető sorait, melyekben az van, hogy a szerző inkább kívánja, hogy megsemmisüljön írása, semhogy az a hitben gyenge keresztény lelkek romlására szolgáljon. Ezzel a kijelentéssel — úgy vélik — el is döntötték a kérdést, mert *Cicero* imígyen a középkori iskola latintanításában érdemlegesen nem érvényesülhetett. A monografiák írói pedig, akik a másik tábort alkotják, aprólékos gonddal hordták össze mindazokat a töredékes történeti adatokat, melyeket a művelődés egyetemes vagy az iskolák részlegesebb története, esetleg a középkori irodalom terein bújáradó filológiai kutatás napfényre vetett. A legtöbb és legértékesebb adat talán épen ez utóbbi forrásból származik, de épen ezek az adatok jórésztben csak a legnagyobb óvatossággal értékesíthetők az iskola belső, tanulmányi életének történeti rajzában.⁵²⁸ E tarka és tekintélyes adathalmazból azonban eleddig senki sem próbálta még megváizolni *Cicero* középkori iskolai portréját.

A monostori művelődés keretén belül, tehát az egyetlen középkori iskolai viszonylatban, *Cicero* már a VII. és VIII. században újra előtűnt. A legelső történeti adatok az észak-itáliai bencés monostorokba vezetnek, melyeknek előkelő, idegen országból származó szerzetesei az aszkétikus irány híveinek vallották magukat és épen ezért visszautasították *Cicero* műveinek olvasását.⁵²⁹ Az érdeklődés tehát, amelynek nyomában *Cicero* munkái ismét bekerültek az iskolákba, a monostori iskolázás kezdeteivel egyidős. A VII.-től a XII. századig folyton nő a *Cicero*-ra vonatkozó adatok száma, amelyek gondos áttekintés után nyilván két külön csoportba tömörülnek: az

⁵²⁷ *Denk*: i. m. 128., 232. ll.; l. 25. l. és 30. jegyz.

⁵²⁸ *Schwenke*: *Des Hadoardus Cicero-Excerpte*. Philologus. Suppl. V., 402. és köv. ll.; *Manitius*: i. m. I. kt. 481. l.

⁵²⁹ l. 38. l. és 92. jegyz.

egyik középpontjában *Cicero a rétor*, a másikéban pedig a klaszszikus *erkölcs-bölcselő* áll.

Cicero első sorban, mint a *leg hatalmasabb* és *leg kiválóbb* *szónok* élt a középkor nagyjainak és iskoláinak a szemében. *Alcuin*-tól⁵³⁰ kezdve *Trimbergi Hugo*-ig⁵³¹ (XIV. sz.) ugyanis *Cicero*-nak mindig rétori voltát hangsúlyozták a középkoriak. *Alcuin*, amikor a yorki iskolában olvasott auktorok között föl-
említi *Cicero* nevét, hozzáteszi, hogy ő a legjelesebb *szónok*. *Radbert* a latin ékesszólás királyaként ünnepelte klasszikusunkat.⁵³² *Johannes Saresberiensis* egyik versében úgy állított *Cicero*-nak emléket, mint akinél nagyobb *szónok* nem támadt még a latinnyelvű világ kebelében, akinek ékesszavára elnémult Graecia is és akit méltán állít szembe Róma a görögség összes kiváló *szónokaival*.⁵³³

A *szónok Cicero* tekintélyének a középkori iskola a *retorikai oktatás keretében* hódolt. Itt *rejlík Cicero* legjelentősebb és legerőteljesebb *iskolai hatása* a középkorban. Művei közül is a *De inventione* címűt forgatta és használta föl a legkiadósabban a tanítás.⁵³⁴ A középkori retorika sajátosságán múlott már ezek után, hogy a cicerói *szónoklattan* kevésbé felelt meg a kor által megkívánt célkitűzésnek és ezért az iskola emberei *Cicero* írásai alapján saját igényeikhez szabott *retorikai tan-
könyveket szerkesztettek*.⁵³⁵ *Alcuin*, de már jóval előbb *Cas-*

⁵³⁰ *Alcuin*: i. verse szerint olvasta az iskola mindazt „Quae scripsere... rhetor quoque Tullius ingens...”, v. ö. *Roger*: i. m. 317. l.

⁵³¹ v. ö. *Leyser*: i. m. 796. l.

„non Ciceronis adest pinguens (!) sermonis honores (!),
cui rhetor servit florida charta duplex.”

1. *Seemann E.*: H. v. Trimberg's Lateinische Werke. Münchener Texte. Heft. 9. München. 1914.

⁵³² *Radbert* (IX. sz.): „scribit namque Tullius, rex eloquentiae latinae, in libro secundo de inventione rhetoricae artis...” v. ö. *Specht*: i. m. 116—7. ll.

⁵³³ *Joh. Saresberiensis*: „*Entheticus*“ c. versének 1215. sora. l. *Schaarschmidt*: i. m. 91. l.

„Orbis nil habuit maius Cicerone Latinus,
Cuius ad eloquium Graecia muta fuit;
Omnibus hunc Graecis opponit Roma vel effert...”

⁵³⁴ *Hörle*: i. m. 65. l.; l. fent 235. l. 341. jegyz.

⁵³⁵ *Specht*: i. m. 117. l.

siodorus retorikájára mutathatunk rá, mint amelyek *Cicero* műveinek felhasználásával irattak.⁵³⁶ Azonban még így is gyakrabban olvastatta a középkori iskola a *De inventione* c. értekezést, mint akár a renaissance vagy a humanista latintanítás, mely a középkorral azonos okból készített retorikai tankönyveket, a klasszikus retorikai elméletek összefoglalásait. Alig akadhatunk azonban középkori retorikára vagy dictamenre, mely ne emlegetné *Cicero* nevét és még inkább, mely ne értékesítette volna gondolatait. A legtöbb tankönyv mindjárt a bevezetésben leszögezte, hogy a szónoklat tudományában *Cicero* a legkiválóbb mester,⁵³⁷ a legbiztosabb kalauz, a legnagyobb tekintély. A retorika tehát az ő birodalma.⁵³⁸

A középkori retorikának a dictamenekkel való legbensőbb kapcsolata és rokonsága értetheti meg azokat a történeti adatokat, amelyek *Cicero*-t, mint a levélírás legkiválóbb mesterét mutatják be.⁵³⁹ Nemcsak a levélírásra alkalmazott retorikai elmélet szabályait merítették újra írásaiból a dictamenek szerzői vagy az „*aptum*“, meg a „*decorum*“ követelményeinek megfelelőleg próbálták megfogalmazni a szerkesztés előírásait,⁵⁴⁰ hanem *Cicero* lett a forrás azzal is, hogy a dictamenek példatairaiban a levélírás jellegzetes fordulatait, a használatos kifejezések és a stiláris díszek egész seregét szedegették ki műveiből, főleg leveleiből.⁵⁴¹ Dictamen és latin grammatika már említett szoros kapcsolata fejtheti meg ezek után azt, hogy miként kerültek a *Cicero*-ból vett példák a latin nyelvtanokba a szabályok szemléltetésére.⁵⁴²

Cicero-nak ismertetett szerepe világíthatja meg azokat a

⁵³⁶ *Manitius*: i. m. I. kt. 46. (Cassiodorus), 282. (Alcuin) 11.

⁵³⁷ *Beauvaisi Vince*: speculum doctrinale. Venetiis. 1591. Prolog. „quoniam artificii cuilibet in sua facultate discentem oportet credere, saecularium scientiarum studiosis scholaribus, ut in eis proficiant, necesse est... fidem adhibere, verbi gratia Prisciano in grammatica, Aristoteli in logica, Tullio in rhetorica...“

⁵³⁸ *Specht*: i. m. 117. l., *Pez*: Thezaur. Anecd. 2, 1., 229. l. Honorius Augustodunensis: De animae exilio, cap. 3. „In hac urbe (sc. rhetoricae) Tullius iterantes (!) ornate loqui instruit.“

⁵³⁹ *Manitius*: i. m. II. kt. 303. l.; l. fent 176. l. és 184. jegyz.

⁵⁴⁰ l. fent 239. l.

⁵⁴¹ l. fent 238. l.

⁵⁴² l. fent 161. l. 152. jegyz. *Smaragdus*.

történeti adatokat, amelyek arról beszélnek, hogy a IX. századtól kezdve nagy érdeklődéssel és buzgalommal keresik és másolják a szónoklattanra vonatkozó műveit,⁵⁴³ a XII. századig pedig számos kópia készül leveleiről.⁵⁴⁴ A *Cicero* alapján írt középkori retorikák és a cicerói frázisokkal és szentenciákkal megtömött dictamenek értethetik meg azt is, hogy miként buzdíthatta a középkori iskolák mestere *Cicero* imitálására tanítványait, adhatta föladatul, hogy cicerói prózában dolgozza ki témáját a középkori diák,⁵⁴⁵ jóllehet egyetlen adatunk sincsen arra vonatkozólag, hogy *Cicero* valamelyik beszédét a maga egészében olvastatta vagy magyarázta volna a latintanítás.

Johannes Saresberiensis szolgálthat példát arra, hogy a középkori retorika tanításai e sajtószerű keretek között hová vezettek. E korában páratlan műveltségű férfiú a maga írásait teleszötte a klasszikusokból vett idézetekkel. *Cicero* művei közül idézi az *Academica*, *Tusculanae disputationes*, *De divinatione*, *De natura deorum*, *De officiis*, *De amicitia*, *De fato*, *De senectute*, *Paradoxa Stoicorum*, *De inventione rhetorica* címűeket és különösen sokszor *Cicero* családi leveleit (ep. familiares, de soha ad Atticum) és csak egyetlen egyszer idézte egyik beszédét (pro Ligario cap. 12.). Bizonyos, hogy *Cicero*-ból vett sorainak legkiadósabb részét nem az eredeti művekből, hanem másodkézből, a korabeli gyűjteményes munkákból vette, úgyannyira, hogy monografusának beható vizsgálat után sem sikerült megállapítania azoknak a cicerói műveknek a jegyzékét, amelyeket kétség kívül egész terjedelmükben olvasott.⁵⁴⁶

A középkori érdeklődés alaptermészete nyilatkozott meg akkor, amikor a figyelem *Cicero* erkölcs-bölcséleti művei felé fordult. Az erre vonatkozó adatok már csak részben értékesíthetők az iskolai tanítás története számára. *Isidorus* áll azoknak a középkori íróknak az élén, akik, mint ferrièresi *Lupus*, *Sedulius Scottus*, auxerrei *Heinric* vagy *Cicero* legalaposabb

⁵⁴³ *Lupus ferrièresi* püspök pl. 855-ben *Cicero de Oratore* c. művét kéri a pápától másolásra. v. ö. *Hörle*: i. m. 65. l.

⁵⁴⁴ *Thurot Ch.*: *Ciceron epistolae ad familiares*. Bibl. de l'école des Hautes Études. XVII. fasc. Paris. 1874.

⁵⁴⁵ *Specht*: i. m. 116—7. ll. pl. a tegernseei *Wernher* (XII. sz.), speyeri *Walther* (X. sz.)

⁵⁴⁶ *Schaarschmidt*: *Johannes Saresberiensis*. i. m. 87., 92. és köv. ll.

középkori kivonatolója, *Hadoardus* szorgalmasan szedték ki a cicerói írásokból, beszédekből, de főként az erkölcs-bölcseleti könyvekből a morális célzatú részeket.⁵⁴⁷ Ezeket vagy már maguk gyűjteményekbe foglalták az eligazodást megkönnyítő címszavak alá vagy pedig kivonataikból vándoroltak a kor ízlésének megfelelő idézetek a florilégiumokba, innen pedig a középkori írók műveibe.

A XII. századig folyton nőtt a cicerói idézetek száma, ami azt mutatja, hogy az iskola tanítása is kivehette a részét abból, hogy *Cicero* kifejezései, mondásai közkeletűekké válljanak. A XIII. században már csak beauvaisi *Vince* és *Roger Baco* hivatkoztak sűrűn *Cicero*-ra.

A XII. század aszkétikus és skolasztikus törekvéseinek nyomán került homályba *Cicero* alakja is a középkori iskolákban. Hirschau *Konrád* *Dialogus*-a és két XII. századbéli irodalmi bevezető munka (*accessus*) azt mutatják, hogy *Cicero* elvesztette már régi iskolai jelentőségét.⁵⁴⁸ Amit a renaissance-ig megőrzött még klasszikusunk kincseiből a latin iskola, az a dictamenek lapjaira volt följegyezve.

A *renaissance* idejétől kezdve *Cicero* jeles monografusa szépen megvilágította azt a történeti utat, melyet klasszikusunk megjárt.⁵⁴⁹ Legfeljebb a humanista iskola multjából, mely közel sem öltött oly színes és mozgalmas formákat, mint a felnőtt nemzedékek szellemi világa, egészíthetők ki a már ismeretes történeti megállapítások.

A humanista latin iskolának, mint láttuk, *Cicero* lett korlátlanul uralkodó királya. Épen ezért az iskola belső életének összes változásai nyomot hagytak történeti képén.

A *vallási szakadás* új életre keltette a hitvitákat, ezek pedig nagy becsületet és érvényt szereztek a *dialektikának*. A középkorban a retorika és a dictamen, a XVI. században pedig a dialektika és a szónoklattan kapcsolódott szorosán egybe és hatott erősen egymásra. *Cicero* művei ezért lettek a dialektikai szabályok példáivá is. A latin iskola növendékei lehántották a cicerói beszédek költői díszeit és gondosan megvizsgálták az

⁵⁴⁷ *Manitius*: i. m. I. kt. 321., 478., 482., 500., de főként 481. és köv. ll.

⁵⁴⁸ *Manitius*: i. m. I. kt. 482—3. ll.

⁵⁴⁹ *Zielinski*: i. m. 136. és köv. ll.

oratio egyes részeit és szerkezetét, szillogizmusokba foglalták érvelését, kutatták, keresték, hogy a logika szabályai szerint helyesek-e definíciói, teljesek-e enumerációi.⁵⁵⁰

A klasszikusok műveinek alapos megértéséhez nélkülözhetetlen *tárgyi tudnivalók*, a történeti, régiségtani, ókori bölcséleti ismeretek fontosságát a XVII. századtól kezdve legelőször szintén *Cicero* iskolai munkáival kapcsolatban hallhatjuk.⁵⁵¹

A vallásos világnézet harcos céljait szolgáló humanista latin iskola a kezdettől fogva gondosan kiaknázta a klasszikusunk írásaiban lelhető morális példákat és fűzött egyes pontjaihoz *erkölcsi tanulságokat*. A XVIII. század óta mind hangosabbá vált *politikum* hatására az iskolák tantervei is kezdték emlegetni, hogy politikai okulást és állampolgári tapasztalatokat merítsenek a tanulók *Cicero* beszédeiből.⁵⁵²

4.

Az iskolai olvasmányok megértéséhez szükséges ismereteket már a késői pogány latin iskolák mesterei is a klasszikusok egyes műveihez írt *kommentárok*ba foglalták össze. Az egybefoglalásnak és az ismeretközlésnek ez az egyetlen módja maradt fenn változatlanul mindmai napig. A középkor magyarázási és tanítási felfogásának, mely legszívesebben fűzte a tudományok minden terén mondanivalóit a legkiválóbbak írásaihoz, nagyon jól megfelelt ez a hagyományos módszer. A részletes és alapos magyarázat pedig később sem talált más célra-vezetőbb megoldást a szöveghez fűzött jegyzeteknél.

A magyarázat céljait szolgáló ismeretek második ókori, de még inkább középkori forrásai a már ismertetett *enciklopédikus természetű munkák voltak*. Itt eleinte különféle fejezetekben vagy kivonatok formájában kavargott az irodalomtörténetnek,

⁵⁵⁰ *Vormbaum*: i. m. I. kt. 535., 614., II. kt. 465., 536. ll.

⁵⁵¹ M. Tullii Ciceronis opera. ed. *Dresseri*. Lipsiae. 1621. és ed. *Proust*. S. J. Paris. 1687.; ed. *Ernesti*, 1772. Praef.; ugyancsak *Ernesti* nézeteire v. ö. *Vormbaum*: III. kt. 623. és köv. ll.

⁵⁵² *Vormbaum*: i. m. III. kt. 151. l. Waldeck'sche Schulordn. 1704. „Es sind aber die Auctores... dergestalt zu traktieren, daß wenn einer eine passage aus dem auctore exponiert hat, ein anderer dieselbe periphra-siere, und wenn es sich thun lasset ein axioma politicum vel morale ziehe...“

a régiségtannak, történelemnek, ókori földrajznak, mitológiának az az anyaga, melyet a középkor tárgyi érdeklődése egybe-hordott.⁵⁵³

Töretlen utakon járó, terjedelmes forrástanulmány tárgya lehetne annak a bemutatása, hogy mint származtak reánk a régiségtan vagy az irodalomtörténet ismeretei. A következőkben csak az irodalomtörténet⁵⁵⁴ alakulására vet külön gondot dolgozatunk, egyébként a fejlődésnek és változásnak csak nagyvonalú vázlatára szorítkozik.

Az *irodalomtörténi adatok* legelső forrásai az életrajzi gyűjtemények vagy krónikás följegyzések.⁵⁵⁵ Ez utóbbiakban az egymásután sorakozó évszámok mellé odarotta a szerző egy-egy klasszikus író születésének, halálának adatait is; főlemlítette, néha pár szóval jellemezte is műveit. Az ókori források irodalomtörténeti adatai kerültek át a legelső összefoglaló keresztény munkákba. *Cassiodorus* pl. *Diogenes Laertius* nyomán közli mindazt, amit szépírókról, költőkről, történetírókról stb. elmond. *Isidorus*-tól⁵⁵⁶ kezdve pedig nem akadt középkori enciklopédista, aki kisebb vagy nagyobb teret ne szánt volna azok felsorolására, akik tollal szolgálták az emberi művelődést. Nagyon is tarka társaságot alkottak az enciklopédiák egy-egy fejezetébe összetoborzott, gomolygó pogány és keresztény írók, szépírók és bölcselők, grammatikusok és költők, történetírók és államférfiak, hadvezérek és szónokok. Talán elég lesz *beauvaisi Vince* *Speculum Historiale*-jára hivatkoznunk,⁵⁵⁷ mely egyébként is abban különbözik elődei kompilációitól, hogy a legrészletesebben számol be az irodalom

⁵⁵³ *Manitius*: i. m. I. kt. 525—6. ll. az ókori kommentárok középkori kiaknázására ad példát.

⁵⁵⁴ *Lempicki S.*: Geschichte d. deutsch. Literaturgeschichte bis zum Ende des 18.-ten Jhd. Göttingen. 1920.; *Traube L.*: Vorlesungen u. Abhandlungen. II. kt. 162. és köv. ll.

⁵⁵⁵ *Pl. Szt. Jeromos*: De viris illustribus c. műve és az Eusebius-féle krónika.

⁵⁵⁶ *Manitius*: i. m. I. kt. 57. és köv. ll.

⁵⁵⁷ *Beauvaisi Vince*: i. m. Lib. VI. cap. 60—71.; u. itt 106—23. pl. *Ovidius*ról, melyet egy accessus vezet be De Ovidio poeta et scripta eius címmel. Az idézetekből kiviláglik, hogy *Ovidius* összes műveit ismerte a kor, melynek különben is ő a legkedveltebb írója. A legtöbb ránk maradt accessus is műveihez szól.

képviselőiről. Csak az augusztusi korszak íróinak pl. 12 fejezetet szentel. Ezen időszak legnagyobbjainak *Cicero*-t, *Ovidius*-t és *Seneca rhetor*t tartja. Ismerteti műveiket, munkáikból kiadósan szedi ki erkölcsi vonatkozású kijelentéseiket.

A keresztény iskola azonban hamarosan megteremtette a maga olvasmányaihoz szükséges és a maga céljaihoz szabott *irodalmi és történeti bevezetéseket* (accessus). A IX. századnak nagy iskola-mesterével, *auxerrei Remig*-gel kezdhetjük az ilyen bevezetések íróinak sorát. *Vergilius* eclogáihoz írt accessus-a megismertett bennünket egyben azzal is, hogy minő szempontok vezették a középkori tanítást e bevezetések szerkesztésében.⁵⁵⁸

Ezen legrégebb iskolai irodalomtörténetek első fejezete az olvasmány szerzőjének életrajzát adta elő. Röviden rámutattunk már arra, hogy a másod-, harmadkézből vett életrajzi adatokat, miként módosította és toldotta meg a moralizáló és allegorizáló keresztény fölfogás, mely *Vergilius*-ból pl. egyszerre prófétát, szentet, meg varázslót tudott formálni. *Cicero* lehet a másik példánk, akit erkölcsbölcseleti műveiből szedett idézetek alapján ismert a középkori ember, és aki épen ezért „causa causarum, miserere mei” szavakkal halt meg az egyik jámbor középkori legenda szerint.⁵⁵⁹

Az accessus-ok második fejezete az olvasmányok címének magyarázatával foglalkozott. Természetesen itt is, mint a továbbiak során, ahol a klasszikus író célját kellett megismertetni, azért volt hosszas magyarázatra szükség, mert az iskola mesterének ki kellett fejtenie azt az allegóriába burkolt vallásos vagy erkölcsi alapigazságot, melyet a középkori latintanítás az egész mű alap gondolataként kiolvasott belőle. Megvilágította ezenfelül a bevezetés az olvasmány irodalmi formáját, a versmértéket és végül tartalmát és ezzel kapcsolatban külső (könyvek, fejezetek) tagozódását is.

A felsorolt fejezetek világosan mutatják, hogy ezeket az accessus-okat tényleg csak bevezetéseknek tekintette az oktatás, mely — úgy látszik — rendszeresen ezek előrebocsátása

⁵⁵⁸ *Manitius*: i. m. I. kt. 511. és köv. ll. „In exponendis auctoribus haec sunt considerata: poetae vita, titulus operis, qualitas carminis, intentio scribentis, numerus librorum, ordo librorum, explanatio.”

⁵⁵⁹ *Zielinski Th.*: i. m. 316. l.

után látott csak az olvasmány tárgyalásához. Erre vall az a sereg iskolai auktorokhoz írt accessus, mely reánk maradt.⁵⁶⁰

A *részletes szövegmagyarázatokat* tehát nem tették fölöslegessé e bevezetések.⁵⁶¹ Ezek viszont annak a bizonyosságai, hogy a tárgyi ismereteket sem mérte szűk marokkal a középkori iskola. A kommentárookban közölt magyarázó jegyzetek az elmaradhatatlan allegorizáló és moralizáló alkalmazásokat leszámítva két, nem épen egyforma rétegre tagozódnak: a grammatikai vagy stiláris megjegyzések csoportjára és a bővebb antiquárius, tehát történeti, földrajzi, régiségtani, mitológiai stb. ismeretekére. Az ismeretek átszarmaztatásának kezdetleges középkori eszközei, a forráskritika és a történeti távlatok tudatának teljes hiánya értethetik meg, hogy az iskola olvasmányaihoz írt kommentárok miért hemzsegnek a tévedésektől. Nagyban hozzájárult a valótlanságok terjesztéséhez még az allegorikus és morális kifejtésnek közkedveltsége, mely a szavak eredeti jelentését és a szöveg valódi értelmét csak rejtett szimbolumok és burkolt erkölcsi igazságok felszínes és csekélyértékű takarójaként kezelte.

Egy-két szemelvény meggyőzhet bennünket arról, hogy színes meséskönyvek gyanánt olvashatók a középkori kommentárok apró történeti-ízű megjegyzései és anekdotái, egyben azonban megvilágíthatják ezek azt is, hogy mily érdeklődéssel vehette e meséket az az ifjúság, melynek szemében mindez, főleg morális és misztikus tartalmánál fogva, még többé-kevésbé valóság számba ment.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Az accessus-okra l. *Specht*: 99., 103. ll. Két tegernseei gyűjteményben a köv. auctorokhoz találunk bevezetéseket: *Cato*, *Avianus*, *Ovidius*, *Homeros latinus*, *Arator*, *Sedulius*, *Prudentius*, *Maximianus*, *Prosper*, *Lucanus*, *Boethius*, *Horatius*; *Bartsch*: i. m. XLIII. l.; *Manitius*: i. m. I. kt. 482. l., II. kt. 797. l.; *Delislé*: i. m. 144. l.

⁵⁶¹ A kommentárookra l. *Manitius*: i. m. I. kt. 335., 511., II. kt. 525—6. ll. *Martianus*, *Terentius*, *Juvenalis* magyarázatai.

⁵⁶² *Dunchad*: *Martianus*-kommentárjából. „Culleo, culleus dicitur pellis tauri, in quam consutam mittitur reus vel rea. Hoc genus sic efficitur. Taurina pellis depilata circa ungulas consuitur et mittitur ibi solus reus et datur ei cultellus et pulmentarium et postea ex omni parte concluditur, ne aqua ibi possit intrare et portatur quasi per unam leugam (!) in mare cum vento et proicitur postea in mare; et quacunq[ue] parte ventus sufflaverit, cum vento portatur.” V. ö. *Manitius* I. kt. 526. l. „Omfala regina

A korfelfogás változásait a *mitológiai magyarázatok* tükrözik a leghívebben. A legelső próbálkozás, — bár még a renaissance elején is élt, mint láttuk, ez az irányzat, — teológiai és pszichológiai alapon igyekezett kimagyarázni és kiforgatni a pogány mitológiát. A XII. század iskolája pedig a maga természetbölcséleti és skolasztikus nézeteit vetítette bele a mitológia történetébe.⁵⁶³ Változatlanul nagy kedvvel és aprólékos gonddal fogott azonban a latintanítás mindenkor a mitológiai események, szimbolikus ábrázolások magyarázatához és értelmezéséhez. Tipikus és folyton visszatérő kérdések szerint fejtette ki az oktatás a jelképek jelentését. *Amor* nyíla — mondja az egyik magyarázat — a szíveket sebzi halálra. Mezítelensége a szerelem leplezetlen rútságát jelenti; fáklyája a szerelmes szív lángját és melegét jelképezi; szárnyai azt mutatják, hogy gyorsan száll, de ingatag is; végül gyermek az alakja, mert az még gyakorlatlansága miatt szótlan, a szerelmesek pedig a gyönyör miatt.⁵⁶⁴

fuit Egyptiorum, que cum hospitio recepisset Herculem, suo amore eum fecit nere. Hoc ideo fingitur, quia Omfala grece umbilicus dicitur latine et luxuria mulieris est in umbilico. Hec igitur coegit Herculem suo amore, ut neret, licet fingeret, quia nonsolum mediocres viri, sed etiam fortissimi luxuria cinguntur.“; „Filla regina fuit, que adamavit quendam duces ad prelium pergentem. Qui cum dixisset tunc non posse eam accipere, promisit se eam accepturum, cum reverteretur. Sed cum moraretur illa impatientia amoris conversa est in amigdalinum truncum sine foliis. Quam cum amplexaretur dux reversus inruit et folia emisit.“ V. ö. u. ott II. kt. 659—60. ll.

⁵⁶³ *Johannes Scottus: Martianus*-kommentárjából. „Parcas autem intellege insolubiles diversarum qualitatum necessitates; ... Iovem quippe universitatem totius mundi sensibilis philosophi conantur asserere; ... Est autem Venus iuxta cerebrum fabulae in aestivo tempore honesta telluris superficies.“ V. ö. *Manitius*: i. m. I. kt. 336. l.

⁵⁶⁴ *Manitius*: i. m. II. kt. 657. és köv. ll. „Qui depingitur? Quae depinguntur? etc. a kérdések; „Qui pharetratus nudus cum face pennatus puer depingitur. Pharetratus ideo quia, sicut sagittae corpus, ita mentem vulnerat amor. Nudus, quia amoris turpitudine semper manifesta est et nusquam occulta. Cum face autem, quia turpis amor cum calore et fervore quodam accenditur. Pennatus, quia amor cito pertransit et amantibus nec levius aliquid, nec mutabilius invenitur. Puer etiam fingitur, quia pueris per imperitiam facundia, sic quoque nimium amantibus per voluptatem deficit.“; a mitológiai magyarázatokra l. *Albericus: Poetarius*-át (*Manitius*: i. m. I. kt. 510. l.); *Mythographus Vaticanus* II. u. ott II. kt. 656. l.

A *renaissance* iskolái egyelőre ott folytatták a kommentálást, ahol a középkori iskolák abbahagyták. Csak a középkori *Dialogus super auctores* vagy a *Registrum multorum auctorum*-féle írásokat⁵⁶⁵ váltották föl ezentúl a humanisták által ajánlott, klasszikusokkal bővített olvasmányi jegyzékek. Lázasan megindult a munka egyben, hogy a középkori meséket, melyek azonban még jóideig vándoroltak könyvből-könyvbe, kirostálják az újonnan szerkesztett kommentárokból. A könyvnyomtatás pedig azt tette lehetővé, hogy az auktorok jegyzetekkel ellátott műveit forgathassák ezentúl az iskolák. Ezek bevezetéseibe kerültek a régi *accessus*-ok hagyományos fejezetei, a szöveg mellé vagy alá nyomtatott jegyzetekbe pedig a magyarázatoknak még ki nem kristályosodott anyaga. A *renaissance* és a humanizmus latin iskoláit e jegyzetek szempontjából is az különböztetheti meg, hogy kezdetben az érdeklődés egyforma súllyal esett a tárgyi és a stílárís tudnivalókra.

Néha pl. meg sem értenők a legelső humanisták magyarázatait, ha nem tudnók, hogy egyetlen szó vagy gondolat elég volt ahhoz, hogy arra akár az ókori történet egy egész fejezetét ráakassza a terjengősre dagadt és nagy kitéréseket kedvelő oktatás. *Sabinus Georgius* pl. azt ígéri tanítványainak, hogy *Ovidius* olvasása kapcsán kifejti nekik a keresztény etika igazságait. Egy másik rostocki professzor ugyancsak *Ovidius* alapján azonban már a római császárok genealógiájáról és a görögök városalapításainak történetéről tartott előadásokat. Általában, mint említettük is már, az iskolák legelső mesterei garmadával hordták össze az antiquárius, főleg történeti anyagot az olvasmányok magyarázataihoz.⁵⁶⁶

A *hitújítás* latin iskoláiban, a jezsuita és a protestáns tantervek egyaránt ezt mutatják, mindinkább a nyelvtani és stílárís természetű magyarázatok vették át a vezető szerepet. *Melanchthon*-nak a *Tusculanae disputationes*-ről tartott előadásait egyik hallgatójának jegyzeteiből ismerjük. A magyarázat főgondja az írásmű szerkezetének és gondolati összefüggésének megvilágítására esett ugyan, de már elüljáróban és később az egész tárgyalás során is, különös gonddal fejti ki *Me*

⁵⁶⁵ I. *Hirschau* Konrád és *Trimbergi Hugo* i. m.

⁵⁶⁶ *Scherer*: i. m. 44. l.

lanththon, hogy mily stílusbéli hasznót, szó- és kifejezés-
ben való gazdagodást jelent a munka olvasása tanítványai szá-
mára. Az meg már teljesen a hitviták korának iskolázására
vall, hogy a végén logikai és dialektikai gyakorlatokra hasz-
nálták fel a tanulók az olvasottakat.⁵⁶⁷

Majdnem egy századdal kell tovább mennünk, ha az ol-
vasmányok magyarázatában mást keresünk, mint a stílus kizá-
rólágos uralmát. A XVII. sz. első felében már találkozunk a
tárgyi magyarázatok fontosságának valamelyes hangsúlyozásá-
val. Ezt mutatja *Cicero* beszédeinek egyik használatos kiadása is.
A Roscius ügyében mondott beszéddel kapcsolatban kifejtette
a tankönyv írója, hogy ki volt az a Roscius, mi volt az ügye-
baja, miként építette föl védelmére *Cicero* beszédét, de ezen a
ponton ki is siklott a további tárgyalás, mert a logika és dia-
lektika tereire tévedt, aminthogy a kísérő jegyzetek között is
csak elvéve, ritkán akadunk a temérdek stiláris „*observatio*“
között történeti vagy régiség-tani magyarázatra.⁵⁶⁸

A XVII. század második felében már jezsuita írók ajká-
ról hallhatjuk, hogy alapos tárgyi magyarázatok nélkül meddő
és eredménytelen az auktorok olvastatása. Az olvasmányok
jegyzetei is már tekintélyes számban szolgálták a hangoztatott
új elvet.⁵⁶⁹ Körülbelül a XVII. és XVIII. század fordulójától
kezdve gyarapszanak mindjobban a klasszikusok iskolai kiadá-
saiban a tárgyi tartalmú megjegyzések, tehát ugyanakkor, mikor
a már különváló történettanítás a „*historia litteraria*“ fejezeté-
ben ókori irodalomtörténetet is tanított, az olvasmányi listába
fölvett latin történetírók műveiből pedig ókori történetet és ré-
giség-tant is sajátított el a tanuló ifjúság.

A XVIII. század latin iskolájának nagy igyekezetére pedig
az vethet világot, hogy még a klasszikusok műveiből is azokat
szemelte ki olvasásra, amelyek az antiquárius ismeretek gyar-
apítására szolgálhattak. Talán az a protestáns tantervkészítő
szemléltetheti a legérdekesebben a korfölfogás gyökeres válto-
zását, aki afölött kesereg, hogy miért is nem veszték el inkább

⁵⁶⁷ *Hartfelder K.*: Aus einer Vorlesung Melanchthons über Ciceros Tu-
sculanen. Mitteilungen d. Ges. für deutsch. Erzieh. und Schulgesch. her-
ausg. Kehrbach. Jhg. I. 168. l.

⁵⁶⁸ *Dresser*: i. Cicero kiadásának előszava.

NÉVMUTATÓ

A

- Abaelard 47.
Abbo 158—9.
Abelson Paul 146.
Acsay 274.
Aegidius 49, 87.
Aelfric 101, 122, 137, 138, 158, 162, 163.
Aemilius Probus 289.
Aeneas Sylvius 64, 186, 216, 274, 275.
Aesopus 184, 259, 261, 263—5, 272, 280—1, 291.
Agricola Rudolf 66, 92, 102.
Aineias 33.
Alanus 141, 272—3.
Albericus 310.
Alberik (montecassinoi) 175, 237—238.
Albertus Magnus 46.
Albrecht von Eyb 218.
Alcuin 10, 29, 37, 39, 41, 43, 45, 50, 59—61, 87, 155—7, 159, 163, 210, 212, 222, 233, 269, 302.
Aldhelm 208, 212, 214, 221—2.
Aldus Manutius 90, 119, 179, 182—5, 189.
Alexander de Villa-Dei 48, 87, 167—8, 170, 179, 273.
Alsted 124.
Alszeghy Zsolt 250, 252, 256—7.
Altensteig 88, 123, 242.
Alvarez Emmanuel 181, 190, 194, 197—8, 222—3, 226—8.
Ambrosius Autpertus 38.
Anchises 41.
d'Andeli Henri 165.
Anderson 147.
Andree 158.
Andrew Fleming 155.
Angilbertus 41.
Anonymus 175—6.
Anselmus (besatei) 235.
Antonius Illuminatus de Monte Novo 178, 182.
— Torre 144.
Apollonios 149.
Apuleius 280, 282.
Arator 45, 269—70, 272—3, 309.
Aretinus 186.
Aristoteles 55, 141, 164—6, 245—6, 303.
Arnauld 202.
Arnobius 26.
Arnulf 49, 263.
Aschbach 201.
Asper 156.
Audax 148—9, 155, 214.
Augustus 41, 95.
Aurelianus 49—50.
Ausonius 27, 33—4, 277.
Avenarius 190.
Aventinus 90, 187, 201.
Avianus 259, 261—3, 272, 309.
Avitus 272.
Aynard 125.

B

- Babrius 261.
 Bacon 74—5, 94, 106, 172, 305.
 Balassa 9, 62, 288, 300.
 Balusius 42, 87.
 Bardenhewer 18, 25, 33, 40.
 Barlandus Hadrianus 144.
 Bartholomaeus Brixensis 215.
 Bartsch 291, 309.
 Barvick Karl 149.
 Basedow 77, 109.
 Baugulf 40.
 Bähler 11, 22, 126, 128, 138, 151,
 155, 159, 162, 167—8, 178,
 183, 188, 195.
 Bebel, Heinricus 92, 130, 178, 180,
 218, 242.
 Beda 37, 158—9, 214, 221, 269.
 Benda Oscar 251.
 Bernát (chartresi magister) 59, 165.
 — Geystensis (a Palponista
 szerzője) 263, 273.
 Bél M. 250.
 Bitschin Konrád 87.
 Boethius 45, 50, 125, 155, 184,
 269, 270, 272—3, 309.
 Boetius Dacus 173.
 Boissier 25, 34, 268.
 Boncompagno 215, 236—8, 240—1.
 Bonnet Max. 20.
 Bonnus 190.
 Bonvesin de Riva 140—1.
 Borinski 28—9, 34—5, 40, 54, 57,
 60, 62, 64, 66, 70, 73—4, 94—5,
 97, 100, 106, 205—10, 213—4,
 216—21, 224—6, 228, 232,
 242—4, 246, 252, 264, 298—9.
 Boss Georg 84.
 Bourgain 215.
 Bouterweck Fr. 206.
 Bouthillier de Rance, Armand de
 57.
 Böck 146.
 Bömer A. 90, 129, 137, 140—4, 180,
 183.
 Brack Wencel 201.
 Brandi 46—7, 60, 72, 94, 103.
 Brassicanus J. 91, 190.
 Brentius 117.
 Brewer H. 31.
 Brunot 203.
 Brückmann 22.
 Buchanan Georgius 117.
 Buchlerus a Gladbach 218.
 Burckhardt 62—3, 65, 72, 89, 129,
 212.
 Burdach 58, 61.
 Büscher 275.

C

- Caesar 67, 288—9.
 Calovius 275—6.
 Calpurnius 289.
 Camerarius 117, 142, 145, 188, 190.
 Canisius 119.
 Carbo Ludovicus 250.
 Carré 202.
 Cassiodorus 28—32, 37, 39, 45,
 124, 148—9, 151, 155, 158—9,
 213, 226, 233, 267—9, 302—3,
 307.
 Cato 184, 259—65, 272, 281, 291,
 309.
 Catullus 55—6, 277—8, 280, 283—4.
 Paul Cauer 146.
 Cellarius Christophorus 123, 132,
 145, 190—3, 195—7, 200—1,
 203, 250, 253, 275—6.
 Celtis Konrád 70, 102, 210—11,
 218, 225, 243, 293.
 La Chalotais 75—6, 203.
 Charibert 41.
 Charisius 148—9, 155, 158, 180.
 Cholevius K. L. 206.
 Cicero 25, 31, 38, 43, 49, 53, 55,
 59, 63—5, 67, 72, 76, 81, 101,

- 105, 130—1, 161, 176, 184—5,
206, 234—5, 238—9, 242—8,
252, 262, 264, 268, 270,
272—3, 280—1, 285, 288, 290,
296, 300—8, 312.
- Claudianus 273, 280, 282.
Claudius Victor 29.
Clemens Scottus 158—9, 162, 214,
233.
Clenardus 190.
Clerval 46, 165, 212, 271.
Cochläus 190.
Columella 280, 282.
Comenius Amos 55, 73, 93, 106,
124, 138, 201—2, 264—5, 275.
Comminianus 155.
Commodianus 30, 33, 268.
- Comparetti 291.
Compayré 73—5, 96, 105, 202.
Conrat M. 235.
Consentius 158.
Cordier Mathurin 144.
Corinna 101.
Cornelius Nepos 156, 289, 296.
Cornely A. 21.
Corvinus Laurentius 144.
Coustel 96.
Cramer F. 146.
Crasselius 250.
Cruindmelus 214.
Curtius Rufus 184, 262.
Cyprianus 33, 67, 267.
Cyrill és Method 18.
Cythraeus Dávid 132, 190.

D

- Dahn F. 39.
Dalvaille Jules. 76.
Daniel P. 23, 58.
Dante 89, 226.
Darius 101.
David 49.
De Colonia 256.
De la Garda 257.
Delislé 10, 46—7, 49, 233.
Denifle H. 10.
Denk 23—4, 27, 29, 34, 230, 268,
301.
Denzinger H. 19.
Descartes 75, 94, 105, 166, 202.
Desiderius 23.
Desmarez J. 277.
Despauterius 53, 91, 182—4, 188,
193, 195—6.
Dick A. 36.
- Diderot 203.
Didimus 272.
Diogenes Laertius 307.
Diomedes 149, 151, 158, 180—1,
197, 214.
Dominicus Dominici 215, 236.
Donatus Aelius 21—3, 38, 44, 88,
90, 148—9, 153, 155—8, 160,
167—8, 176, 180—1, 188, 193,
214, 272, 281.
Dresdner A. 155.
Dresser 101, 306, 312.
Dringenberg 179.
Dunchad 144, 157, 173, 309.
Duns Scotus 173.
Duratis Wilh. 215.
Dümler 160.
Dütschke 291.

E

- Eberhardus (brémai, a Graecismus
írója) 138, 168, 263, 272, 294,
298.
Echardus Knab de Zwiefalten 173.
Eckstein Fr. August 8, 10—2, 62.
- Egbert (lüttichi) 262.
Eggersdorfer Fr. X. 10.
Einhartus 42.
Ekkehardt 209, 212.
Elmenrich (elwangeni) 158—60.

- Ennodius 34.
 Eobanus Hessus 65, 117, 217—8,
 274.
 Epictetus 56.
 Epicureus 48, 299.
 Erasmus 21, 24, 53, 65—6, 68, 71,
 73, 102—3, 119, 129—31, 137—
 138, 142—4, 178—80, 182, 218,
 281, 295.
 Erchambert (freisingeni) 156—7,
 162.
 Eriugena Joh. Scottus 42.
 Ernesti 81—3, 111, 253, 290, 306,
 313.
 Eulogius 43.
 Eutropius 289.
 Eutyches 155—7, 180.

F

- Faba Guido 215, 240.
 Fabricius Georgius Chemnicensis
 218.
 Fichte 84.
 Fináczy 7, 10, 12, 17—8, 26—30,
 33—7, 39—41, 51—2, 54, 59,
 61, 63—8, 71, 73—5, 77, 79—
 84, 93, 96—7, 102—11, 113,
 117, 124, 137—8, 144, 146, 155,
 202—3, 210, 214, 229—35,
 244—5, 247, 253, 269, 271,
 274—5, 280—1.
 Fischer K. 74.
 Flavianus 155.
 Fleury 75, 107.
 Fliscus Steph. 90, 131.
 Florus 289.
 Foligno C. 30, 35—6.
 Fortunatus 269.
 Fox W. 156.
 Francke 55—6, 107, 138.
 Freyer H. 284.
 Frigyes mester 45, 270.
 II. Frigyes 46.
 Frobenius 233.
 Froumund 157, 214.
 Frusius And. 130.
 Fulcharius 214.
 Fulgentius 34, 269.
 Funaioli H. 149.
 Funk J. Nic. 9, 40.

G

- Galenus 141.
 Galfridus Anglicus 215, 224.
 Galle R. 87.
 Gallus 277.
 Garcia 141, 173.
 Garethius 149.
 Garlandia Joh. 50, 66, 126, 128,
 141, 168—9, 177, 273.
 Garnerius 126.
 Gasparino da Barzizza 247.
 Gaufredus 273.
 Gaume J. 22—3, 25, 57.
 Gautbert 157.
 Gedike 83, 89.
 Geiger L. 63, 65, 72, 123, 129, 143.
 Gellius 277.
 Gerbert 42—4.
 Gercke 261.
 Gergely pápa 23, 28—9, 30—2,
 168, 186, 262, 267, 269.
 — toursi 36.
 Gerholdus 49.
 Gerson Joh. de 176.
 Gesner 81, 83, 253, 290.
 Geysler J. 205.
 Giesebrecht G. 40.
 Goethe 57, 84, 99.
 Goetz G. 58, 126, 146.
 Grabmann M. 18, 154, 164, 166,
 168—9, 172—6, 178, 203, 205.
 Graham 37.
 Graphaeus Corn. 131.

Graser Jac. 23, 219.
 Gratianus 141, 164.
 Grimaldus 159.
 Grimm W. 137.

Guarino da Verona 182, 186, 201,
 274.
 Guggenheim M. 145.
 Günthner S. 175.

H

Haarhoff A. 206.
 Haase Fr. 146, 203.
 Habert Fr. 94.
 Hadewiga 43.
 Hadoardus 301, 305.
 Hadrianus Junius 37, 123, 132.
 Hagen 148—9, 156.
 Halm 32, 233.
 Hankamer P. 206.
 Harkius 206.
 Hartel 34.
 Hartfelder 210—11, 312.
 Hattemer 235.
 Hauer G. 88, 91—2, 162, 201.
 Hauréau 168, 213.
 Hecke G. 97.
 Hegendorffius Christ. 53, 67, 70,
 144, 296.
 Hegius 178—9.
 Heinric (auxerrei) 304.
 Heinrichmann J. 201.
 Heinrichus L. Glareani 181.
 Helvetius 145.
 Henricus de Crissey 172.
 Hensel P. 58, 80.
 Herben Mattheus 201.
 Hercules 310.
 Herder 61, 82, 83, 99, 111.
 Hermannus Torrentinus 92, 123,
 178—9.
 Herodianos 149.
 Hertz Martin 65.
 Heubaum 83.
 Heyne 83.

Hilarius 33, 267, 269.
 Hildebertus 165, 212, 236.
 Hildegard 156.
 Hóman B. 9.
 Homerus 48, 267—8, 273, 309.
 Honorius Augustodunensis 234, 303.
 Horatius 25, 29, 39, 43, 45, 48,
 67, 184, 225, 238—9, 242, 262,
 269—70, 272—3, 277—8, 280,
 283—4, 290, 296—99, 309.
 Horowitz A. 138.
 Horn F. 206.
 Hörle 10, 19, 26—7, 29, 31—2, 34,
 37—9, 42, 44, 99, 100, 155,
 230—1, 302.
 Hrabanus Maurus 42, 125, 158, 175,
 209—10, 214, 232.
 Hrosvita 43.
 Hubertus (Lambertus) Hoggensis
 173.
 Huemer J. 51, 150, 214, 263, 273,
 291.
 Hugó (orléansi) 47, 212.
 — (trimbergi) 51, 263, 273, 294,
 298, 302, 311.
 Huguccio 126—7, 129, 166.
 Huenden Andrias 144.
 Huizinga 21, 24, 65—6, 102, 129.
 Humboldt Wilh. v. 14, 57, 83—5,
 108—9, 204.
 Hurter 22, 31—5, 57, 127.
 Husserl 205.
 Hutten Ulrik 70, 102.

I, J

Jacob Fr. 141.
 Jacopo da Porcia 65.
 Jaffé 36, 42—3, 50.

Jean Paul 98.
 Jeep 11, 151, 153.
 Ihosbertus 158.

Immisch O. 11.
 Jób 45—6, 270.
 Joel K. 58.
 Johannes 156.
 Johannes (Anglicus magister) 215,
 224—6, 238, 240.
 — Aurifaber 173.
 — Avicula de Lotharingia 173—
 174.
 — Balbi (de Janua) 126.
 — Corvinus 218.
 — Dacus 168, 173.
 — Grammaticus 168.
 — Scottus 157, 310.
 — Saresberiensis 49, 59, 61, 124,
 165, 302, 304.

K

Kaim 13.
 Kant 110.
 Kehrbach 262.
 Keil 149, 151, 155—6, 159—61,
 220.
 XI. Kelemen pápa 19.
 Kempis 51, 141.
 Kirchmann 181.

L

Lactantius 26, 33, 267, 269, 276.
 Lajos király (Jámbor) 29, 42—3.
 — XIV. 95.
 Lamer H. 84.
 Lancelot 202.
 Landinus 299.
 Lanfrancus 235.
 Langbein N. 149.
 Lange 190, 197, 200, 203.
 Langen 67, 71, 129—30, 260, 280,
 282.
 Laurentius Corvinus 139.
 Leach A. F. 37.
 Leclerc 104.
 Lehmann 11, 83, 177.
 Leibniz 94, 105.
 Leky M. 166.

Jordanus de Saxonia 173.
 Josse Joh. de Marvilla 172—3.
 Jouvençy (Juventius) 253, 277.
 Isidorus (sevillai) 35, 124, 127,
 129, 148—9, 151, 158—9, 161—
 162, 207, 213—4, 227, 233, 268,
 304, 307.
 Julián (toledói) 149.
 Jungmann E. 34.
 Justinianus 141.
 Juvenalis 43, 45, 67, 184, 269—70,
 272—3, 280, 282—3, 309.
 Juvencus 33, 268—9, 272.

Klopstock 98.
 Konrád (hirschau) 51, 263, 292—
 294, 298, 305, 311.
 — (Murensis) 126, 168, 175, 215,
 236, 239—40.
 Köbner R. 206.
 Kralik R. v. 24.

Lempicki 307.
 Leonardo d'Arezzo 221, 274.
 Maitre Léon 43.
 Lersch 166.
 Leser H. 11, 79, 80, 84—5.
 Lessing 57, 98.
 Leyser 87, 128, 141, 168, 263, 273,
 302.
 Lidelphus 201.
 Liliencron 229.
 Limmer 10, 51, 126, 140, 142, 168,
 175, 177, 215, 229, 272.
 Linacer 190, 197.
 Liutprand 42.
 Livius 184, 280—1, 288—9.
 Llandaff 215.
 Locke 74, 97, 106.

- Lucanus 238, 269, 272—3, 280,
282, 309.
Lucianus 47.
Lucretius 280, 282.
Ludolfus 141, 168, 215, 237.

M

- Maassen 40.
Mabillon 44, 49, 57.
Macer 273.
Macrobius 176.
Maffeo Vegio 64, 274—5.
Maiolus 49.
Maior Georgius 250.
Malsachanus 158—9.
Manacorda 31.
Mancinellus Ant. Veliternus 90,
178, 182.
Manitius 117, 122—5, 127—8, 137,
148—50, 155—9, 161—3, 177,
206, 208—10, 212, 214, 221—2,
233, 235, 239, 260—3, 269—
270, 294, 297, 301, 305, 307—
310.
Mansi 40, 54.
Marbodus 263.
Marchesinus 126.
Maresius J. 277.
Marion H. 97.
Marius Victorinus 148—9, 155—6,
158, 180, 220.
Martialis 55, 280, 282—3.
Martianus 272, 309—10.
Martianus Capella 36, 148—9, 151,
157, 159, 162, 268, 273.
Martin 61—3, 65, 67, 71, 100, 183,
292—3.
Martinus Dacus 173.
Massebieau L. 137.
Matthaeus de Bononia 173.
Mattheus (vëndomi) 165.
Matthaeus Vindocinensis 128, 215,
273.
Mauritius 126.
Maximianus 263, 309.
Maximilian I. 70, 137.
Maximilianus 272.
Meier G. 145.
Meierotto 83.
Meillet A. 20.
Meinwerk 297.
Melanchthon 54—5, 89, 119, 133,
188, 190, 193—4, 198, 248—50,
253, 311—2.
Mercurius 36, 162.
Merker P. 47.
Metulinus Joh. Aquitanus 168.
Michael E. 126.
Michael de Marbais 172.
Micon 158—9, 214, 261.
Micyllus 188, 190—3, 218.
Migne 21, 23, 25, 28—36, 52, 117,
138, 141, 157, 159, 215, 232,
263, 269, 272.
Mihályfi Á. 18.
Minasi G. C. 149.
Minutius Felix 276.
Mirandola Pico 54.
Moellendorf 13, 62, 166.
Montaigne 104.
Montalambert 30.
Mosellanus Petrus 139, 144.
Muratori 65.
Murmellius 90, 129, 141, 143, 179,
183, 189, 199, 218.
Musler J. 89.
Müller Joh. 72, 86, 88, 90—2,
115—6, 123, 125, 127, 133, 136,
144, 156, 158, 162—3, 168,
172—3, 178, 184—5, 187, 190,
201, 250, 260.
Müllergross 22.
Mythographus Vaticanus II. 310.

N

- Nagy Károly 9, 39—43, 147, 233.
 Narnigena 142.
 Neander 197—8.
 Neckam Alexander 50, 126, 263.
 Neff Karl 156.
 Nerrlich P. 74—5, 84, 93, 95, 98,
 105—7.
 Niavis Paulus 138—42, 144.

O

- Occam 173.
 Omfala 310.
 Onulf (speieri) 235.
 Optatus 33, 267.
 Orosius 269.
 Orpheus 101.
 Osborn Henry 229.
- Otfrid 41.
 Otloh 44, 117, 126, 260, 262, 297.
 Otto K. 190.
 Ovidius 43—9, 55—6, 78, 119,
 130—1, 263, 270—4, 277—80,
 283—4, 290, 307—9, 311, 313.
 Ozanam Ant. Fr. 147.

P

- Pachtler G. M. 69—71.
 Pamphilus 263, 272.
 Panzer G. W. 91.
 Papias 125, 127, 158, 162, 214,
 235.
 Papirianus 158.
 Paraclitus 273.
 Parisius de Altedo 215.
 Parmentier 37.
 Parmet A. 67, 129, 280.
 Paterius 32, 58.
 Paulinus 33, 268—9.
 Paulsen Fr. 11, 55—6, 63, 65,
 67—8, 71—2, 80, 93, 102—3,
 117, 213, 244, 275.
 Paulus (diakonus) 38, 156, 163,
 210.
 Peatow Luis John 165.
 Peinlich A. 98.
 Bernhard Perger 201.
 Nicolao Perotto 90, 119, 180, 182—
 184, 201.
 Perrault 95, 98, 105.
 Persius 45, 67, 238, 269—70, 272—
 273, 280, 282—3.
- Pertz 40—5, 135, 158, 209.
 Petrarca 65, 89, 216—7.
 Petró J. 19, 20.
 Petrus Blessensis 51, 59, 62, 165,
 215, 236.
 — Boaterius 215.
 — Comestor 273.
 — Dacus 173.
 — Damianus 44, 235.
 — Helie 158, 166.
 — Josellas 175.
 — Lombardus 164.
 — Pictaviensis 47.
 — pizai 148, 156.
 — de Riga 272—3.
 — de Vineis 46.
 Pez 49—50, 135, 234, 260, 294,
 303.
 Phaedrus 259, 261, 265.
 Philologus Jonas 144.
 Phocas 148—9, 155—7, 180—1.
 Phyllis 101.
 Physiologus 273.
 Pincianus 201.
 Pigna Joh. de 175.

- Pinloche A. 56, 70—1, 77, 109, 111.
 Pipin 41.
 Pius (pápa) 19—20, 58.
 Platina 65.
 Platon 11, 38, 44, 56, 76, 105, 166.
 Platz B. 51.
 Plautus 55—6, 67, 119, 184, 276—
 278, 283—4, 287, 295.
 Plinius 67, 184, 243, 270, 280, 282,
 289.
 Poggio 64, 186, 274.
 Pomey Franc. 131—2.
 Pompeius 38, 101, 148, 155—6,
 158, 214, 289.
 Pomponius Mela 289.
 Pontanus Jac. 144—5, 218.
 Pontius de Provence 215, 233—4,
 237.
 Prácsér A. 207.
 Priscianus 38, 141, 147—53, 155—
 158, 168, 173, 175, 180—83,
 187, 214, 273, 303.
 Probus 155, 272.
 Propertius 277, 279—80, 283—4.
 Prosper 269, 273, 309.
 Proust 306, 313.
 Prudentius 33, 45, 67, 209, 268,
 270, 272—3, 276, 309.
 Publilius Syrus 283, 287.
 Pylades de Brescia 179—80, 182.

Q

- Quentell H. 263.
 Quintilianus 32, 63, 88, 102, 146,
 150, 184, 206—7, 231, 242,
 245—6, 268.

R

- Rabelais 178.
 Radbert 43, 294, 302.
 Ratherius 42, 127.
 Ratke (Raticius) 55, 73, 92.
 Rauchenfels 56.
 Raymundus Lullus 141, 215.
 Reichling 87, 123, 167—8, 170, 172,
 178—80, 182.
 Reinerus 141, 296.
 Remigius (auxerre) 156—7, 161—
 163, 167, 214, 261, 294, 308.
 Remmius Palaemon 147—8.
 Reuchlin 64, 129, 139, 162, 246,
 248.
 Reyer 145.
 Rhenius 143, 181.
 Richardson 98.
 Richter J. 263.
 Riedner O. 215.
 Rigbod (trieri püspök) 43.
 Rivius 190.
 Robertus Grosseteste 141.
 — Kildwardby Cantuariensis 173.
 — Sorbonnensis 141.
 Rockinger 174—5, 214—5, 236—40.
 Rodellus P. 277.
 Roger M. 10, 23, 27, 30, 33—4,
 36—7, 40, 59, 100—1, 155—
 157, 163, 230, 268, 302.
 Rollin 74, 82, 96, 253, 290.
 Romanus 155.
 Romulus 261.
 Ronca U. 206.
 Roth Alb. Christ. 219.
 Roudlieb 263.
 Rouen Steph. 47.
 Rousseau 75, 109.

S

- Sabinus G. 70, 218, 275, 311.
 Sainte-Beuve 203.
 Salamon 117.
 Sallustius 176, 184, 238, 262, 269,
 273, 280, 289, 300.
 Salmo 125, 212.

- Salutati Coluccio 62—3, 67, 71,
 220, 292.
 Salvioli 43, 231.
 Salzmann Ch. 56, 78.
 Sandy J. E. 173.
 Savigny 215, 235.
 Savonarola 54.
 Scaliger 94, 218.
 Scaurus T. 149.
 Schaarschmidt 59—60, 62, 304.
 Schanz 148—9, 156, 159, 260—1.
 Scheler 126.
 Schepss 263, 292.
 Scherer 103, 288, 300, 311.
 Schiller 57.
 Schlosser F. 51.
 Schmeckel 35.
 Schmeller 47—8, 101, 212.
 Schmid 8, 190.
 Schmitz 157.
 Schneider 251.
 Schotten Hermann 138—41, 144.
 Schröter A. 205.
 Schultze 155.
 Schupp 73, 245.
 Schwenke 301.
 Sebaldus Heyden 144—5, 210, 281.
 Sedulius Scottus 45, 156—7, 239,
 269—70, 272—3, 294, 304, 309.
 Seemann 302.
 Seneca 56, 67, 130—1, 184, 262,
 270, 272—3, 280, 308.
 Sepuchri Alessandro 147.
 Sergius 38, 158, 214.
 Servatus Lupus 42, 87.
 Servius 38, 125, 148, 155—6, 158,
 180, 214.
 Seybold 181, 190.
 Shakespeare 98.
 Sidonius Apollinaris 34, 273.
 Siger de Courtrai 172.
 Simon Dacus 173.
 Simpertus S. 135.
 Singer 58.
 Sixtus (pápa) 65.
 Smaragdus 22, 155—6, 160—1, 163,
 214, 269, 303.
 Soarez 245, 249—50, 252, 254—7.
 Solimarus 273.
 Sommerfelt 158.
 Somnius M. 131.
 Specht 10, 36, 40, 42—3, 45, 85,
 87, 101, 114, 120, 154, 162—3,
 175, 207, 209, 212, 235, 261,
 292, 302—4, 309.
 Sperber H. 251.
 Spranger E. 14, 83—5, 108—9, 204.
 Stammler 47.
 Stanley Hall 147.
 Statius 184, 269, 272—3, 280,
 282—3.
 Staudigl 57.
 Steinacker 147.
 Stempflinger 23, 29—30, 33, 35,
 39, 43—4, 54—5, 84, 94—5,
 98—9, 106, 205—7, 225, 228,
 272, 275, 297—9.
 Stigelius 117, 275.
 Stiglmayr 20, 31, 39, 44, 58, 66,
 105.
 Stoeckert H. 11, 62—4, 70, 80, 85,
 102, 105.
 Strabo 289.
 Strich F. 251.
 Sturm 69—70, 102, 118, 136, 285—
 287, 295.
 Suetonius 289.
 Sulpitiu Severus 32, 181—2, 289.
 — Verulanus 178—80.
 Sulzer 83.
 Süßmilch 47—8, 59, 101, 212.
 Sygamber 41.
 Synesios 33.
 Synthen Joh. 179, 182.

Sz

- szt. Adalbert 135.
 szt. Ambrus 33, 268—9.

- szt. Anselm 49.
 szt. Athanáz 114, 269.

- szt. Ágoston 10, 26—9, 33, 45, 50,
53, 158—9, 186, 207, 213, 263,
267—9, 279.
- szt. Benedek 29, 31, 38, 44, 50,
267.
- szt. Bernát 186.
- szt. Bonifác 158—9.
- szt. Brunó (kölni) 42, 135.
- szt. Chrysostomus (Aranyszájú szt.
János) 269.
- Clemens Alexandrinus (szt. Kele-
men) 269.
- szt. Columban 37—8, 262.
- szt. Ferenc 186.
- szt. Félix 33.
- szt. Gallus és Lambert (napja)
140.
- szt. János 33.
- szt. Jeromos 21, 25, 28, 50, 53—4,
156, 186, 216, 267, 269, 307.
- szt. Kristóf 209.
- szt. Lajos 186.
- szt. Leó 44, 269.
- szt. Vazul 53, 269.

T

- Tacitus 103, 288—9.
- Tacuinus Joh. 131.
- Tamás Cantipratensis 172.
- de Capua 215.
- (erfurti) 172.
- Tatianos 33.
- Taylor (I. Osborn), 38, 229.
- Terentius 31, 44, 55—6, 96, 130—1,
139, 176, 184, 210, 238, 269,
273, 276—87, 293—6, 309.
- Tertullianus 26, 276.
- Tetzner F. 121.
- Thais 101.
- Theodorus 37.
- Theodulus 261, 272—3.
- Thomasius 98.
- Thorpe 101, 114.
- Thurot 22, 86, 90, 156, 158, 161,
163—5, 167—8, 171—3, 304.
- Thurzó Imre 62.
- Tibullus 55, 130—1, 184, 277—80,
283—4.
- Timann Kemner 91, 190.
- Torsellino 190.
- Tóbiás 45.
- Tögel 137, 281.
- Trapp E. 76—9, 83, 98—9, 110.
- Traube 19, 146, 307.
- Traversari Ambrogio 274.
- Trendelenburg 166.
- Trotzendorf 117, 136, 187, 244.
- Turmail J. 90.

U

Ulrik mester 24.

V

- Valerius Maximus 289.
- Valla Laurentius 53, 65—6, 129—
130, 176, 180, 182, 184—6, 274.
- Varro 124, 149, 161, 262.
- Velius Longius 155.
- Velleius Paterculus 289.
- Venantius Fortunatus 206, 268.
- Vergilius 24—5, 31, 33, 38—9, 41,
43—5, 47, 49—50, 59, 64, 67,
100, 149—50, 155, 157, 161,
184, 206, 214, 238, 268—70,
272—3, 280—4, 290—3, 299,
308.
- Victorinus 33, 267, 269.
- Vida M. Hieronymus 218.
- Viennius 190.
- Vince (beauvaisi) 51, 225, 303,
305, 307.

- Vinmannus Nic. 144.
 Vives 133, 144, 280, 288.
 Voëllus Joh. 242.
 Voigt 262.
 Voltaire 98.
 Vormbaum 69—70, 88—9, 102,
 116—8, 120, 123, 130—7, 143—
 145, 181, 188—94, 197, 199,
 200, 210, 244—5, 247—53, 264,
 274—6, 278—84, 288—90, 293,
 295, 299, 306, 313.
 Vorsatz 181.
 Vossius G. 190.

W

- Wackernagel 91.
 Wagner 253.
 Walahfrid Strabo 41—2, 209.
 Wallerand 169, 172—3.
 Walther (speieri) 209, 272, 294,
 297, 304.
 Warnerius 273.
 Wasserbach 129.
 Wattenbach 174, 214.
 Weise Ch. 108, 219.
 Weiss M. 46.
 Weller 91.
 Werner A. 7.
 Werner K. 155.
 Wernher (tegernseei) 304.
 Wibaldus (corveyi) 36.
 Wilamowitz 13, 62, 166.
 Wilhelmus (abbas) 50,
 — de Conches 173.
 Willmann 202.
 Wimpeling 88, 92, 130—1, 178—
 179.
 Winrich 294.
 Wolfhardus 44.
 Wrobel J. 168.
 Wulf M. de 169.

Z

- Zappert G. 41, 44, 47, 137, 291.
 Zarncke 139.
 Zeller U. 125.
 Zenders Wilh. 182.
 Zielinski Th. 14—5, 19, 21, 26,
 28, 54, 59, 65, 72, 247, 290,
 300, 305, 308.
 Zimmer R. 11,; H. 155.
 Zoarini Giuliano 292.
 Zovitius Jac. 144.
 Zumpt 203.

TARTALOM

	Lap
Bevezetés — — — — —	2—7
I. ÜTTÖRŐ MUNKALATOK — — — — —	8—13
II. KORFÖLFOGÁS ÉS ISKOLAI LATINITAS — — — —	13—16
III. AZ ISKOLA LATINSÁGÁNAK KORSZAKAI	
A) A kereszténység és a latinítás.	
<i>Egyház és a latin nyelv.</i> Hivatalos egyházi nyelvvé vált a latin. Az Egyház latin nyelvének történeti korszakai. A latin beszéd élete és változásai az egyházi gondoskodás idején. Az Egyház küzdelme a latin nyelv tisztaságáért. A Szentírásnak és az egyházi írók latinságának viszonya a klasszikusok nyelvéhez. — — — — —	17—22
<i>Egyház és a latinítás tartalma.</i> A kiszemelés elvei a latin kultúra szellemi kincseinek megválogatásában. A keresztény optimisták, pesszimizisták és eklektikusok tábora. A vallásos és aszketikus, az antik-barát és a kivonatokkal hasznosító törekvések egymással folytatott évszázados küzdelme és ennek korszakai. — — — — —	22—26
A latin egyházatyáktól a népvándorlásig és a pogány iskolák elmúlásáig. A keresztény művelődési eszmény kibontakozása és kísérletek a keresztény iskola megteremtésére. Szt. Ágoston, Cassiodorus, N. szt. Gergely. A puritanizmus diadala. E korszak szellemi munkássága: selejtezés, összefoglalás, az iskola klasszikusainak keresztények műveivel való fölcserélése. — — — — —	26—37
A monostori iskola korszaka. Az angolszász iskolai reform. Az eklekticizmus győzelme. A Karoling renaissance. Az aszketikus irány fölleledése: clugnyi reform. —	37—45
A skolasztika kora. Keresztény optimisták és pesszimizisták elszigeteltsége. Állásfoglalásuk a latinítás kérdésében. Délfrancia iskolák. A pogány klasszikusok lassú elmúlása	45—52

Egyház és a renaissance. A vallás-szakadás nyomában módosult a korfölfogás. A vallásos purifikálás késői képviselői: Comenius, Bouthillier de Rance, Francke, Gaume J. 52—58

B) Litterae renatae.

A középkori protorenaissance-ok. — — — 58—61

Az igazi renaissance. Az antik világ uralkodó tekintélye. Az ékesszólás. Az új művelődés eszménye. Küzdelem az iskolákért. Erasmus. A humanizmus és a humanista latin iskola. A XVII. és XVIII. sz. reform-tervei és kísérletei: francia, angol és német földön. — — — — — 61—85

C) Latin nyelv és anyanyelv.

A középkorban a didaktika vonta be az anyanyelvet az iskola munkájába.

A renaissance és a humanizmus latin iskolái és az anyanyelv tilalma. A XVII. sz. didaktikus reformjai és az anyanyelv. A faji nyelv és irodalmának térhódítása; a latin beszéd fokozatos halála. — — — — — 85—99

D) Latintanítás és reáliák.

A középkori iskola reális ismeretei.

A renaissance és a humanista iskola meg a reáliák. Verbalizmus. A reáliák a XVII. és XVIII. sz. pedagógiai javaslataiban és kísérleteiben. — — — — — 99—111

IV. A LATINTANÍTÁS ANYAGA.

A) A latin beszéd tanításának anyaga.

A latin beszéd és a keresztény iskola problémája. — — — 112—113

1. A tanítás legelemibb anyaga. Imádságok, zsoltárok, szentírási részek, tabula, katekizmus, szentenciák. — — — — 113—119

2. A latin szókincs megszerzése. A vallásos, az iskolai és a mindennapi élet szókészlete. A szókincs forrásai (a latin szótár története) és fajtái: a grammatika kategóriái, a tárgyi körök (enciklopedikus) és ábécé szerint rendezett szótárak. Versbe szedett szótárak. A renaissance szótár-reformja. A frazeológiai szótárak. A szókincs emlékezetbe vétetése. — 119—135

3. A latin beszédgyakorlatok. Az iskola hivatalos és kötelező nyelve a latin. Az anyanyelv használatának tilalma. A beszédgyakorlatok tárgyi körei: a vallás-erkölcsi, az iskolai és a társas élet. E kolloquiumok latin stílusa, tanításuk módja. A beszédgyakorlatos könyvek elterjedtsége. — — — — 135—145

B) A latin nyelv és a latin írásművek iskolai elmélete.

1. A *latin grammatika története*. A grammatika elméletének és rendszerének antik eredete. A keresztény iskolák grammatikáinak korszakai.

Az első korszak. A római iskola grammatikai hagyományai. A keresztény grammatika-írók munkássága önállóan átvétel. A grammatika anyaga: hangtan, szótan, mondatrészek; név- és igeragozások; mondattan. A grammatika fogatkozásai.

Angolszász korszak. Az iskolai grammatikák forrásai. A grammatika-írók munkássága: kommentálás, kivonatok készítése, kompilálás. A grammatika új szerepe. Grammatika és Scriptura. A grammatika nyelve. A latin kiejtés és ragozás.

A skolasztika kora: Grammatika és az egyetem. Az új grammatikák az iskolázás szervezéséhez és a tanítás fokozataihoz alkalmazkodtak: bevezető, részletes és bölcséleti grammatikák. Az artista fakultáson a grammatica speculativa és az ars dictandi grammaticája. A grammatica speculativa története: forrásai, kezdetei, eredetisége, hatása, terhódítása, tartalma. Az ars dictandi-val kapcsolatos grammatikák: célja, tartalma, elterjedtsége. Moralizált és parodizált grammatikák.

A renaissancekori grammatika új feladata. Harc a grammatika körül. A grammatika-írók munkássága: feltámasztják az antik iskola grammatikáit; újakat írnak. A humanista iskola latin nyelvtanának változásai: a példatár módosulásai (frazeológiai nyelvtanok), didaktikus javítások. A humanista latin grammatika anyaga. Az anyag kikristályosodása, egyes fejezetek önállósulása. A grammatika meghatározása, fejezetei; alaktan, esettan, mondattan. Grammatika és stilisztika. Didaktikai próbálkozások a grammatika terén. Grammatika és az anyanyelv. A XVII. és XVIII. sz. szellemének kritikája és hatása a latin iskola nyelvtanán. A grammatika problémái a neohumanizmus idején. A grammatica speculativa újjáéledése. — — — — —

145—205

2. A *latin verstan története*. A poetika helyzete és jelentősége az antik és a keresztény művelődés keretében. A verstan szerepe a keresztény iskolában. A poetika a verselésre tanított. Az iskolai versek tárgya. A poetika tankönyvei. A középkori verstan és a dictamen. A renaissance felfogása a versről és a verselésről. A humanista iskola poetikái és ezek változásai. A verstan anyaga: a verses forma elmélete: metrum és ritmus; időmértékes és hangsúlyos vers. A hangok és szótagok hosszúsága, rövidsége.

Verslábak, verssorok. A költői szerkesztés szabályai. Poetika és retorika kapcsolata. Anyaggyűjtés és költői fikció. Költői műfajok. A versírás szabályai. Költői példatárak és kifejezés-gyűjtemények. A költői nyelv ékessége (stiliztika). A mitológiai díszek, szó- és gondolatalakzatok. Imitatio. — — — — —

205—228

3. *A latin retorika története.* Poetika és retorika történeti kapcsolata. A retorika középkori helyzetének és szerepének okai. A retorika a fogalmazás elméletévé zsugorodott. A retorika és a dictamen: a dictamen és fajtái: a stilisztikai (fogalmazási) és jogi dictamen. A középkori dictamen és a klasszikus prózaírók. A dictamen-ek latin stílusa. Antik elemek a dictamen-ekben. A középkori retorika és a szónoki előadás kezdetei. A retorika és a levélírás: a levélírás tanításának iskolai jelentősége. A levél összekötő kapocs a középkor és a renaissance között. Levélminták gyűjteményei, mint iskolai tankönyvek. A renaissance idején az antik retorizmus éledt újjá. Súlya a forma és a stílus oldalára esett. A retorizmus térhódítása és hatalma. A humanista rétor legyőzte a renaissance poetát. Az iskola visszajátssza a szónoki képzés kedvéért a római életet és a fórumot. A latin szónok ideálja a humanista iskola célkitűzésében. A latin ékesszó erejének hanyatlása. A retorika elmélete és módosulásának okai. A régi antik és az új humanista iskola retorikai tankönyvei. A ciceronianizmus diadala. Az elocutio vezető szerepe. A dialektikus elem térhódítása. Didaktikus változtatások. A felvilágosodás hatása. Az iskola tankönyveiben túlteng a stilisztikai rész. A latin és az anyanyelvi retorika. A retorika tananyaga: a tankönyv főbb részei, a szorosán vett retorika bevezető fejezetei; három főrésze: inventio, dispositio, elocutio. A panegyrikus beszéd. A beszéd ritmusa. Az emlékezetbevités és a szónoki előadás szabályai. — Az ízlés változása és az antik díszes, fórumai beszéd elmúlása. — — — — —

229—258

C) A latintanítás olvasmányi anyaga.

1. *Bevezető olvasmányok.* Cato, Aesopus, Phaedrus, Avianus. A középkori és a humanista iskola egyéb elemi olvasmányai.

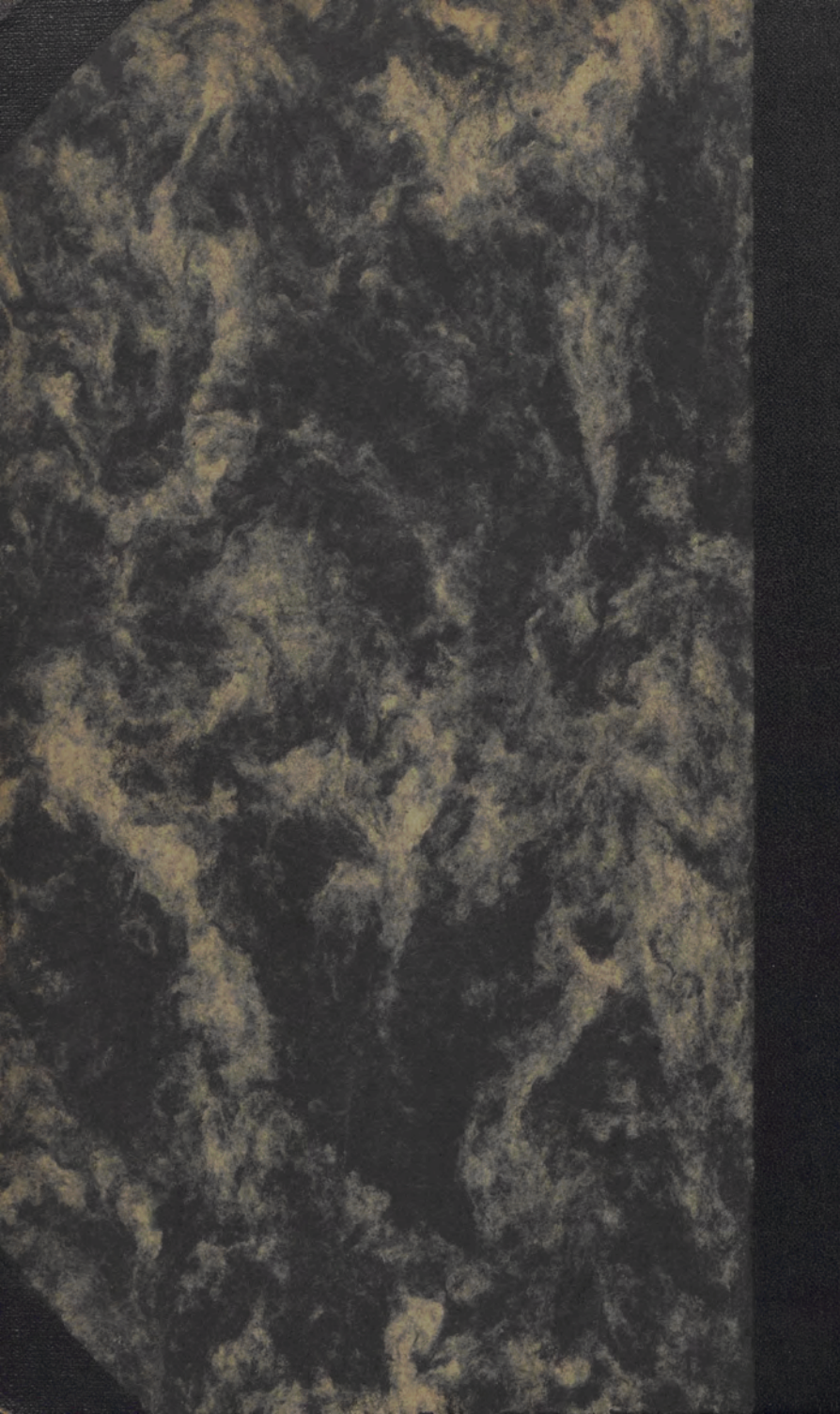
259—265

2. *Az iskolai auktorok.* Az olvasmányi anyag kiszemelésének egymással küzdő három elve: a vallásos, a klasszikusok felé fordult és a tárgyi ismereteket szorgalmazó törekvések és az ezektől diktált olvasmányi listák a középkori iskolázás különböző történeti szakaszaiban. A renaissance iskoláinak latin írói: klasszikus, neolatin és egyházi írók. A vallásos irány purifikáló munkássága és ennek eszközei.

A költői és prózai szemelvények. A humanista iskola megrostált olvasmányi anyaga. Az érdeklődés a próza felé fordult, majd Cicero-ra korlátozódott. Sturm és a jezsuiták iskolájának olvasmányai. A XVII. és XVIII. sz. változtatásai az olvasmányok jegyzékén.	— — — — — — — —	265—290
3. <i>Egyes klasszikus írók iskolatörténeti képe.</i> Vergilius, Terentius, Horatius; Cicero (főleg a középkorban).	— — —	290—306
4. <i>Az olvasmányi anyag megértését szolgáló művek.</i> Irodalomtörténetek. A középkori accessus. A mitológia magyarázatai. A történeti, régiségtani stb. ismereteket közvetítő munkák a renaissance és a humanista iskola olvasmányi listáján.		306—313
Névmutató	— — — — — — — —	315—326

1941 SZEP. - 7.

BALASSA

A
leilottanítás
története

II

N. M.